

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः

(८४)

अद्वैतामोदः

मूल्यं—पञ्चदशरूपकाः (रु. १५-००)

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ८४

वे. शा. सं. महामहोपाध्याय अभ्यंकरोपावह वासुदेवशास्त्रिप्रणीतः

अद्वैतामोदः

एतत्पुस्तकं

तेषां सुपुत्रेण

म. म. प्राध्यापक काशीनाथ वासुदेव अभ्यंकर एम्. ए.

इत्येतेन

तथा

पं. गणेशशास्त्री जोशी

आयुर्वेदविशारदः साहित्यविशारदश्च

पाठभेदविस्तृतटिप्पण्यादिभिः समलंकृत्य पुनः संशोधितम्

तच्च

श्रीमान् गणपतराव यादवराव नातू, एम्. ए.

कार्यकारी विश्वस्तः, आनन्दाश्रमसंस्था

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमान् महादेव चिमाजी आपटे

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये मुद्रयित्वा

शास्त्रिवाहन शकाब्दे १८९७ तमे वैशाख कृष्ण त्रयोदश्यां मन्दवासरे

तदनुसारेण

१९७५ तमे ख्रिस्ताब्दे जून मासस्य सप्तमदिनाङ्के

(श्री सच्चिदानन्द देवतायाः स्थापनावर्धापनदिने)

प्रकाशितम् ॥

मूल्यम्—पञ्चदशरूपकाः (रु. १५-००)

विज्ञप्तिः ।

—:+:—

परमकारुणिको भगवान्परमेश्वरः स्वस्वकर्मानुगुण्येन सुखदुःखभाजः संसारम्बुधौ निमग्नाञ्जनानुद्धिर्षुरनेका विद्याः प्रवर्तयामास । ईशानः सर्वविद्यानामिति श्रुतेः। विद्यासु च प्रतिविद्यं प्रतिपाद्यविषयभेदेन यद्यप्यापाततः कासुचिद्विरोधो भासते तथाऽप्यधिकारिभेदेन स निवारणीयः । तथा च तत्तत्विद्यास्तुतिस्तत्तदाधिकारिप्रवृत्तये । कस्याश्चिद्विद्युद्दृश्यमाना निन्दाऽपि च तदनाधिकारिणस्तत्राप्रवृत्तये । नैतावता कस्या अपि विद्याया अप्रामाण्यमाशङ्कनीयम् । नास्त्यकृतः कृतेनेति कर्मनिन्दाया अभ्येतदेव तात्पर्यम् । अत एव निन्दितमपि कर्म कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमित्येवमर्जुनाय तस्याधिकारमालक्ष्य भगवतोपदिश्यते । अधिकारी चानुभूततत्पूर्वावस्थः । यथा कृतचौलसंस्कार उपनयनेऽधिकारी । अनधिकारी च द्विविधः—अननुभूततत्पूर्वावस्थः, अनुभूततदवस्थश्च । यथाऽकृतचौलः कृतोपनयनश्चोपनयनेऽनधिकारी । तत्र द्वितीयमनाधिकारिणं प्रति पुनस्तत्राप्रवृत्तये विशेषतो निन्दोपयुज्यते । विद्याश्च यद्यपि 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो ममांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश' इति विष्णुपुराणे चतुर्दश प्रतिपादितास्तथाऽपि मुख्यतो द्वैविध्यमेव दृश्यते । द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चेति श्रुतेः । तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिनाऽपरां प्रदर्श्य 'अथ परा यया तदक्षरगधिगम्यते' इति परा विद्या प्रदर्शिता । पराविद्याप्राशस्त्यं च परशब्देनैव सूच्यते । इयं परविद्यैव ब्रह्मप्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थसाधनत्वादितराभ्यः प्रशस्ततरा । मुण्डकोपनिषदि चाथ परेत्युपक्रम्य पराविद्यास्वरूपप्रदर्शनात्प्रागेव यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यादिना ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलं प्रतिपादितम् । यतो विदितफलमहत्त्वस्य स्वरूपालोचने सविशेषं प्रवृत्तिर्भवोदिति । मातापितृसहस्रेभ्योऽप्यधिकवात्सल्येनेयं श्रुतिः पराविद्यायां जनान्प्ररोचयति तत्रेतिकर्तव्यता च कीदृशीत्याकाङ्क्षायां श्रीशंकराचार्या आहुः—ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतयो ब्रह्मविद्यान्तरं सद्य एव मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्तीति । रामानुजाचार्यास्तु ज्ञानोत्तरमुपासनायाः कर्तव्यतां ब्रुवते । अनयोर्दर्शनयोर्मुख्यं वैलक्षण्यं चैकत्र मायावादाश्रयणमपरत्र तदनङ्गीकारः अत्र च कतरद्ग्राह्यं कतरन्नेति संदिहानो

यावत्तत्त्वबुभुत्सुरभूवं तावदेव पुरः स्फुरन्त्या मोक्षप्राप्तये च कर्तव्यलेशस्यापि नावसर इति प्रदर्शयन्त्या नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुत्यैव संबोधितो यत्पपञ्चस्य परमार्थत्वे तन्नित्ये किञ्चित्कर्तव्यमवश्यमापातितं भवेदतस्तस्यापारमार्थ्यमेवेति। तच्च मायावादमन्तरेण दुर्वचमिति मायावादस्यैव ज्यायस्त्वं श्रुत्यभिप्रेतमाकलयतः कथमयं लोकानां भ्रमो दूरी भवेदिति चिन्तया च पुरस्कृतस्य मे मानसमद्वैतामोदग्रथने प्रावर्तत । मतेस्तीक्ष्णतरतावैकल्येन च किञ्चित्परावृत्तमप्यन्तरुद्बुद्धया श्रीमच्छंकराचार्यचरणप्रेरणया पुनरुत्साहाधिक्येन संप्रवृत्तमासीत् । त एवाऽऽचार्यचरणाः सद्गुरुरूपा चात्र साहाय्यकं दास्यन्तीति श्रद्धां बद्ध्वाऽस्मिन्कर्मणि कृतपदविन्यासं दुस्तराम्बुधान्तराऽन्तरा निमज्जदपि श्रद्धातरणिसमारूढं कथं कथमपि पारमगात् । यैश्चाऽऽचार्यचरणैरेतत्कार्यं संपादितं त एव चात्र प्रेक्षावत्प्रवृत्तिं संपादयन्तु । यथा यथा चाद्वैतिनां दर्शनमनूद्य तत्त्वण्डने प्रयत्नः श्रीभाष्यकृतां दृश्यते तथा तथा तदनुसारेणैव तदुद्धारार्थोऽयं मदीयो यत्न इत्येकस्यैव विषयस्य पुनः पुनर्विवेचनं क्वचित्कर्तव्यतामापातितम् । अतः पुनरुक्त्यादिदोषदूषितेक्षणैः प्रेक्षावद्भिर्न भवितव्यम् । अमुमामोदमाजिघर्षिद्भिश्चाभिनिवेशवशीकृतस्वान्तैर्न भवितव्यम् । दोषाश्च मानुषसुलभा एवेत्यत्र ये केचित्स्युस्तेषूदासिना अपि गुणैकप्रेमशीलाः सहृदया दोषान्प्रदर्शयन्त्वित्याशासे—

पुण्यपत्तने—

श्रावणकृष्णद्वितीयायां
मन्दवासरे शके १८४०

अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्री

॥ ॐ ॥

॥ अथाद्वैतामोदः प्रारभ्यते ॥

विज्ञानार्कमरीचिजालनिहताविद्यान्धकारव्रजः
शब्दब्रह्मसमुद्रमन्दरामिरिः सिद्धान्तबद्धव्रतः ।
ब्राह्मीनर्तनरङ्गभूमिरसनासंशोभिताभ्याननः
सोऽयं सर्वजगद्गुरुर्विजयते श्रीमान्प्रभुः शंकरः ॥ १ ॥
श्रीमच्छंकरपादाब्जं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
तत्पेरितो नमस्कृत्याद्वैतामोदं प्रकाशये ॥ २ ॥
परिभाष्य बहून्ग्रन्थान्योऽर्थः क्लेशेन शक्य उपलब्धुम् ॥
तमनायासेनास्माद्ग्रन्थाद्गृह्णन्तु सज्जनाः सुधियः ॥ ३ ॥
श्रुतयो निखिलजनानां हितैकबोधनपरा अपि प्रकृते ।
हितसर्वस्वे ब्रह्माद्वैते सततं प्रयान्ति मूकत्वम् ॥ ४ ॥
तदिह विशिष्टाद्वैतिद्वैतिप्रमुखा विचक्षणमन्याः ।
अज्ञानेन हठाद्वा ब्रह्माद्वैतेऽपगोरणं चक्रुः ॥ ५ ॥
तेषामयं प्रयत्नो विफल इतीदं प्रदर्शयितुकामः ।
ईशपेरितचेता आमोदममुं प्रसारये जगति ॥ ६ ॥

इह खलु जगति प्राणिभिर्मुख्यत्वेन पुरुषार्थप्राप्तय एव प्रयतितव्यम् ।
यद्यपि धर्मार्थकाममोक्षरूपेण पुरुषार्थाश्चत्वारस्तथाऽपि तेषु मोक्ष एव परम-

मोक्षस्य नित्यत्वम् पुरुषार्थः । नेतरे । तेषामनित्यत्वात् । अर्थकामयो-
रानित्यत्वं प्रत्यक्षेणैवावगम्यते । धर्मोऽप्येवम् । तद्य-
थेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्याचितो

लोकः क्षीयते (छा० ८ । १ । ६) इति श्रुतेः । मोक्षस्तु न तथा । न स
पुनरावर्तते (छा० ८ । १५ । १) इति श्रुत्या तस्य नित्यत्वावगमात् ।
भगवद्गीतायामपि “ मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ” (गी० ८ ।
१६) इति ।

प्रत्यक्षागोचरविषये च वेद एव प्रमाणम् । तत्र च ब्राह्मणग्रन्थे यज्ञादि-
कर्मणां विस्तरेण प्रतिपादनादीदृशी लोकानां मतिः
उपनिषदुद्देशः स्याद्यत् “ यज्ञादि कर्म कृत्वा स्वर्गादिफलसंपा-
दनमेव मुख्यः पुरुषार्थः ” इति । तच्चिरासाय
श्रुतावुपनिषदामभिव्यक्तिः । उपनिषत्सु च लोकानां ब्रह्मज्ञानाय यथाशक्ति
विधिमुख्येन निषेधमुख्येन चेति प्रकारद्वयेन ब्रह्म वर्णितम् ।

श्रुतिश्चात्यन्तं दुरवबोधा यतः श्रुतिवाक्यं संक्षिप्तं संगतिप्रदर्शकवाक्यैः
प्रायो विराहितं च । भाषा चातिपुरातनी । लोकाश्चात्तरोत्तरं मन्दबुद्ध्यः ।
श्रुतिप्रदर्शिते मार्गे श्रद्धालूनां विश्वासेन प्रवृत्तावप्यन्येषां लोकानां ज्ञानमार्गे
कर्ममार्गे च प्रवृत्तिः शिथिला समजनि । अमुष्मिन्नवसरे नास्तिकाः प्रादुर-
भूवन् । ततो वेदार्थज्ञानाय ऋषयस्तपश्चेरुः । तपःप्रभावाच्च लब्धसामर्थ्या
ऋषय एन्द्रादीनि व्याकरणानि निरुक्तं प्रातिशाख्यानि च प्रणिन्युः । क्रियता
कालेन च तथैव पाणिनिनाऽष्टाध्यायी प्रणीता । तथा पदार्थज्ञानं समजनि ।
यतस्तस्यां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययविभाग उपदर्शितः । जैमिनिना च द्वादशा-
ध्यायी प्रणीता । तथा वाक्यार्थज्ञानं समजनि । यतस्तस्यां वाक्यार्थयोजनो-
पप्लेगिनोऽनेके न्यायाः संगृह्यिताः । पदार्थवेत्ता वैयाकरणः । वाक्यार्थवेत्ता
मीमांसकः । ततो लोकानां वेदार्थज्ञाने जाते सति
मीमांसकमर्तोत्पत्तिः कर्मस्वादरेण प्रवृत्तिरासीत् । उत्तरोत्तरं च परां
काष्ठां गता । यथा च “ उपनिषद्भागाऽयं न
श्रुतिशिरोभूतः । किंतु जीवात्मनोऽविनाशित्वप्रतिपादनेन स्वर्गादिपारलौकिके
सुखे विश्वासोत्पादनद्वारा यज्ञादिकर्मकाण्डस्यैवोपोद्बलकस्तदङ्गभूतः ” इत्येवं
लोकानां मतिरासीत् । उपनिषत्प्रदर्शितो मौक्षमार्गश्च कण्टकानुविद्ध इव
लोकानामगम्योऽभूत् । नास्तिका इव वेदान्तिनोऽपि मीमांसकवीक्षग्रकटाक्षै-
कलक्षया अभूवन् । तदुक्तम्—

मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तते सति ।

लोकदृष्टीः प्रतिघ्नन्ति वचनव्यक्तिपांसुभिः ॥ इति ॥

अमुष्मिन्नवसरे उपनिषदनभिव्यक्तिकाल इव पुनरपि “ यज्ञादिकर्म
कृत्वा स्वर्गादिफलसंपादनमेव मुख्यः पुरुषार्थः ” इत्येवं लोकानां प्रत्ययो
दृढः संजज्ञे ।

एतं लोकप्रत्ययं निराकुर्वन्मोक्षमार्गे च लोकानां प्रवृत्तिं जनयन्भगवा-
न्बादरायणो ब्रह्मसूत्राणि प्रणिनाय । जैमिनिप्रतिपादिताश्च वाक्यार्थोपयोगिनो

सूत्रकृदुद्देशः

न्यायाः सर्वे बादरायणस्य संमता एव । उपनि-
षद्भागः कर्मकाण्डस्याङ्गभूत इत्येतावानंशः परं
बादरायणस्यासंमतः । बादरायणश्च जैमिनिप्रति-

पादितैरेव न्यायैरुपनिषदर्थं प्रतिपाद्य तस्य च श्रुतिशिरोभागत्वं प्रस्थाप्य
मोक्षद्वारमप्रतिबन्धं चकार । उपनिषत्प्रदर्शितो मोक्षमार्गश्च निष्कण्टकः
संज्ञज्ञे ।

एवं काले बहुतिथे गते पुनरपि विषमकाल उपस्थितः । अश्रद्धया
लोकानां मनः समाक्रान्तम् । ज्ञानमार्गीणः कर्ममार्गीणश्च नामशेषा अभूवन् ।

नास्तिकोत्पत्तिः

पूर्ववत्पुनर्नास्तिकाश्चार्वाकपदवाच्याः प्रादुर्बभूवुः ।
ते हीत्थमूचुः—“ न जीवो नाम देहादन्यः
कश्चिदस्ति । न मोक्षः । न परलोकः । न श्रुतिः

प्रमाणम् । नेश्वरो नाम नियन्ता कश्चित् । स्वभावत एवेदं जगदुत्पद्यते विली-
यते च ” इति ।

चक्रगतिन्यायेन पुनरपि कालपरिवृत्तौ कर्ममार्गीयैस्तात्कालिकराजलब्ध-
साहायकैश्चार्वाकमतप्रचारोऽत्यन्तापकर्षं नीतः । मण्डनमिश्रप्रभृतयो भीमांस-

भीमांसकमतप्रचारः

काग्रेसराश्च राजसंसादि लब्धोत्कर्षाः पण्डितमन्या-
स्तदानीं नास्तिकानिव ज्ञानमार्गीयानपि मूर्खानि-
वाकलयंचक्रुः । उपनिषदनाभिव्यक्तिकाल इव

सूत्रप्रणयनात्प्राक्तने काल इव च सर्वत्र परिस्थितिर्दृष्टिगोचरतां ययौ ।

अस्मिन्नवसरे लोकानाद्दिधिर्भगवान् श्रीशंकरः शंकराचार्यरूपेणावतीर्थं

श्रीमच्छंकराचार्यावतारः

ब्रह्मसूत्रव्याख्यारूपं शारिरभाष्यं विरच्य सूत्र-
कारवत्पुनरपि मोक्षद्वारमप्रतिबन्धं चकार । वेदान्त-
शास्त्रपुनरुज्जीवनायैवायं श्रीशंकराचार्यावतारः ।

श्रीशंकरजगत्पूज्यपादा नित्यं जयन्ति ते ।

ये प्रस्थानत्रये भाष्यं मायावादेन तेनिरे ॥ १ ॥

अथ सुखबोधाय शांकरदर्शनं लिख्यते ।

नित्यं सर्वगुणावघ्नननपरा नैर्गुण्यवादाः श्रुतौ

गौणार्थाः सगुणोक्तयः शुभगुणारोपात्परे ब्रह्मणि ॥

अद्वैतश्रुतयः सदर्थविषया भेदोक्तिरौपाधिका

तत्सर्वश्रुतिसंगतं विजयते श्रीशांकरं दर्शनम् ॥ २ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु शब्द एव तावदादौ ब्रह्म बोधयितुं मुख्यतः प्रभवति । ततः पश्चात्तदनुसारेण प्रमाणान्तराण्यपि तद्बोधयितुं प्रवर्तन्ते । शब्दश्च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६ । २ । १) इत्यादिः परमात्मरूपमेकमेव तत्त्वमिति स्पष्टमेवाभिधत्ते । सच परमात्मा दृशिरूपः । यद्यपि दृष्टा दृश्यं दृशिश्चेति पदार्थत्रितयमाबालवृद्धमसंदिग्धं सर्वैरप्यनुभूयते तथाऽपि दृश्याश्रयीभूतो द्रष्टा दृशिविषयीभूतं दृश्यमिति तयोर्द्रष्टृदृश्ययोर्दृशि-

सापेक्षत्वेन तत्स्वरूपस्य दृशिनिरूपणाधीननिरूप-
आत्मरूपमेकमेव तत्त्वम् णत्वादाशरेव वस्तुतस्तत्त्वम् । द्रष्टृदृश्ययोस्तु कल्पितत्वमेव । दृशिज्ञानम् । सा च दृशिर्द्विधा निरुपा-

धिका सोपाधिका च । तत्र निरुपाधिका दृशिर्निराश्रयं निर्विषयं सन्मात्ररूपं ज्ञानम् । सा च निरुपाधिका दृशिः स्वरूपलाभे न किमप्यपेक्षते । इयमेव ब्रह्मशब्देन परमात्मशब्देन चाभिधीयते । साश्रयं साविषयं यल्लौकिकं प्रमाणादिजन्यं ज्ञानं तद्रूपा सोपाधिका दृशिश्चाश्रयविषयसापेक्षेति द्रष्टृदृश्यवत्कल्पितैव । तथाच कल्पितानामखिलवस्तूनामाश्रयीभूतं कल्पनाधिष्ठानभूतमत एव सर्वजगन्मूलभूतं ब्रह्म । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (तै० ३ । १ । १) इति श्रुतौ जन्माद्यस्य यतः (ब्रह्मसू० १ । १ । २) इति सूत्रे च सर्वजगन्मूलकारणं ब्रह्मेति ब्रह्मलक्षणं प्रतिपाद्यते ।

कारणं च कार्यापेक्षया सूक्ष्मं व्यापकं च भवति । यदुक्तमुपदेशसाहरूपाम्—
सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गन्धादेरुत्तरेत्तरम् ।

प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणतः ॥ (उ० सा० ९ । १) इति ।

अत्र गन्धशब्देन पृथिव्युच्यते । गुणानां गुण्यपेक्षया पृथगुपलम्भाभावेन गुणगुणिनोरभेदस्यैव सिद्धान्तेऽङ्गीकारात् । प्रत्यगात्मावसानेषु परमात्मपर्यन्तेषु । प्रहाणं कार्याकारत्यागः । पृथिवीजलतेजआदिस्वरूपात्कार्यात्पूर्वस्मा-

अद्वैतमतम् ।

५

पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं कारणतया स्थितेषु परमात्मपर्यन्तेषु पदार्थेषु यथाक्रमं कार्या-
कारत्यागेन सूक्ष्मता व्यापिता च विज्ञातव्या । न च कार्यापेक्षया सूक्ष्मं चे-
त्कारणं तर्हि तस्य न्यूनपरिमाणत्वात्कथं कार्यव्यापकत्वमिति वाच्यम् । यतः
कार्येषु विद्यमानमपि कारणस्वरूपं कार्याकारतिरोहिततया न स्वरूपेण सम्भ-

कारणस्य सूक्ष्मत्वं
व्यापित्वं च

गवभासत इत्येवान्न सूक्ष्ममुच्यते न न्यूनपरिमाण-
योगात् । तथा सकलाविकारानुगतस्यैवोपादानकार-
णत्वात्कार्यापेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वेन कारणस्य
कार्यव्यापकत्वम् । तस्मात्पृथिवी स्वकार्यापेक्षया

सूक्ष्मा व्यापिका च सिद्धा । पृथिव्यपेक्षया जलं सूक्ष्मं व्यापकं च । शरीरे-
स्वेदस्य पर्वतशिलादिष्वन्तर्भूमौ प्रस्रवणस्य चोपलम्भात् । जलासाधारणगुणस्य-
रसस्य पृथिव्यां सर्वत्रोपलम्भाच्च । पृथिव्यां तत्र तत्राप्रतिबन्धेन जलप्रवेशा-
नुभवाच्च । जलापेक्षयापि तेजः सूक्ष्मं व्यापकं च । जलमदूरीकृत्यैव रविकिर-
णानामभिपरमाणुनां चान्तःप्रवेशदर्शनात् । जलविनाशस्याप्यग्नेरवयवानामुष्ण-
जले प्रविष्टानां जलेनाविनाशदर्शनाच्च । तत्र हि तेषामवयवानामविनाशे
जलापेक्षया सूक्ष्मतैव हेतुः । तेजोपेक्षयापि वायुः सूक्ष्मो व्यापकश्च । रविकिर-
णेषु यथावस्थितेषु सत्स्येव वायुसंचारदर्शनात् । तदपेक्षयाऽप्यकाशं सूक्ष्मं
व्यापकं च । तथैवोपलम्भात् । यतः पाषाणस्यापि भेदो दृश्यते । अवकाशं
विना च भेदस्यासंभव एव । एवं परमात्मपर्यन्तेषु सूक्ष्मत्वं व्यापकत्वं च
बोध्यम् ।

व्यापकत्वादेव च कारणं कार्यापेक्षया सामान्यभूतम् । कार्यगतविशेष-
रहितमित्यर्थः । घटशरावादिकार्यगतानां घटत्वशरावत्त्वादिविशेषाणां कारण-
वस्थायां मृद्यदर्शनात् । अत एव सर्वकार्याणां मूलकारणं ब्रह्म सर्वविशेषर-

हितम् । यदि तत्र कोऽपि विशेषः स्यात्तर्हि तादृ-
आत्मनो निर्विशेषत्वम् शविशेषरहितं ब्रह्मणोऽपि मूलकारणमन्यत्किंचि-
त्स्यात् । तस्यापि साविशेषत्वे तादृशविशेषरहितं

तन्मूलभूतं पुनरन्यत्स्यादित्यनवस्थाप्रसङ्गः । तन्निरासाय मूलकारणं सर्वविशे-
षरहितमित्यवश्यं वाच्यम् । तदेव च नो ब्रह्म ।

॥ ॐ ॥

॥ अथाद्वैतामोदः प्रारभ्यते ॥

विज्ञानार्कमरीचिजालनिहताविद्यान्धकारव्रजः
शब्दब्रह्मसमुद्भ्रमन्दरापिरिः सिद्धान्तबद्धव्रतः ।
ब्राह्मीनर्तनरङ्गभूमिरसनासंशोभिताभ्याननः
सोऽयं सर्वजगद्गुरुर्विजयते श्रीमान्प्रभुः शंकरः ॥ १ ॥

श्रीमच्छंकरपादाब्जं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
तत्पेरितो नमस्कृत्याद्वैतामोदं प्रकाशये ॥ २ ॥

परिभाव्य बहून्ग्रन्थान्योऽर्थः क्लेशेन शक्य उपलब्धुम् ॥
तमनायासेनास्माद्ग्रन्थाद्गृह्णन्तु सज्जनाः सुधियः ॥ ३ ॥
श्रुतयो निखिलजनानां हितैकबोधनपरा अपि प्रकृते ।
हितसर्वस्वे ब्रह्माद्वैते सततं प्रयान्ति मूकत्वम् ॥ ४ ॥

तदिह विशिष्टाद्वैतिद्वैतिप्रमुखा विचक्षणमन्याः ।
अज्ञानेन हठाद्वा ब्रह्माद्वैतेऽपगोरणं चक्रुः ॥ ५ ॥
तेषामयं प्रयत्नो विफल इतीदं प्रदर्शयितुकामः ।
ईशपेरितचेता आमोदममुं प्रसारये जगति ॥ ६ ॥

इह खलु जगति प्राणिभिर्मुख्यत्वेन पुरुषार्थप्राप्तय एव प्रयतितव्यम् ।
यद्यपि धर्मार्थकाममोक्षरूपेण पुरुषार्थाश्चित्त्वारस्तथाऽपि तेषु मोक्ष एव परम-

मोक्षस्य नित्यत्वम् पुरुषार्थः । नेतरे । तेषामनित्यत्वात् । अर्थकामयो-
रानित्यत्वं प्रत्यक्षेणैवावगम्यते । धर्मोऽप्येवम् । तद्य-
थेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्याचितो

लोकः क्षीयते (छा० ८ । १ । ६) इति श्रुतेः । मोक्षस्तु न तथा । न स
पुनरावर्तते (छा० ८ । १५ । १) इति श्रुत्या तस्य नित्यत्वावगमात् ।
भगवद्गीतायामपि “ माभुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ” (गी० ८ ।
१६) इति ।

प्रत्यक्षागोचरविषये च वेद एव प्रमाणम् । तत्र च ब्राह्मणग्रन्थे यज्ञादि-
कर्मणां विस्तरेण प्रतिपादनादीदृशी लोकानां मतिः
उपनिषदुद्देशः स्याद्यत् “ यज्ञादि कर्म कृत्वा स्वर्गादिफलसंपा-
दनमेव मुख्यः पुरुषार्थः ” इति । तन्निरासाय

अत्रावुपनिषदामभिव्यक्तिः । उपनिषत्सु च लोकानां ब्रह्मज्ञानाय यथाशक्ति
विधिमुत्स्रेण निषेधमुखेन चेति प्रकारद्वयेन ब्रह्म वर्णितम् ।

श्रुतिश्चात्यन्तं दुरवबोधा यतः श्रुतिवाक्यं संक्षिप्तं संगतिप्रदर्शकवाक्यैः
प्रायो विराहितं च । भाषा चातिपुरातनी । लोकाश्चात्तरोत्तरं मन्दबुद्धयः ।
श्रुतिप्रदर्शिते मार्गे श्रद्धालूनां विश्वासेन प्रवृत्तावप्यन्येषां लोकानां ज्ञानमार्गे
कर्ममार्गे च प्रवृत्तिः शिथिला समजनि । अमुष्मिन्नवसरे नास्तिकाः प्रादुर-
भूवन् । ततो वेदार्थज्ञानाय ऋषयस्तपश्चेरुः । तपःप्रभावाच्च लब्धसामर्थ्यां
ऋषय एन्द्रादीनि व्याकरणानि निरुक्तं प्रातिशाख्यानि च प्रणिन्युः । कियता
कालेन च तथैव पाणिनिनाऽष्टाध्यायी प्रणीता । तथा पदार्थज्ञानं समजनि ।
यतस्तस्यां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययविभाग उपदर्शितः । जैमिनिना च द्वादशा-
ध्यायी प्रणीता । तथा वाक्यार्थज्ञानं समजनि । यतस्तस्यां वाक्यार्थयोजनो-
पक्रमिनोऽनेके न्यायाः संगृहीताः । पदार्थवेत्ता वैयाकरणः । वाक्यार्थवेत्ता
मीमांसकः । ततो लोकानां वेदार्थज्ञाने जाते सति
मीमांसकप्रतीतिः कर्मस्वादरेण प्रवृत्तिरासीत् । उत्तरोत्तरं च परां
काष्ठां गता । यथा च “ उपनिषद्भागोऽयं न
श्रुतिशिरोभूतः । किंतु जीवात्मनोऽविनाशित्वप्रतिपादनेन स्वर्गादिपारलौकिके
सुखे विश्वासोत्पादनद्वारा यज्ञादिकर्मकाण्डस्यैवोपोद्भूतकस्तदङ्गभूतः ” इत्येवं
लोकानां मतिरासीत् । उपनिषत्प्रदर्शितो मौक्षमार्गश्च कण्टकानुविद्ध इव
लोकानामगम्योऽभूत् । नास्तिका इव वेदान्तिनोऽपि मीमांसकतीक्ष्णकटाक्षै-
कलक्षया अभूवन् । तदुक्तम् —

मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तते सति ।

लोकदृष्टीः प्रतिघ्नन्ति वचनव्यक्तिपांसुभिः ॥ इति ॥

अमुष्मिन्नवसरे उपनिषदनभिव्यक्तिकाल इव पुनरपि “ यज्ञादिकर्म
कृत्वा स्वर्गादिफलसंपादनमेव मुख्यः पुरुषार्थः ” इत्येवं लोकानां प्रत्ययो
दृढः संजज्ञे ।

एतं लोकप्रत्ययं निराकुर्वन्मोक्षमार्गं च लोकानां प्रवृत्तिं जनयन्भगवा-
न्बादरायणो ब्रह्मसूत्राणि प्रणिनाय । जैमिनिप्रतिपादिताश्च वाक्यार्थोपयोगिनो

न्यायाः सर्वे बादरायणस्य संमता एव । उपनि-
षद्भागः कर्मकाण्डस्याङ्गभूत इत्येतावानंशः परं
बादरायणस्यासंमतः । बादरायणश्च जैमिनिप्रति-

सूत्राकृतद्वेषः

पादितैरेव न्यायैरुपनिषदर्थं प्रतिपाद्य तस्य च श्रुतिशिरोभागत्वं प्रस्थाप्य
मोक्षद्वारमप्रतिबन्धं चकार । उपनिषत्प्रदर्शितो मोक्षमार्गश्च निष्कण्टकः
संज्ञे ।

एवं काले बहुतिथे गते पुनरपि विषमकाल उपस्थितः । अश्रद्धया
लोकानां मनः समाक्रान्तम् । ज्ञानमार्गीणः कर्ममार्गीणश्च नामशेषा अभूवन् ।

पूर्ववत्पुनर्नास्तिकाश्चार्वाकपदवाच्याः प्रादुर्बभूवुः ।
नास्तिकोत्पत्तिः ते हीत्थमूचुः—“ न जीवो नाम देहादन्यः
कश्चिदस्ति । न मोक्षः । न परलोकः । न श्रुतिः
प्रमाणम् । नेश्वरो नाम नियन्तः कश्चित् । स्वभावत एवेदं जगदुत्पद्यते विली-
यते च ” इति ।

चक्रगतिन्यायेन पुनरपि कालपरिवृत्तौ कर्ममार्गीयैस्तात्कालिकराजलब्ध-
साहायकैश्चार्वाकमतप्रचारोऽत्यन्तापकर्षं नीतः । मण्डनमिश्रप्रभृतयो भीमांस-

काग्रेसराश्च राजसंसदि लब्धोत्कर्षाः पण्डितमन्या-
भीमांसकमतप्रचारः स्वदानीं नास्तिकानिव ज्ञानमार्गीयानपि मूर्खानि-
वाकलयञ्चक्रुः । उपनिषदनाभिव्यक्तिकाल इव

सूत्रप्रणयनात्प्राक्कने काल इव च सर्वत्र परिस्थितिर्दृष्टिगोचरतां ययौ ।

आस्मिन्नवसरे लोकानाद्दिधिर्भगवान् श्रीशंकरः शंकराचार्यरूपेणावतीर्य
ब्रह्मसूत्रव्याख्यारूपं शारिरभाष्यं विरच्य सूत्र-
श्रीमच्छंकराचार्यावतारः कारवत्पुनरपि मोक्षद्वारमप्रतिबन्धं चकार । वेदान्त-
शास्त्रपुनरुज्जीवनायैवायं श्रीशंकराचार्यावतारः ।

श्रीशंकरजगत्पूज्यपादा नित्यं जयन्ति ते ।

ये प्रस्थानत्रये भाष्यं मायावादेन तेनिरे ॥ १ ॥

अथ सुखबोधाय शांकरदर्शनं लिख्यते ।

नित्यं सर्वगुणावघूननपरा नैगुण्यवादाः श्रुतौ
गौणार्थाः सगुणोक्तयः शुभगुणारोपात्परे ब्रह्मणि ॥

अद्वैतश्रुतयः सदर्थविषया भेदोक्तिरौपाधिकी

तत्सर्वश्रुतिसंगतं विजयते श्रीशांकरं दर्शनम् ॥ २ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु शब्द एव तावदादौ ब्रह्म बोधयितुं मुख्यतः प्रभवति । ततः पश्चात्तदनुसारेण प्रमाणान्तराण्यपि तद्बोधयितुं प्रवर्तन्ते । शब्दश्च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६ । २ । १) इत्यादिः परमात्मरूपमेकमेव तत्त्वमिति स्पष्टमेवाभिधत्ते । स च परमात्मा दृशिरूपः । यद्यपि दृष्टा दृश्यं दृशिश्चेति पदार्थत्रितयमाबालवृद्धमसंदिग्धं सर्वैरप्यनुभूयते तथाऽपि दृश्याश्रयीभूतो द्रष्टा दृशिविषयीभूतं दृश्यमिति तयोर्द्रष्टृदृश्ययोर्दृशि-

सापेक्षत्वेन तत्स्वरूपस्य दृशिनिरूपणाधीननिरूप-

आत्मरूपमेकमेव तत्त्वमणत्वाद्दृशिरेव वस्तुतस्तत्त्वम् । द्रष्टृदृश्ययोस्तु कल्प-

तत्वमेव । दृशिज्ञानम् । सा च दृशिर्द्विधा निरुपा-

धिका सोपाधिका च । तत्र निरुपाधिका दृशिर्निराश्रयं निर्विषयं सन्मात्ररूपं ज्ञानम् । सा च निरुपाधिका दृशिः स्वरूपलाभे न किमप्यपेक्षते । इयमेव ब्रह्मशब्देन परमात्मशब्देन चाभिधीयते । साश्रयं साविषयं यल्लौकिकं प्रमाणादिजन्यं ज्ञानं तद्रूपा सोपाधिका दृशिश्चाश्रयविषयसापेक्षेति द्रष्टृदृश्यवत्कल्पितैव । तथाच कल्पितानामखिलवस्तूनामाश्रयीभूतं कल्पनाधिष्ठानभूतमत एव सर्वजगन्मूलभूतं ब्रह्म । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (तै० ३ । १ । १) इति श्रुतौ जन्माद्यस्य यतः (ब्रह्मसू० १ । १ । २) इति सूत्रे च सर्वजगन्मूलकारणं ब्रह्मेति ब्रह्मलक्षणं प्रतिपाद्यते ।

कारणं च कार्यापेक्षया सूक्ष्मं व्यापकं च भवति । यदुक्तमुपदेशसाहचर्याम्-
सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गन्धादेरुत्तरेत्तरम् ।

प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणतः ॥ (उ० सा० ९ । १) इति ।

अत्र गन्धशब्देन पृथिव्युच्यते । गुणानां गुण्यपेक्षया पृथगुपलम्भाभावेन गुणगुणिनोरभेदस्यैव सिद्धान्तेऽङ्गीकारात् । प्रत्यगात्मावसानेषु परमात्मपर्यन्तेषु । प्रहाणं कार्याकारत्यागः । पृथिवीजलतेजआदिस्वरूपात्कार्यात्पूर्वस्मा-

अद्वैतमतम् ।

५

त्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं कारणतया स्थितेषु परमात्मपर्यन्तेषु पदार्थेषु यथाक्रमं कार्या-
कारत्यागेन सूक्ष्मता व्यापिता च विज्ञातव्या । न च कार्यापेक्षया सूक्ष्मं चे-
त्कारणं तर्हि तस्य न्यूनपरिमाणत्वात्कथं कार्यव्यापकत्वमिति वाच्यम् । यतः
कार्येषु विद्यमानमपि कारणस्वरूपं कार्याकारतिरोहिततया न स्वरूपेण सम्भ-

कारणस्य सूक्ष्मत्वं
व्यापित्वं च

गवभासत इत्येवात्र सूक्ष्ममुच्यते न न्यूनपरिमाण-
योगात् । तथा सकलाविकारानुगतस्यैवोपादानकार-
णत्वात्कार्यापेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वेन कारणस्य
कार्यव्यापकत्वम् । तस्मात्पृथिवी स्वकार्यापेक्षया

सूक्ष्मा व्यापिका च सिद्धा । पृथिव्यपेक्षया जलं सूक्ष्मं व्यापकं च । शरीरे
स्वेदस्य पर्वतशिलादिष्वन्तर्भूमौ प्लवणस्य चोपलम्भात् । जलासाधारणगुणस्य
रसस्य पृथिव्यां सर्वत्रोपलम्भाच्च । पृथिव्यां तत्र तत्राप्रतिबन्धेन जलप्रवेशा-
नुभवाच्च । जलापेक्षयापि तेजः सूक्ष्मं व्यापकं च । जलमदूरीकृत्यैव रविकिर-
णानामभिपरमाणुनां चान्तःप्रवेशदर्शनात् । जलविनाशस्याप्यभेरवयवानामुष्ण-
जले प्रविष्टानां जलेनाविनाशदर्शनाच्च । तत्र हि तेषामवयवानामविनाशे
जलापेक्षया सूक्ष्मत्वैव हेतुः । तेजोपेक्षयापि वायुः सूक्ष्मो व्यापकश्च । रविकिर-
णेषु यथावस्थितेषु सत्स्यैव वायुसंचारदर्शनात् । तदपेक्षयाऽप्याकाशं सूक्ष्मं
व्यापकं च । तथैवोपलम्भात् । यतः पाषाणस्यापि भेदो दृश्यते । अत्रकाशं
विना च भेदस्यासंभव एव । एवं परमात्मपर्यन्तेषु सूक्ष्मत्वं व्यापकत्वं च
बोध्यम् ।

व्यापकत्वादेव च कारणं कार्यापेक्षया सामान्यभूतम् । कार्यगतविशेष-
रहितमित्यर्थः । घटशरावादिकार्यगतानां घटत्वशरावत्त्वादिविशेषाणां कारणा-
वस्थायां मृद्यदर्शनात् । अत एव सर्वकार्याणां मूलकारणं ब्रह्म सर्वविशेषर-

हितम् । यदि तत्र कोऽपि विशेषः स्यात्तर्हि तादृ-
आत्मनो निर्विशेषत्वम् शविशेषरहितं ब्रह्मणोऽपि मूलकारणमन्यात्किञ्चि-
त्स्यात् । तस्यापि सविशेषत्वे तादृशविशेषरहितं

तन्मूलभूतं पुनरन्यत्स्यादित्यनवस्थाप्रसङ्गः । तन्निरासाय मूलकारणं सर्वविशे-
षरहितमित्यवश्यं वाच्यम् । तदेव च नो ब्रह्म ।

विशेषरहितत्वादेव च न तत्र यस्मात्कस्मादपि सजातीयाद्विजातीयत्व-
गताच्च भेदः संभवति । सविशेषस्यैव भेदाधिकरण-
ब्रह्मणि भेदत्रयराहित्यम त्वात् । तेन ब्रह्मसजातीयश्चेतनो ब्रह्मविजातीयोऽ-
चेतनो ब्रह्मगतो धर्मो वा न कश्चिदन्योऽस्तीति
सर्वथा शुद्धमद्वैतियं भेदत्रयशून्यं निर्विशेषं ब्रह्म सिध्यति ।

तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।

निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् ॥ (ब० वि० ८।९)

इतिश्रुतौ निर्विकल्पशब्देन ब्रह्मणो निर्विशेषता स्पष्टमेवोच्यते । किंच
ब्रह्मणः सविशेषत्वे तद्विशेषपुरस्कारेणोद्देशं तादृशमित्येवं शब्दप्रतिपाद्यता
ब्रह्मणः स्यात् । तथा सति “ यतो वाचो निवर्तन्ते ” (तै० २।९)
इति श्रुतिः, ‘ अगोचरं वचसाम् ’ (वि० पु० ६।७।५३) इति
स्मृतिश्च विरुद्धा स्यात् ।

‘ निर्गुणम् ’ (आत्मोप० १, चू० ७।२) इति च श्रुतिर्ब्रह्मणि
शुभान्हेयांश्च सर्वानेव गुणान्सामान्येन निषेधति । युक्तं चैतत् । ब्रह्मणः सगु-
णत्वे तेन गुणेन ब्रह्मणः सविशेषत्वावशंभावेन तस्य पूर्वोक्तयुक्त्या जगन्मूल-
कारणत्वं न स्यात् । “ यः सर्वज्ञः ” (मु० १।१।९) “ सत्यक्रामः
सत्यसंकल्पः ” (छा० ८।७।१) इत्याद्याः सगुणश्रुतयस्त्वारोपितगुण-
प्रतिपादिकाः । ब्रह्मणि गुणान्त्रस्तुत एव स्वीकृत्य हेयगुणराहित्येन निर्गुणश्रु-

ब्रह्मणो निर्गुणत्वम्

तिसमर्थने तु बाह्येन्द्रियग्राह्यरूपरसादिगुणराहित्येन
जीवस्यापि निर्गुणपदवाच्यता स्यात् । पृथिव्यादि-
भूतानामपि सुखदुःखादिगुणराहित्येन निर्गुणपदवा-

च्यता स्यात् । तथा सति निर्गुणम् [आ० १, चू० ७।२] इति पूर्वो-
क्तश्रुत्या निर्गुणपदेन किंप्रथमं नोक्तं भवेत् । एवं च परब्रह्मणि कल्याण-
कारका अपि गुणा वस्तुतो नैव सन्ति । किंच परमात्मानिष्ठत्वेनाभिभवाः क-
ल्याणकारका गुणा जीवानां जीवावस्थायाभेदोपयुज्यन्ते । सा चावस्थाऽवि-
द्याकल्पितेति तत्रोपयुज्जानाः परमात्मगुणा अपि कल्पिता एव । स्वमस्थक-
ल्पितगतिक्रियामुपयुज्जानो रथोऽपि कल्पित एव भवति ।

अद्वैतमतम् ।

ज्ञानमापि परब्रह्मणः स्वरूपं न तु तस्य गुणः । ‘ विज्ञानघनः ’ (बृ० २ । ४ । १२) “ सत्यं ज्ञानम् ” (तै० २ । १) : “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” (बृ० ३ । ९ । २८) इत्यादिश्रुत्यनुरोधत् । “ विज्ञातारमरे ” (बृ० २ । ४ । १४) इति श्रुतौ विज्ञातृत्वोक्तिस्त्वौपचारिकी । अद्वितीये परब्रह्मणि भेदमूलकस्य धर्मधर्मिभावस्यासंभवेन ज्ञानस्वरूप आत्मा तस्य वस्तुतो ज्ञानाश्रयत्वासंभवात् । एवमेव भेदमूलकस्य विषयविषयिभावस्यापि तत्रासंभवेन न वस्तुतस्तस्य ज्ञेयत्वम् ।

स च परमात्मा नित्य इत्यत्र प्रायः सर्वेषामैकमत्यमेव । चार्वाकादयो नास्तिकाः परं परमात्मानमेव न मन्यन्ते दूरे तस्य नित्यत्वमिति त्वन्यत् । श्रुत्येकशरणानां तु “ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो ब्रह्म ” (बृ० ४ । ४ । २५) “ नित्यो नित्यानाम् ” (श्वे० ६ । १३) इत्यादिभिः श्रुतिभिर्नित्यत्वमेवाभिमतम् । अनुमानमप्यत्र लब्धावसरम् । ब्रह्म नित्यं मूलकारणत्वात् । यदनित्यं तन्मूलकारणं न भवति यथा घटादि । मूलकारणस्यानित्यत्व आकस्मिककार्योत्पादप्रसङ्गः । स च न संभवतित्यवमत्रानुकूलस्तर्कः । सा च नित्यता न सुवर्णस्यैव परिणामिनित्यता । यथा सुवर्णं तत्तदलंकाररूपेण परिणममानमप्यलंकारवन्न विनश्यतित्यलंकारापेक्षया नित्यं भवति न तथा परमात्मा । “ निष्कलं निष्क्रियम् ” (श्वे० ६ । १९) इत्यादिश्रुतिषु तस्य विकारराहित्य भिधानेन परिणामासंभवात् । किं तु ब्रह्मणः कूटस्थनित्यता । एकेनैव रूपेण सदा विद्यमानं कूटस्थनित्यम् ।

तदेतद्ब्रह्माद्वितीयम् । ब्रह्मणा संबद्धं तदसंबद्धं तच्छरीरभूतं तदंशभूतं तद्धर्मभूतं वाऽन्यात्किंचिदपि नास्ति । “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ” (छा० ३ ।

अद्वैतम्

१४ । १) “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” (बृ० २ । ४ । ५) “ एतदात्म्यामिदं सर्वम् ” (छा० ६ । ८ । ७) इत्यादिश्रुत्यनुरोत् । ब्रह्माद्वैतमिति

प्रसिद्धिरप्येतन्मते सामीचीन्येन संगच्छते । ब्रह्मणि वस्तुतः केनापि प्रकारेण द्वैतस्याभावात् । अत एवेदमद्वैतमतामिति गीयते ।

अद्वैतामोदे

ब्रह्म च सन्मात्ररूपम् । अस्तीत्येव केवलं वक्तुं शक्यते न त्वीदृशं
तादृशमिति । ईदृशादिविशेषणोपादाने तु विशेष-
सन्मात्रं ब्रह्म णस्य व्यावर्तकत्वानियमेन यस्य व्यावृत्तिस्तेन
ब्रह्मणः सद्वितीयत्वापत्तावाद्वितीयश्रुतिविरोधः

स्यात् ।

यतो ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म सन्मात्ररूपमतो ज्ञानमपि तत्सन्मात्ररूपमेव । न
तु सन्मात्रस्य तत्र विषयभावः । लौकिकज्ञानवत्सा-
सदनुभूत्योरैक्यम श्रयत्वे सविषयत्वे वा तस्य सत्सामान्यरूपत्वाना-
पत्त्या ज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपत्वानापत्तेः । तथा च
“ विज्ञानघनः ” (बृ० २ । ४ । १२) इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिविरोधस्तदवस्थ
एव स्यात् ।

ननु ब्रह्माद्वैते

जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा ।

अविद्या तच्चित्तोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥

इत्यभिद्युक्तोक्तिर्विरुध्यते । अत्र (१) जीव (२) ईश्वरो (३)
ब्रह्म (४) जीवेश्वरयोर्भेदोऽ (५) विद्या (६) ब्रह्मणोऽविद्यासंबन्धश्चे-
त्येतेषां षण्णामनादित्वकथनेन द्वैतस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वाादिति चेत् - उच्यते ।
सत्ता हि त्रिविधा पारमार्थिकी व्यावहारिकी प्रातिभासिकी च । तत्र पारमा-
र्थिकी सत्ता ब्रह्मण एव नान्यस्य कस्यचित् । तस्य कदाप्यबाध्यमानत्वात् ।
व्यावहारिकी सत्ता भूतभौतिकस्य सर्वस्य जगतः तस्य मोक्षदशायां बाधेऽपि

त्रिविधं सत्त्वम्

व्यवहारदशायामबाध्यमानत्वात् । प्रातिभासिकी
सत्ता शुक्त्यादौ भासमानस्य रजतादेः । तस्य
व्यवहारदशायामपि बाधात् । प्रतिभासकाल एव

तस्य सत्त्वम् । तदुक्तम् --

कालत्रये ज्ञातुकाले प्रतीतिसमये तथा ।

बाधाभावात्पदार्थानां सत्त्वत्रैविध्यमिऽप्रते ॥

तात्त्विकं ब्रह्मणः सत्त्वं द्योमादेर्व्यावहारिकम् ।

रूप्यादेरथजातस्य प्रातिभासकमिध्यते ॥

अद्वैतमतम् ।

९

लौकिकेन प्रमाणेन यद्बाध्यं लौकिकेऽवधौ ।

तत्प्रातिभासिकं सत्त्वं बाध्यं सत्येव मातरि ॥

वैदिकेन प्रमाणेन यद्बाध्यं वैदिकेऽवधौ ।

तद्ब्यावहारिकं सूत्रं बाध्यं मात्रा सहैव तत् ॥ इति ।

ब्रह्माद्वैतामित्युक्तिस्तु पारमार्थिकसत्ताभिप्रायेण बोध्या । जीव ईश इत्युक्तश्लोके विशुद्धा चिदित्यनेन परं ब्रह्मोच्यते तदतिरिक्तानां जीवादीनां पञ्चानां न पारमार्थिकं सत्त्वं किं तु व्यावहारिकम् । अनादित्वसाम्येन तु षण्णां तत्र परिगणनम् । पारमार्थिकस्य ब्रह्मणोऽनादित्वमनन्तत्वं च । काष्ठत्रयाबाध्यत्वमिति यावत् । अन्येषां जीवादीनां षण्णानां त्वनादित्वेऽपि नानन्तत्वम् । तेषां यावत्संसारं स्थायित्वेऽपि मोक्षावस्थायां विनाशात् । तेष्वपि जीवेश्वरभेदोऽविद्या ब्रह्मणोऽविद्यासंबन्धश्चेत्येषां त्रयाणां स्वरूपेणैव नाशः । जीवेश्वरयोस्तु न तथा । किं तु जीवत्वेश्वरत्वप्रापकोपाधेरेव विनाशः । एतेन जीवस्य व्यावहारिकसत्त्वे व्यवहारातीतायां मोक्षावस्थायां जीवनाशावश्यंभावेन मोक्षप्राप्तये न कोऽपि प्रयतेतेत्यपास्तम् ।

जीवत्वेश्वरत्वप्रापकोपाधिस्तु भावरूपं त्रिगुणात्मकं सदसद्भ्यामनिर्वचनी-

जीवत्वमीश्वरत्वं चौपा-
धिकम् ।

यमनाद्यज्ञानम् । तच्चाज्ञानं मायाविद्याभेदेन द्विवि-
धम् । शुद्धसत्त्वप्रधानं मायापदवाच्यम् । मलिन
सत्त्वप्रधानमविद्यापदवाच्यम् । मायोपहितं चैतन्य-

मीश्वरः । आविद्योपहितं चैतन्यं जीवः ।

अथवाऽज्ञानं स्वरूपत एकरूपमेव । किंतु तस्य शक्तिद्विविधा ज्ञान-
शक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति । रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं ज्ञानशक्तिः । “सत्त्वा-
त्संजायते ज्ञानम्” (भ० गी० १४ । १७) इति स्मृतेः । सा च शब्दा-

दिविषयकज्ञानहेतुः । क्रियाशक्तिद्विविधा आव-

अज्ञानस्य शक्तिद्वयम् रणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्चेति । रजःसत्त्वाभ्यामनभि-
भूतं तम आवरणशक्तिः । सा च घटो नास्ति न

प्रकाशत इत्यादिव्यवहारहेतुः । तमःसत्त्वाभ्यामनभिभूतं रजो विक्षेपशक्तिः ।

सा चाकाशादिप्रपञ्चोत्पत्तिहेतुः । विक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितस्वरूपेणैवेश्वरस्य

जगदुपादानत्वात् । “ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ” (मु० १ ७)
इत्यादिश्रुतिरत्र प्रमाणम् । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः । ज्ञानशक्तिमदज्ञानोपहितस्व-
रूपेण त्वीश्वरो जगतः कर्तेत्युच्यते । अत्र मत आवरणशक्तिप्रधानमज्ञानम-
विद्येत्युच्यते । विक्षेपशक्तिप्रधानमज्ञानं मायेत्युच्यते । जीवत्वेश्वरत्वोपाधिस्तु
पूर्ववदेव बोध्यः ।

अथवा मायाविद्याशब्दौ शक्तिद्वययुताज्ञानसामान्यवाचकौ पर्यायावेव ।
अविद्योपहितं बिम्बचैतन्यमीश्वरः । अविद्याप्रतिबिम्बितं प्रतिबिम्बभूतं चैतन्यं
जीव इत्येवं जीवेश्वरभेदो बोध्यः ।

अत्रेदं बोध्यम् । जीवेश्वरस्वरूपाविषये चावच्छेदवाद आभासवादः प्रति-
बिम्बवादश्चेत्यनेके पक्षाः संभवन्ति । तद्यथा-

वाचस्पतेरवच्छिन्न आभासो वार्तिकस्य च ।

संक्षेपशारीरकृतः प्रतिबिम्बं तथेष्यते ॥ इति ।

अवच्छेदोऽन्तः प्रवेशः । तद्युक्तोऽवच्छिन्नः । यथा-
जीवस्वरूपम् जलेऽन्तःप्रविष्टमाकाशं जलावच्छिन्नमित्युच्यते ।

अन्यसंबन्धेनान्यत्र भासमानोऽर्थ आभासः । यथा जपाकुसुमसांनिध्यात्स्फ-
टिके भासमानो रक्तिमा । अयमेवोपहित इत्युच्यते । प्रतिबिम्बं प्रसिद्धम् ।

अवच्छेदवादिनां वाचस्पतिमिश्राणां मतेऽज्ञानविषयीकृतं चैतन्यमीश्वरः ।
अज्ञानाश्रयीभूतं चैतन्यं जीवः । आभासवादिनां वार्तिककाराणां मतेऽज्ञानो-
पहितमज्ञानतादात्म्यापन्नं चैतन्यमीश्वरः । अविद्याकार्यभूतबुद्ध्युपहितं बुद्धि-
तादात्म्यापन्नं चैतन्यं जीवः । केचित्त्वाभासवादमेव स्वकृत्याज्ञानसमष्ट्युपाहितं
चैतन्यमीश्वरः । अज्ञानव्यष्ट्युपहितं चैतन्यं जीवः । अज्ञानं च स्वरूपत एव
नानाभूतमित्याहुः ।

प्रतिबिम्बवादिनां संक्षेपशारीरकाराणां मतेऽज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यमी-
श्वरः । बुद्धिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः । विवरणकारास्त्वीश्वराविषय आभास-
वादं जीवविषये च प्रतिबिम्बवादं मन्वाना ज्ञानोपाहितं बिम्बचैतन्यमीश्वरः ।
अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इत्याहुः । एत-
द्विवरणकारमते धर्मिणः प्रतिबिम्बस्य नाध्यासः । किं त्वज्ञानप्रतिबिम्बितेऽ-
नध्यस्त एव धर्मिणि जीवे ब्रह्मभेदरूपस्य धर्मस्याध्यासः । ननु तर्हि प्रातिबि-

म्बतभूतजीवस्वरूपस्य धार्मिणोऽनध्यस्तत्वे तस्य सत्यत्वं स्यादिति चेदिष्टा-
पत्तिः । परंतु तत्सत्यत्वं बिम्बरूपेणैव न तु प्रातिबिम्बरूपेण । प्रातिबिम्बरूपस्य
बिम्बव्यतिरिक्तेन रूपेण सत्यत्वाददर्शनात् । यथा घटस्य न घटरूपेण सत्यत्वं
किंतु मृद्रूपेणैव तद्वत् । भारतीतीर्थास्त्वज्ञाने धार्मिणः प्रातिबिम्बरूपैवाध्यासः ।
ब्रह्मभेदादिकमपि सर्वं तत्राध्यस्तमेव । एवं च जीवस्वरूपस्य मिथ्यात्वमि-
त्युच्यते ।

अत्र येषां मतेऽविद्याया संयुक्तं चैतन्यं जीवः स च तत्रावाच्छिन्न उप-
हितः प्रातिबिम्बितो वा तेषां मते जीवावस्थायामपि जीवैकत्वम् । अविद्याया

एकत्वात् । अयमेकजीववादः । सुखदुःखादिवैचित्र्यं
जीवैकत्वानेकत्वविचारः चोपाधिभेदात् । येषां तु मते व्यष्ट्यविद्यायाऽ
विद्याकार्यभूतबुद्ध्या वा संयुक्तं चैतन्यं जीवः स

च तत्रावाच्छिन्न उपहितः प्रातिबिम्बितो वा तेषां मते जीवनानात्वम् । अयं
जीवनानात्ववादः । अत्र वाचस्पतिमिश्राणां मते जीवैकत्वम् । वार्तिककाराणां
विवरणकाराणां संक्षेपशारीरककाराणां च मते जीवनानात्वाभिति ।

अत्रेदं तत्त्वम् । एकजीववाद एव सिद्धान्तिसंमतः । अनेकजीववादे
कस्याविद्या प्रपञ्चरूपेण परिणता । देवदत्तस्य चेद्यज्ञदत्तदृष्ट्या प्रपञ्चाभाव-
प्रसङ्गः । न चानेकतन्त्वारब्धपटवदनेका अविद्याः संभूय प्रपञ्चरूपेण परि-
णता इति वाच्यम् । केषुचित्तन्तुषु पटान्निष्ठेषु पटन्यूनतावत्केषुचिच्छुक्कवा-
मदेवादिषु मुक्तेषु तत्तदविद्याया निष्कर्षात्प्रपञ्चन्यूनतापत्तेः । किं च जीवो
विभुः । अन्यथा देवदत्तीयादृष्टेन देशान्तरे देवदत्तभोग्यवस्तुन उत्पत्तिर्न
स्यात् । अणोर्जीवस्य देशान्तरे व्याप्त्यभावेन तद्गीयादृष्टस्यापि तत्र कार्योत्प-
त्तिदेशे कार्योत्पत्तिकाले सांनिधानाभावात् । किंच कायव्यूह एकस्मिन्कायेऽनु-
भूतस्य सुखस्य दुःखस्य वा कायान्तरेऽनुसंधानं न स्यात् । एकेनैव जीवेन
स्वतपोबलेन योगसामर्थ्येन वा युगपदेव धृतान्यनेकशरीराणि कायव्यूह इत्यु-

च्यते । स च पुराणादौ प्रसिद्ध एव । किंच च
एकजीववादः तस्याणुत्वे शरीरव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गः ।
शरीरपरिमाणत्वे च शरीरस्य बाल्ययौवनाद्यवस्था-

भेदेन पिपीलिकामनुष्यहस्त्यादिभेदेन चानियतपरिमाणत्वाज्जीवस्याप्यनियतप-

रिमाणत्वापत्त्या विकारादिदोषप्रसङ्गेनानित्यत्वापात्तिः । अतो जीवस्य विभुत्वं सिद्धम् । तथा चानेकजीववादे विभूनां जीवानां सर्वव्यापिनां सर्वेषां सर्वैरदृष्टैः सर्वैः कर्माभिः सर्वैः शरीरैश्च सह संबन्धस्यावर्जनीयत्वेनामुकमदृष्टमभुक्तं कर्मा-
मुक्तं शरीरममुकस्यैव जीवस्येति नियमहेत्वभावेन सुखदुःखादिवैचित्र्यस्यानुपप-
त्तिस्तदवस्थैव । एवं च लाघवादेकजीववाद एवास्येयः । सुखदुःखादिवैचित्र्यं
तु शरीराद्युपाधिभेदेनोपपद्यते । तथा च जीवनानात्ववादिनो वार्तिककारा
विवरणकाराः संक्षेपशारीरककाराश्च प्रत्युक्ताः ।

किं च वार्तिककारमतानुसारेणाविद्याकार्यभूतबुद्ध्युपहितचैतन्यस्य जी-
वत्वे तथा संक्षेपशारीरकारमतानुसारेण बुद्धिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य जीवत्वे
“ जीव ईश ” इत्याद्युक्ता जीवस्थानादित्योक्तिर्विरुद्ध्यते । बुद्धेरविद्याकार्य-
त्वेनानादित्वाभावेन तदुपहितस्य तत्प्रतिबिम्बितस्य वाऽनादित्वासंभवात् । एवं
विवरणकारमतानुसारेणान्तःकरणतत्संस्कारावाच्छिन्नाज्ञानप्रतिबिम्बितस्य चैत-
न्यस्य जीवत्वेऽप्युक्तम् । युक्तं च जीवस्थानादित्वम् । सुषुप्त्यवस्थायां जीवस्य
परमात्मसंपत्तावपि जीवत्वप्राप्तकोपाधेरविनाशाज्जगृहीतौ पुनः स एवोच्छिष्टतीति

‘ स एव तु ’ (ब्र० सू० ३ । २ । ९)

जीवस्थानादित्वम्

इति सूत्र उक्तम् । तद्वन्निष्ठावस्थातः पूर्वं प्रल-
येऽपि जीवत्वप्राप्तकोपाधेरविनाश एव वाच्यः ।

अन्यथा यथा पात्रस्थं जलं पात्ररहितं जलराशौ प्रक्षिप्तं सत्पुनस्तदेवोद्धारयि-
तुमशक्यं तथा पुनः सृष्टौ तस्योत्थानासंभवेन सर्वस्य मुक्तिः सुलभा स्यात् ।
जीवत्वप्राप्तकोपाधेरविनाशे तु यथा पिहितपात्रस्थं जलं पात्ररहितं जलराशौ
प्रक्षिप्तमपि पुनस्तदेवोद्धारयितुं शक्यते तथा तस्यैव जीवस्य पुनः सृष्टावुत्थानं
सुलभम् । एतच्च जीवस्थानादित्व एव संगच्छते । सादित्वे त्वाविद्याकार्यस्य
जीवोपाधित्वेन प्रलये चाविद्याकार्यस्य विनाशेन जीवोपाधिस्थितेरसंभवेन
तस्यैव पुनरुत्थानापीति नियमो न स्यात् ।

वाचस्पतिभिश्चैव यद्यप्येकजीववाद एवाश्रितस्तथापि तैरवच्छेदवादः
स्वीकृतः । तदभेक्षया च जीवविषये प्रतिबिम्बवाद एव ज्यायान् । यतो

प्रतिबिम्बवादः

जीवानामत्यन्तमज्ञानपारतन्त्र्यमुपलभ्यते । तच्च प्र-
तिबिम्बवाद एव सामीचीन्येनोपपद्यते । किं च
यथकास्मिन्पादे शृङ्खलाबन्धसत्त्वे पादान्तरे तदभा-

वेऽपि न मनुष्यो मुक्तो भवति तद्वदवच्छेदवादे यस्या आबिद्याया नाशस्तव-
वच्छिन्नस्य ब्रह्मणा सहैक्येऽपि तस्यैवाविद्यान्तरावच्छिन्नांशेन बद्धत्वं तदव-
स्थमेव स्यात् । प्रतिबिम्बवादे तु नायं दोषः । यतः प्रतिबिम्बगतमालिन्या-
दीनां बिम्बे स्पर्शोऽपि नास्ति । किं चान्तर्यामिब्राह्मणे य आत्मनि तिष्ठन्ना-
त्मनोऽन्तरः० य आत्मानमन्तरो यमयति [बृ० ३ । ७ । २२] इत्यत्र
नियम्यनियामकयोरेकत्रैव स्थितेरुक्ता सा प्रतिबिम्बवादे संगच्छते । यथैक-
त्रैव जले जलावच्छिन्न आकाशो जले प्रतिबिम्बितश्चाकाश इत्याकाशद्वयं
तथाऽविद्यारूपोपाधौ चैतन्यद्वयम् । तत्र प्रतिबिम्बचैतन्यं जीवभूतं नियम्यम् ।
अवच्छिन्नं त्वीश्वररूपं नियामकम् । घटावच्छिन्नाकाशस्य महाकाशानन्यत्व-
वदवच्छिन्नचैतन्यस्य बिम्बानन्यत्वं बोध्यम् । एवं चाज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं
जीवः, अज्ञानोपाहितं बिम्बचैतन्यनीश्वर इति प्रागुक्तपक्ष एव सिद्धान्तभूतोऽव-
तिष्ठते । शुद्धं चैतन्यं तज्ज्ञानानुपाहितमवतिष्ठति । सर्वेष्वप्येषूक्तेषु पक्षेषु ब्रह्माद्वैतं

अद्वैतम्

स्थिरमेव । अवच्छिन्नस्योपाहितस्य प्रतिबिम्बितस्य
वा चैतन्यस्य शुद्धचैतन्यापेक्षया पृथग्भावायोगात् ।
जडवस्तुनापि ब्रह्मणि द्वैतं नापादनीयम् । जडस्या-

काशाद्यखिलप्रपञ्चस्य भावरूपाज्ञानोपादानकत्वेन मिथ्यात्वात् ।

अज्ञानं चेदं सदसद्भ्यामानिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञाननिवर्त्यम् ।

अविद्या

अत्र प्रमाणमहं ब्रह्म न जानामीत्यनुभवः, देवात्म-
शक्तिं स्वगुणैर्भिगूढाम् “ भूयश्चान्ते विश्वमायानि-
वृत्तिः “ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ” (श्वे०

६ । ८) इत्याद्याः श्रुतयः,

“ तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगी मायाममेयात्मा तस्मै विद्यात्मने नमः ” ॥

“ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ” (गी० ५ । १५)

“ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ” (गी० ५ । १६)

इत्यादिस्मृतयश्च । इयमज्ञानपदवाच्याऽविद्या कथं जाता केन च कार-
णेनास्या ब्रह्मणा सह संबन्धो जात इति न चोदनीयम् । अविद्यायास्तत्संब-
न्धस्य चानादित्वाङ्गीकारात् ।

स संबन्धः कीदृश इति चेत्—उच्यते । यथाऽग्निः स्वाविरोधिनि जले
साक्षात्प्रवेष्टुमशक्तोऽपि सूक्ष्मरूपेण पात्रादिद्वारा जले प्रविश्य तदयिं शैत्यं
चापहनुत्य तत्र स्वकीयोष्णत्वं तदीयत्वेन प्रदर्शयति तथेयमाविद्या साक्षात्प्रवेष्टुम-
शक्ता सूक्ष्मतरेण स्वकीयमूलरूपेण तत्र प्रविश्य तदयिं निर्विषयं निराश्रयं
सामान्यपराकाष्ठाभूतं स्वरूपमपहनुत्य स्वकथं साश्रयत्वसाविषयत्वरूपविशेषरूपं
तत्र प्रदर्शयति अज्ञानशाकिर्ह स्वयं साश्रया साविषया च । तत्र विषय
ईश्वरः । आश्रयो जीवः । एतद्द्वयमनयोर्मिथो भेदश्चानादिरेव । एतदेव

साश्रयत्वं साविषयत्वं ज्ञानरूपे ब्रह्मणि तदीयत्वेन
सृष्ट्यारम्भकामि- प्रदर्शयति । साश्रयत्वे साविषयत्वेन च भासमानं
ज्ञानकृत्यम् यज्ज्ञानं तदेव महत्तत्त्वम् । एतदारभ्य सर्वं सादि न
त्वनादि । ततश्चैकमपि ज्ञानरूपं ब्रह्म धर्मधार्मिभावेन

विषयविषयिभावेन च भिन्नवद्भासते । ज्ञातृरूपेण ज्ञेयरूपेण च भासत इति
यावत् । तत्र ज्ञाताऽहंकरः । ज्ञेयं शब्दतन्मात्रादि । भासमानं चैतत्सर्वमावि-
द्यापेक्षया परिणामः । ब्रह्मापेक्षया तु विवर्त एव । एकस्यैव वस्तुनः पूर्वाव-
स्थात्यागपुरःसरमवस्थान्त प्राप्तिः परिणामः । यथा क्षीरस्य क्षीरव्यवहारयो-
ग्यतां परित्यज्य दधिब्यवहारयोग्यतापत्तिः । पूर्वावस्थामपरित्यज्यैवावस्थान्त-
रभानं विवर्तः यथा रज्जुस्वरूपेणावस्थितस्यैव द्रव्यस्य सर्पात्मनाऽवभास-
नम् । तन्मात्रपदेन सूक्ष्मभूतान्युच्यन्ते । शब्दतन्मात्रं सूक्ष्माकाशम् । तस्मात्स्पर्श-
तन्मात्रम् । सूक्ष्मो वायुरित्यर्थः । एवं क्रमेण सूक्ष्माणां पञ्चभूतानामुत्पत्तिः ।
सूक्ष्माच्च तत्तद्भूतात्स्थूलस्य तत्तद्भूतस्योत्पत्तिः ।

अविद्यायास्त्रिगुणात्मकत्वात्तत्परिणामभूतं सर्वं त्रिगुणात्मकमेवेति पञ्च-
भूतान्यपि त्रिगुणान्येव । तत्राकाशस्य सात्त्विकां-
ज्ञानेन्द्रियोत्पत्तिः शाच्छ्रोत्रमुत्पद्यते । वायोः सात्त्विकांशाच्चगिन्द्रि-
यम् तेजसः सात्त्विकांशाच्चक्षुरिन्द्रियम् । जलस्य
सात्त्विकांशाद्रसनोन्द्रियम् । पृथिव्याः सात्त्विकांशाद्घ्राणेन्द्रियम् ।

पञ्चभूतानां सात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्योऽन्तःकरणमुत्पद्यते । तच्चतुर्विधम् ।
तदुक्तं वार्तिके—

अन्तःकरणोत्पत्तिः

मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुर्विधम् ।
संकल्पाख्यं मनोरूपं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी ॥
अभिमानात्मकस्तद्ब्रह्महंकारः प्रक्रीतितः ।
अनुसंधानरूपं च चित्तमिन्यभिधीयते ॥ इति ।

तथाऽऽकाशस्य राजसांशाद्वागिन्द्रियमुत्पद्यते । वायो राजसांशाद्ब्रह्मस्तौ ।

कर्मैन्द्रियोत्पत्तिः तेजसो राजसांशात्पादौ । जलस्य राजसांशादुप-
स्थः । पृथिव्या राजसांशात्पायुः ।

पञ्चभूतानां राजसांशेभ्यो मिलितेभ्यः प्राण उत्पद्यते । सोऽपि वृत्तिभे-
दात्पञ्चविधः । प्राग्गमनवान्नासाग्रस्थानवर्ती
प्राणोत्पत्तिः प्राणः । अवाग्गमनवान्पाय्वादिस्थानवर्त्यपानः ।

विष्वग्गमनवान्सर्वशरीरवर्ती व्यानः । ऊर्ध्वगमन-
वान्कण्ठवर्त्युदानः । अशितपीतादिसमीकरणकरोऽखिलशरीरवर्ती समानः ।

भूतानि चेमानि पञ्चीकरणेन दृश्यतामापद्यन्ते । आकाशादीनां पञ्चानां
ये तामसा अंशास्तेषां पञ्चानां मिथो मिश्रणं भवति । तदुक्तं पञ्चदश्याम्—

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।

स्वस्वेतयद्वितीयौ त्रैयोजनात्पञ्च पञ्च ते ॥ (प. द. १ । २७) इति ।

अस्यार्थः—आकाशं द्विधा समं विभज्य पुनस्तयोरको भागश्चतुर्धा
विभजनीयः । एवं वाय्वादीनां चतुर्णामपि प्रत्येकं भागपञ्चकं परिकल्प्यम् ।
पञ्चस्वेकोऽर्धांशः । अपरे चत्वारोऽष्टमांशाः । तत्र चतुर्णामाकाशाष्टमांशाना-

पञ्चीकरणम् माकाशव्यतिरिक्तेषु चतुर्षु वाय्वाद्यर्धांशेषु मिश्रणं
भवति । एवं वायवीयानां चतुर्णामष्टमांशानां वाय-
व्यतिरिक्तेषु चतुर्ष्वामाकाशाद्यर्धांशेषु मिश्रणं भवति ।

एवमेव तेजोजलपृथिव्यष्टमांशानामपि स्वस्वव्यतिरिक्तेषु चतुर्ष्वर्धांशेषु मिश्रणं
भवति । इयमेव पञ्चीकरणप्रक्रिया । पञ्चीकरणेन च दृश्यतामापद्यन्तेषु स्थू-
लेषु भूतेषु यत्र यस्यार्धांशस्तत्र तत्र शब्देन व्यवहार इदमाकाशमयं वायुरि-

त्येवं भवति । तदुक्तं “ वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः ” (ब्र० सू० २।४।२२) इति । अत्र चाकाशादीनां सात्त्विकार्द्यंशभ्यो योत्पात्तिर्गभिहिता सेतरांशद्वयोप-सर्जनीभूतादेव तत्तदंशाद्वाध्या न तु केवलात् । स्थूलानि चैमानि सर्वपाणि-शरीराणि पञ्चीकृतभूतविकारभूतान्येव ।

अन्नमयः प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय आनन्दमयश्चेत्येवं प्रसिद्धाः पञ्च कोशा अत्रैवान्तर्भवन्ति । स्थूलशरीरमन्नमयकोशः । कर्मेन्द्रियैः साहितः प्राणः प्राणमयकोशः । ज्ञानेन्द्रियैः साहितं मनो मनोमयकोशः । बुद्धिर्विज्ञान-मयकोशः । तदन्तरज्ञानमात्मा वाऽऽनन्दमयकोशः । जीवात्मानि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं

पञ्च कोशाः

चौपाधिकमेव । निश्चयाकारवृत्तिमदन्तःकरणं बुद्धि-शब्दवाच्यं कर्तृत्वोपाधिः । सुखाद्याकारवृत्तिमद-न्तःकरणं भोक्तृत्वोपाधिः । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मे-

न्द्रियपञ्चकं प्राणपञ्चकं मनो बुद्धिश्चेत्येवं सप्तदशपदार्थानां संघातो लिङ्ग-शरीरमित्युच्यते । एतदेव सूक्ष्मशरीरम् ।

ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमन्तःकरणचतुष्टयं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकमविद्या कामः कर्म चेत्यष्टकं पुर्यष्टकमित्युच्यते । अत्राविद्या कार्यभूता द्रष्टव्या । सा चातस्मिस्तद्बुद्धिः । यथाऽनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्व-

पुर्यष्टकम्

बुद्धिः । अशुचौ शरीरादौ शुचित्वबुद्धिः । दुःखेषु सुखबुद्धिरनात्मनि देहादावात्मबुद्धिश्चेति । कामो रागः कर्म त्रिविधम्-संचितनागाभि प्रारब्धं चेति ।

फलमदत्त्वाऽदृष्टरूपेण विद्यमानं संचितम् । आगाभि करिष्यमाणम् । यस्य फलं संप्रत्युपभुज्यते तत्प्रारब्धम् । तत्र मोक्षकाले संचितस्य तत्त्वज्ञानेन नाशः । आगाभि तु नैवोत्पद्यते । प्रारब्धस्य तु फलभागेन विनाश ति ।

शरीरादिसर्वमचेतनपदार्थजातं पाञ्चभौतिकम् । मरणकाले स्थूलं शरीरं विनश्यति न तु सूक्ष्मम् । सूक्ष्मस्य तु प्रलयकाले विनाशः । तत्र तु सूक्ष्मशरी-रकारणीभूतमज्ञानमवाशिष्यते । इदमेव कारणशरीरमित्युच्यते । तस्य तु तत्त्व-

ज्ञानेन मोक्षावस्थायां नाशः । तुरीयावस्थायां त्रिविधशरीरसंबन्धाविनाशौ यद्यपि विविधदेहसंसंबन्धाभिमानो नास्ति तथापि त्रिविधदेहसंबन्धोऽवर्जनीय एव । सुषुप्तौ कारण-

देहस्याभिमानः । स्वप्ने तु लिङ्गदेहस्यापि । जागृतौ तु त्रिविधस्यापि । सुषु-
प्तिजागृतयोः संधिभूतः क्षणस्तुरीयावस्था ।

अथ जीवन्मुक्त्यवस्थातस्तुरीयावस्थायां को विशेष इति चेदुच्यते ।
ज्ञानस्य यन्निर्विशेषं सामान्यमात्रस्वरूपं तदवस्थाद्वयेऽप्यविशिष्टम् । तुरीया-
वस्थायां पूर्वसंस्काराणामविनष्टत्वात्सद्यः परिणामोन्मुखं तज्ज्ञानसामान्यं गर्भस्थं
स्थूलशरीरमिव वर्तते । जीवन्मुक्तदशायां तु पूर्वसंस्काराणां विनष्टप्रायत्वाद-
खिलपरिणामत्यागोन्मुखम् । यथाऽऽसन्नमृत्योः स्थूलशरीरमखिलभोगसाधनी-
भूतपरिणामत्यागोन्मुखं भवति तद्वत् । जीवन्मुक्त्यवस्थायां यत्सकचन्दनवनि-

जीवन्मुक्तिस्तुरीयाव-
स्थयोर्भेदः

तादिविषयदर्शनं न तत्कार्यरूपेण किंतु कारणी-
भूताविद्याशक्तिमद्ब्रह्मरूपेण । अतो न तत्कार्य-
संबन्धं संस्कारं जनयितुं प्रभवति । नापि तादृश-
पूर्वसंस्कारोद्बोधकं भवति । अतः पूर्वसंस्कारा-

स्तदानीं क्षयोन्मुखा विनष्टप्राया भवन्ति । कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्त्वान्न
विषयान्कार्यरूपेण पश्यति ज्ञानी । बद्धजीवस्तु कार्यरूपेण पश्यति ।

तत्र सर्वज्ञानिर्वचनीयख्यातिरेव । कार्यस्य सद्रूपेणासद्रूपेण च निर्व-
क्तुमशक्यत्वात् । यथा शुक्तौ भासमानं रजतम् । तद्धि न सत् । नेदं रजत-
मिति बाधानुपपत्तेः । नाप्यसत् । इदं रजतमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । अतोऽ-
निर्वचनीयमुच्यते । यदा शुक्तिरिदंत्वेन ज्ञायते न तु शुक्तित्वेन तदा तादृशं
मूलाविद्याकार्यभूतं शुक्त्यज्ञानभिदंतया जायमानज्ञानसहकृतं चाकचक्यादि-
समुद्बोधितरजतसंस्कारसहकृतं च रजताकारेण परिणमते । तद्वदेवेदं सर्वं

जगन्न सत् । ज्ञानिदृष्ट्या बाधानुपपत्तेः । “ नेह

अनिर्वचनीयख्यातिः नानास्ति किंचन ” (वृ० ४ । ४ । १९)

इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च नाप्यसत् । प्रतीत्यनुप-

पत्तेः । अतोऽनिर्वचनीयमेव । तच्च विक्षेपशक्तिमत्या मूलाविद्याया महत्तत्त्वा-
हंकाराकाशादिद्वारा कार्यभूतम् । आवरणशक्तिमत्या मूलाविद्यायाः कार्यं च
लोकप्रसिद्धं शुक्त्यज्ञानादि । तथा चानिर्वचनीयस्य जगतो या प्रतीतिः
साऽनिर्वचनीयख्यातिरेव । न तु सत्ख्यातिः यत्प्रतीयते तन्न सत् । यच्च

सद्ब्रह्म न तत्प्रतीयते । तस्य प्रतीतिरूपत्वेन प्रतीतिविषयत्वाभावात् । अतः सतः ख्यातिर्दुर्वचा । इदं शास्त्रामिति प्रतीतिरप्यनिर्वचनीयख्यातिरेव । शास्त्रस्याप्यविद्याकार्यभूतानिर्वचनीयजगदन्तर्गतत्वेनानिर्वचनीयत्वात् । “ वेदा अवेदाः ” (वृ० ४ । २ । २२) इत्येवं शास्त्रेण स्वयमेव स्वानिर्वचनीयत्वस्य प्रख्यापनात् ।

तादृशमपि तत्तत्त्वज्ञानहेतुभूतं भवत्येव । यथा स्वमस्था गजाश्वादयो जीवकल्पितत्वेन स्वयमसत्या अपि सत्यां धियमुत्पादयन्ति सत्यं च शुभमशुभं वा फलं सूचयन्ति तद्वत् । किंचाज्ञाननिवारकत्वमेव शास्त्रस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्वम् । न हि शास्त्रं गगनकुसुमवदसत्यम् । किं तु केवलं तस्य पारमार्थिकसत्यत्वं नास्तीत्येव । तथा चापारमार्थिकमपि शास्त्रमज्ञानं निवारयति अज्ञान-

स्याप्यपारमार्थिकत्वात् । एतावतैव शास्त्रस्यापारमार्थिकस्यापि प्रामाण्यम् । न केवलं शास्त्रस्यैयं गतिः । किं तु सर्वेषां प्रमाणाम् । तदुक्तम्—

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन संमतः ।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ इति ।

आ आत्मनिश्चयादिति च्छेदः । आत्मनिश्चयपर्यन्तामित्यर्थः ।

तानि प्रमाणानि षट् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापच्यनुपलब्धिभेदात् । चक्षुरादिना घटादिविषयप्रत्यक्षं यदा जायते तदा स्वान्तस्थचिदाभाससहितमन्तःकरणं हृदयरूपं मूलदेशमजहदेव चक्षुरादिद्वारा बहिर्निर्गत्य घटादिविषयदेशं गत्वा तत्तद्विषयाकारेण परिणमते । सोऽयं परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । तदा वृत्त्या तत्स्थाचिदाभासेन च घटादिविषयो व्याप्तो भवति । तत्र वृत्त्या व्याप्तिर्वृत्तिव्याप्यत्वमित्युच्यते । वृत्तिस्थाचिदाभासेन व्याप्तिः फलव्याप्यत्वमित्युच्यते । वृत्तिस्थाचिदाभासः फलशब्देनोच्यते । विषयचैतन्यं च

प्रत्यक्षप्रमाणम्

तस्यां वृत्तौ प्रतिबिम्बितं सत्तत्स्थाचिदाभासेन सहाभिन्नं भवति । उपाध्योरेकदेशस्थत्व उपधेयभेदस्यासंभवात् । तदा तामसस्य घटादेस्तपोरूप-

मावरणं तथा वृत्त्या विनाशयते । वृत्तिस्थाचिदाभासश्चावरणविनाशे सति परिस्फुरन्विषयचैतन्याभिन्नतया विषयरूपेण परिस्फुरति । इदमेव प्रत्यक्षज्ञान-

मित्युच्यते । अहं सुखीत्याद्यान्तरप्रत्यक्षस्थलेऽप्येवमेव । “ तत्त्वमासि ” (छा० ६ । ८ । ७) इत्यादिमहावाक्यजन्यात्मसाक्षात्कारस्थले तु जीव-
ब्रह्मणोरेकत्वस्याज्ञानेनावृतत्वात्तस्याज्ञानस्य निवृत्तये वाक्यजन्ययाऽहं ब्रह्मा-
स्मित्येवमाकारयाऽन्तःकरणवृत्त्या व्याप्तिरपेक्ष्यते । स्वस्थैव स्फुरणरूपत्वात्त-
दर्थं चिदाभासव्याप्तिर्नापेक्ष्यते ।

तच्च प्रत्यक्षं साविकल्पकानिर्विकल्पकभेदेन द्विविधम् । विकल्पो वैशि-
ष्ट्यम् । घटमहं जानामीत्यादि वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं साविकल्पकम् । घटरूप-
विशेषणविशिष्टज्ञानावगाहित्वात् । “ तत्त्वमासि ” (छा० ६ । ८ । ७)
इत्यादिमहावाक्यजन्यमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं निर्विकल्पकम् । प्रत्यक्षज्ञानसाम-
ग्रीसत्त्वे शब्दादपि प्रत्यक्षं जायते । एकस्मिन्नेव ज्ञाने तत्तन्निमित्तभेदेन

शाब्दत्वं प्रत्यक्षत्वं च वर्तत एव । न चास्य प्रत्य-
प्रत्यक्षावान्तरभेदः क्षस्य शाब्दत्वे शाब्दस्य च ज्ञानस्य पदार्थसंसर्गा-
वगाहित्वेन कथं निर्विकल्पकत्वमिति वाच्यम् ।

नहि सर्वत्र शाब्दं ज्ञानं पदार्थसंसर्गावगाह्येति नियमः । किंतु वक्तृतात्पर्यं
विषयविषयकमेवेति नियमः । “ तत्त्वमासि ” (छा० ६ । ८ । ७) इत्यत्र
तु “ सदेव सोम्य ” (छा० ६ । १ । १) इति पूर्वक्रमानुरोधेन निर्विशे-
षासङ्गब्रह्मैव श्रुतितात्पर्यविषयीभूम् । तथा चास्य निर्विकल्पकत्वं सिद्धम् ।

अनुमितिस्तु व्याप्य-व्यापकयोर्द्वयोर्मध्ये व्याप्येन व्यापकस्य ज्ञानम् ।

यथा धूमेनाग्नेः । यथा वास्य दृश्यमानस्य जगतो
अनुमानम् ब्रह्मभिन्तत्वेन मिथ्यात्वं ज्ञायते । तत्करणमनु-
मानम् ।

वने गवयं दृष्ट्वा तत्र गोसादृश्यं ज्ञात्वा यद्गवि गवयसादृश्यं ज्ञायते सोप-
मितिः । सादृश्यज्ञानस्यैवोपमितित्वात् । तत्करणं गोसादृश्यज्ञानं तदेवोपमानम् ।

नेयमुपमितिः प्रत्यक्षान्तर्गता । गोरसंनिर्कर्षात् ।
उपमानम् नाप्यनुमितिः । हेतुभूतस्य गोसादृश्यस्य गवयानि-
ष्ठत्वेन साध्यस्य च गवयसादृश्यस्य गोनिष्ठत्वेन

हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्याभावात् । व्याप्तिस्मृत्यादेरत्रानपेक्षणाच्च ।

पदसमूहो वाक्यम् । तस्माज्जायमानं ज्ञानं शाब्दम् । तत्करणं शब्दः । तत्र वेदस्येश्वरप्रणीतत्वात्प्रामाण्यम् । सृष्ट्यारम्भे परमेश्वरेण पूर्वसर्गसिद्धवेदानु-

शाब्दज्ञानम्

पूर्वसिमानानुपूर्वीको वेदो विरच्यते । स्मृतिपुराणादीनां तु वेदमूलकत्वे प्रामाण्यम् । वेदविरुद्धार्थकानां तु न प्रामाण्यम् । अविरुद्धार्थकानां तन्मूलभूतवेदाज्ञाने तु तदर्थकं वेदमनुमाय प्रामाण्यं कल्पनीयम् । तात्पर्यानुपपत्तौ लक्षणयाऽन्यार्थप्रतिपादकत्वेऽपि प्रामाण्यमस्त्येव । यथा “ तच्चमासि ”

(छा० ६ । ८ । ७) इत्यादेः ।

पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इत्यत्र पीनत्वोपपत्तये यद्रात्रिभोजनं कल्प्यते सार्थापत्तिः । नेयमनुमानेन गतार्था । दिवाऽभुञ्जाने पीने पुरुषे प्रथमतो दृष्टेऽन्वयव्याप्तिदृष्टान्तासंभवात् । यद्यपि यत्र यत्र रात्रिभोजनाभावस्तत्र तत्र

अर्थापत्तिः

दिवाऽभुञ्जानत्वसमानाधिकरणपीनत्वस्याभावः, यथा दिवा रात्रौ चाभोजीति व्याप्तिः संभवाति तथापि न सा पीनत्वरान्निभोजनयोर्हेतुसाध्ययोः । किंतु तद-

भावयोः । किं चात्र व्याप्तिस्मृत्यादेरेपेक्षापि न दृश्यत इत्यर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमेव साधीयः ।

एवमनुपलब्धिरपि प्रमाणान्तरमेव । यद्यत्र भूतले घटोऽभविष्यत्तदा भूत-

अनुपलब्धिः

लमिवाद्रक्ष्यादित्थेवं घटाद्यनुपलब्ध्या घटाद्यभावो ज्ञायते । अत्र नेन्द्रियं करणम् । तस्याधिकरणग्रहेणोपक्षीणत्वात् । अभावेन सह तत्संनिकर्षाभा-

वाच्च । किंचात्र ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारेऽपि तत्प्रमाणस्यानुपलब्धिरूपस्येन्द्रियाङ्गेन प्रमाणसंकराभाव एवेति ।

तदेवं प्रमाणैर्जायमानं लौकिकं ज्ञानं साश्रयं साविषयं च । तदभिव्यञ्जकमन्तःकरणम् । अन्तःकरणवृत्तिरेव हि लौकिकं ज्ञानम् । अत एव तत्र ज्ञातृत्वमन्तःकरणस्य तदुपाधिकृष्य जीवस्य वा । न तु शुद्धस्यात्मनः । तस्य ज्ञानस्वरूपत्वेन ज्ञातृत्वासंभवात् । अहं जानामीत्येवं भासमानं ज्ञातृत्वमपि

नात्मनः । किं त्वहमर्थस्य । अहमर्थस्तु नात्मा ।
अन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वम् किं त्वविद्यापरिणामान्तर्गतोऽहंकारः । अहंकारे
चात्मत्वमारोपितं भासते न तु वास्तविकम् । एवं
मनसीन्द्रियेषु प्राणे देहादौ चात्मत्वमारोपितमेव भ्रमेण भासते । एतादृशभ्रम-
निवृत्तिमन्तरा मोक्षो दुर्लभः । भ्रमनिवृत्तिश्च ब्रह्मज्ञानेनैव ।

ब्रह्मज्ञानेऽधिकारी च साधनचतुष्टयसंपन्न एव । साधनचतुष्टयसंपत्त्यभावे
ब्रह्मविचारस्यानपेक्षणात् । तदुत्तरं ब्रह्मविचारस्वावस्थापेक्षणाच्च । साधनचतु-
ष्टयं च (१) नित्यानित्यवस्तुविवेकः (२) इहामुनाथफलभोगविरागः (३)
शमादिषट्कसंपत्तिः (४) मुमुक्षुत्वं चेति । तदुक्तं बराहोपनिषदि-

साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयम् ।

नित्यानित्यविवेकश्च इहामुत्र विरागता ॥

शमादिषट्कसंपत्तिमुमुक्षा तां समभ्यसेत् ॥ (व० २।३) इति ।

शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधानानि शमादिषट्कम् । लौकिकव्यापारा-

साधनचतुष्टयम् न्मनस उपरमः शमः । बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः ।
कर्मसंन्यास उपरतिः । शीतोष्णादिद्वंद्वसहनं तिति-
क्षा । आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा । निद्राया आलस्यस्य

प्रमादस्य च त्यागेन मनःस्थितिः समाधानम् । “ तस्माच्छान्तो दान्त उपरत-
स्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्धेवात्मानं पश्येत् ” (बृ० ४ । ४ । २३)
“ शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुर्धेनुचानो ह्यभिजज्ञौ समानः ” (शाठ्या ०५)
इत्याद्याः श्रुतयोऽपि शमादीनामात्मसाक्षात्कारसाधनत्वं प्रतिपादयन्ति । एता-
न्यन्तरङ्गसाधनानि ।

कर्म तु चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनमिति बाहिरङ्गम् । अन्तरङ्गतरसाधनं
तु श्रवणमनननिदिध्यासनरूपं त्रयम् । “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” (बृ० २ । ४ । ५)
श्रवणादिसाधनत्रयम् इति श्रुतेः । द्रष्टव्यः, अहं ब्रह्मेत्येवं साक्षात्कर-
णीयः । तदुपायः श्रोतव्य इत्यादिनोक्तः श्रवणादिः ।

श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयः । श्रुतार्थस्योपप-

चित्तिभ्रिन्तर्न मननम् । विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहीक-
रणं निदिध्यासनम् । तदुक्तम्-

शब्दशक्तिविषयं निरूपणं युक्तितः श्रवणमुच्यते बुधैः ।
वस्तुतत्त्वविषयं निरूपणं युक्तितो मननमित्युदीयते ॥
चतसस्तु चित्तिमात्रशेषता ध्यानमित्यभिवदन्ति वैदिकाः ।
अन्तरङ्गमिदमित्युदीरितं तत्कुरुञ्च परमात्मबुद्धये ॥ इति ।

तत्र वेदान्तवाक्यान्वद्वितीये ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति संशयः श्रवणेन
निवर्तते । मननेन त्वनेके संशया निवर्तन्ते । ते यथा-प्रपञ्चः सत्यो मिथ्या
वा, आत्माऽऽनन्दस्वरूपो न वा, आत्मा देहादिरिको न वा, जीवस्य परमा-
त्मना सहैक्यं संभवाति न वा, आत्मज्ञानं मोक्षसाधनं न वा, मोक्षसाधनत्वेऽपि
कर्मसमुच्चितं तन्मोक्षसाधनमथवा केवलम्, आत्मा ज्ञानस्वरूपो वा ज्ञानगुणको
वेत्यादयः । मननं हि तर्कात्मकम् । यदि प्रपञ्चः सत्यः स्यात्तर्हाद्वितीयश्रुति-

विरोधः स्यादिति तर्केण प्रपञ्चे सत्यत्ववीर्निवर्तते ।

श्रवणाद्युपयोगः

आत्मानन्दस्वरूपो न स्याच्चेत्तत्प्राप्तये न कोऽपि

व्याप्तियेतेति तर्क आत्मन आनन्दरूपतायां प्रमा-

णम् । देह एवात्मा चेज्जन्मान्तराभावेन कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः । जीव-
ब्रह्मणोर्भेदे " तत्त्वमसि " (छा० ६ । ८ । ७) इत्यादिश्रुतिविरोधः ।
आत्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावे कर्मसमुच्चितस्य वा तस्य मोक्षसाधनत्वे
" नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय " (श्वे० ३ । ८) इति श्रुतरप्रामाण्यापत्तिः ।
आत्मा ज्ञानगुणकश्चेत् " निर्गुणम् " (चू० ७ । २) इति श्रुतिर्न संगच्छे-
तेत्याद्यस्तर्कं यथावथं स्वषूलाः । निदिध्यासनैव त्वहमज्ञ इत्यादिभ्रमो
निवर्तते ।

एवं श्रवणादिभिः संशयभ्रमनिवृत्तावन्यप्रतिबन्धाभावे सत्यहं ब्रह्मास्मी-
त्यपरोक्षप्रमा जायते । अन्यप्रतिबन्धश्च भूतभाविर्वर्तमानभेदेन त्रिविधः । पूर्वा-
नुभूतविषयस्यावेशेन पुनःपुनः स्मरणं भूतप्रतिबन्धः । अयं च यस्य विषयस्य
स्मरणं तत्रत्ये नामरूपे पलायवत्परित्यज्य तदन्तःस्थं तत्त्वं धान्यवत्स्वीकृत्य

मोक्षप्रतिबन्धनिरासः

निवारणीयः । अत्र परित्यागश्चाननुसंधानरूपः ।

स्वीकारश्चानुसंधानरूपः । प्रारब्धकर्मशेषो भावि-

प्रतिबन्धः । कर्मशेषश्च फलभोगोत्तरमेव निवर्तते ।

तत्र प्रबलस्य काम्यकर्मणः शेषश्चेत्स ज्ञानप्रतिबन्धको भवति । दुर्बलस्य काम्यकर्मणः शेषश्चेत्स सामान्यतः शरीरस्थितिं कुर्वन्नपि न ज्ञानप्रतिबन्धको भवति । एवं नित्यकर्मशेषः फलं जनयन्नजनयन्वाः पापकर्माभिरुचिनिवृत्तिद्वारा तत्त्वज्ञानानुकूल एव न प्रतिबन्धकः । ब्रह्मलोकप्रापकसुकृतकर्मविशेषानुसारिणी ब्रह्मलोकेच्छापि कस्यचिज्जायमाना भाविप्रतिबन्ध एव । स तु ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणा सह मुच्यते । तदनिच्छुस्तु न तावन्तं कालं प्रतीक्षते । वर्तमानप्रतिबन्धस्तु विषयासक्तिरुत्कर्षप्रज्ञामान्द्यादिभेदेनानेकविधः । तत्र विषयासक्तिः शमादिभिः पुनःपुनरभ्यस्तेर्निवारणीया । कुतर्काश्च श्रवणादिभिः पुनः पुनरभ्यस्तेर्निवारणीयाः । प्रज्ञामान्द्यानिवारणाय राजसतामसानां त्याज्यम् । तथापि तन्निवृत्तिः शनैरेव भवेज्जन्मान्तरे वा । गुरुप्रसादादिना तु तस्मिन्नपि जन्मानि भवति ।

तदेवं कस्याचित्प्रतिबन्धकस्याभावेऽहं ब्रह्मास्मीत्यप्रतिबन्धसाक्षात्कारेणाज्ञाने निषृत्ते मुमुक्षुरखण्डैकरससाञ्चिदानन्दब्रह्मात्मनावतिष्ठते । यथा राजकुले जातोऽपि कर्णो जन्मप्रभृति व्याधकुलं एव संवर्धितस्तज्जातीयसहवासादिजनितभ्रान्तिलक्षणाविद्यया स्वात्मानं राधेयं मन्यते न तु स्वतः सिद्धं विद्यमानमपि कौन्तेयत्वमनुभवति । ततश्च कौन्तेयत्वप्रयुक्ताच्छ्रेयसः सकाशात्प्र-

मोक्षः च्युतः सर्वत्र नानाविधशापावमानादिलक्षणं बहुविधं दुःखं प्राप्तवान् । स च कदाचिद्भगवता सूर्येण “ कर्ण कौन्तेयाऽसि त्वं न राधेयः ” इत्युप-

देशं कुर्वता स्मारितनिजरूपस्तया स्मृत्या व्याधत्वरारधेयत्वाद्गर्वविद्याकृतस्य निवृत्तौ सत्यां व्याधत्वादिकृतं दुःखं त्यक्त्वा कौन्तेयत्वप्रयुक्तं श्रेयः प्राप्तवान् । तथा ब्रह्माप्यनादिसिद्धया स्वाविद्ययाऽऽवृतानिरूपं सज्जीवभावं प्राप्य स्वतः सिद्धान्तित्यानिरतिशयानन्दस्वरूपानुभवात्प्रच्युतं सत्संसरति । तच्च संसरद्ब्रह्म कदाचित्स्वाविद्याकल्पितेन गुरुणा शास्त्रेण चोत्पादितया स्वगोचरविद्यया जीवभावादिप्रयोजकाविद्यानिवृत्तौ नित्यसिद्धनिरतिशयानन्पस्वरूपेणावतिष्ठते ।

इयं च मुक्तिर्जीवितोऽपि भवति । बाधकाभावात् । इयमेव जीवन्मुक्तिः । तदुक्तं वराहोपनिषदि—

जीवन्मुक्तिः.

यस्मिन्काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम् ।
तस्मात्कालात्समारभ्य जिवन्मुक्तो भवेदसौ ॥ (वरा० २।४२) इति ।

तथा-

नोदेति नास्तमायास्त्रि सुखे दुःखे मनःप्रभा ।

यथाप्राप्तास्थितिर्यस्य स जिवन्मुक्त उच्यते ॥ (वरा. ३ । २२)

इत्यादिश्रुतौ विस्तरेण जीवन्मुक्तावस्था वर्णिता आत्मोपनिषदि च-

शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः ।

जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ॥ (आत्मो० २०) इति ।

जीवन्मुक्तावस्थाप्रयोजनानि तु ज्ञानरक्षा तपो विसंवादाभावो दुःखनि-
वृत्तिः सुखविर्भावश्चेति पञ्च । उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य पुरुषस्य पुनः संशय-
विपर्ययानुत्पत्तिज्ञानरक्षा । सा च " संशयात्मा विनश्यति " (गी० ४।४०)
इत्युक्त्या संशयसत्त्वे तन्मूलकप्राप्तप्रच्युतेवारणाय आवश्यकी जीवन्मुक्त्यवस्थायां
सुलभा । तथा तस्याभवस्थायामविलवृत्तिनामनुदयाच्चित्तैकाग्र्यं भवति । तदेव
तपः ।

मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।

इत्युक्तेः । तेन च लोकसंग्रहो जायते ।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेतरो जनः [गी० ३ । २१]

इत्युक्तेः । तथा जीवन्मुक्तस्य व्युत्थानदशायां
जीवन्मुक्तिप्रयोजनानि केनचिन्निन्दायां कृतायामपि तादृशचित्तवृत्त्यनुद-
याद्विसंवादो न भवति । तदुक्तम्

ज्ञात्वा वयं तत्त्वनिष्ठां ननु मोदामहे वयम् ।

अनुशोचम एवान्यान्न भ्रान्तैर्विदामहे ॥ इति ।

तथा जीवन्मुक्तस्य भ्रान्तेर्निवृत्ततया चित्तस्यात्मैकाकारतया च प्रारम्भ-
भोगे सत्त्वपि तप्तस्तदुःखनिवृत्तिः । तथा च श्रुतिः-

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ (शाट्या० २२) इति ।

तथा जीवन्मुक्त्यवस्थायां ज्ञानयोगाभ्यासनाविद्याकृतावरणस्य सर्वथा
निवृत्त्या परिपूर्णब्रह्मानन्दानुभवसुखाविर्भावो भवति । तथा च श्रुतिः-

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ।

न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥ इति ।

ततः प्रारब्धकर्मसमाप्त्या देहावसाने तदुत्तरं विदेहमुक्तिः । तदप्युक्तं श्रुतौ—

प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते ।

ततः कालवशादेव प्राग्बधे तु क्षयं गते ॥

वैदेहीं मामकीं मुक्तिं यान्ति नास्त्यत्र संशयः ॥ (मुक्ति० ४३)

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्येदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ (मुक्ति० ७३) इति ।

आत्मोपनिषद्यपि—

घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्वयम् ।

तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित्स्त्रयम् ॥ [आत्मो० १।२२] इति ।

मुक्तावविद्यामूलकस्याभासस्य सर्वथाऽभावाच्च तत्र लेशतोऽप्यहंभावः ।

विदेहमुक्तिः अहंभावस्याविद्यापारिणामविशेषत्वात् । एवमविद्या-
मूलको जीवब्रह्मभेदोऽपि तत्र सुतरां न भासते ।
तदुक्तम्—

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

(वि० पु० ६ । ७ । ९४) इति ।

मुक्तेः स्वरूपावस्थानमात्रत्वेन तत्र पूर्वोक्तभेदत्रयस्याभावेन सुखदुःखहे-
तोर्द्वितीयस्याभावात्तदानीं न सुखं न वा दुःखम् । भोक्तृत्वोपाधेरन्तःकरणस्य
विनाशेन भोगासंभवाच्च । तस्मात् “ ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ” (मु० ३।२।९)
इतिश्रुतिप्रतिपादितो ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षो भवतीति सिद्धम् ॥

श्रीमच्छंकराचार्याश्च शालिवाहनशके खेन्दुहयमिते (शके ७१०,

इसवी सन ७८८) संवत्सरे प्रादुरभूवन् । तैश्चा-

श्रीशंकराचार्यकालः द्वैतात्मवादे सर्वत्र प्रकाशिते दर्शनान्तराणि प्रायो

विरलपचाराणि बभूवुः । महाप्रभावभाजां श्रीमदा-

चार्यपादानां पुरतश्च न कोऽपि दर्शनान्तराभिमानी विवदितुमुत्सहते स्म । अ-

त्पेनैव कालेन प्रायः सर्वत्र शिष्यगणेन सह संचारं कृत्वा चतसृषु दिक्षु
मठान्संस्थाप्य तत्र तत्राद्वैतात्मवादप्रख्यापनकुशलान् शिष्यान्संयोज्य स्वीयाव-
सारकृत्ये परिपूर्णतामाकलय्य शालिवाहनशके पक्षवेदार्थपरिमिते (शके ७४२,
इसवी सन ८२०) संवत्सरे स्वस्वरूपं प्रापुराचार्यवरणाः । अन्ये तु ' शश्य-
ग्निरस्युग्म (२६३१) परिमिते युधिष्ठिरशके वैशाखशुक्लपञ्चम्यां श्रीमच्छं-
कराचार्याणां जन्माभूत् । तथाऽग्निरसरस्युग्म (२६६३) परिमिते युधिष्ठिर-
शके कार्तिकशुक्लपौर्णमास्यामाचार्या ज्यातीरूपतां ययुः ' इति कथयन्ति ।
ततो मोहान्धतमसे निमग्नोऽपि तच्छात्रगणो गुरुचरणप्रसादलब्धज्ञानज्योतिः-
साहाय्येन द्युमणावस्तंगते दीप एव कर्मवशपाणिनिकायस्वान्तप्रविष्टाज्ञानातिमि-
रवृन्दं विनाशयितुमशकत् । अद्वैतात्मवादश्च प्रायः सर्वत्रास्खलितप्रचारः सम-
जानि । अयमद्वैतात्मवाद एव मायावाद इति लोके गीयते ।

ततः सप्ताधिकसंवत्सरशतत्रयानन्तरं शके ग्रहवेदाकाशेन्दुपरिमिते

(शके १०४९ इसवी सन ११२७) रामानु-

श्रीरामानुजाचार्यकालः

जाचार्याः प्रादुरभूवन् । मायावादमसहमानानामेषां

मायावादनिरसनाय प्रवृत्तिरिति तत्र तत्र तत्प्रणीतेषु

श्रीभाष्यादिप्रबन्धेषु मायावादिमतमुल्लिख्य तत्रापरितोषमुद्भावयद्भिस्त्वैरेव प्रकटी-
कृतम् । किं त्वयं तेषां यत्नः कियतांशेन सफली बभूवेति विभावनियं
सूरिभिः । रामानुजाचार्याश्च त्रिचनापल्लिसिञ्जकप्रदेशे भूतपुरीग्रामे हारीतान्वय-
संभवात्केशवभट्टेति सुगृहीतनाम्नो द्राविडब्राह्मणात्सहाशत्कान्तिमत्यां समभू-
वन् । एते शेषावतारभूता इति तत्संप्रदायः । बौधायनकृतवृत्त्यादिप्रयत्नेन
कुर्वद्रूपतां प्रापितो द्रमिडाचार्यप्रणीतभाष्येण टङ्काचार्याविरचितवार्तिकेन चा-
ङ्कुरितो विशिष्टाद्वैतदर्शनमहीरुहो यामुनाचार्यादिनिर्मितसिद्धिग्रन्थैः
पुष्पितो रामानुजाचार्यप्रणीतवेदार्थसंग्रहादना फलितोऽपवत् । रामानुजाचा-
र्यैश्च वेदार्थसंग्रहे विशिष्टाद्वैतानुसारेण श्रुत्यर्थाऽवधारितः । तथापि ब्रह्मसूत्र-
कारणामसंमतोऽयं विशिष्टाद्वैतवाद इति लोकानां मतिः स्यात्तच्चिराकरणाय
ब्रह्मसूत्रव्याख्यारूपः श्रीभाष्यप्रबन्धस्तैरेव निरमायि । तत्र च विशिष्टाद्वैतदर्श-
नानुसारेण ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातानि वेदान्तसार-वेदान्तदीप-गीताभाष्य-
नित्याराधनविधि-श्रीमद्यप्रभृतयोऽन्येऽपि ग्रन्था रामानुजाचार्यैर्विरचिता इति
प्रसिद्धिः ।

श्रीमद्रामानुजाचार्या विशिष्टाद्वैतवादिनः ।

चक्रुर्मायामनाश्रित्य प्रस्थानत्रययोजनम् ॥ ३ ॥

अथ सुखबोधाय रामानुजदर्शनं प्रदर्शयते ।

नित्यं हेयगुणावधूननपरा नैर्गुण्यवादाः श्रुतौ

स्पष्टार्थाः सगुणोक्तयः शुभगुणप्रख्यापनाद्ब्रह्मणः ।

अद्वैतश्रुतयो विशिष्टविषया निष्कृष्टरूपाश्रया

भेदोक्तिस्तदिहाखिलश्रुतिहितं रामानुजीयं मतम् ॥ ४ ॥

प्रमाणसिद्धं वस्तु तत्त्वशब्देनोच्यते । तच्च तत्त्वं त्रिविधम् । जडजीवे-

त्रिविधं तत्त्वम्
श्वरभेदात् । जडं प्रसिद्धं पाञ्चभौतिकं शरीरादिक-
माखिलं जगत् । तदेव भोगसाधनम् । तदपेक्षया
स्वरूपतः स्वभावतश्चात्यन्तविलक्षणस्तदन्तर्यामी

जीवात्मा । स च बद्धो मुक्तो नित्यश्चेति त्रिविधः । जीवस्याप्यन्तर्यामीश्वरः ।

अयं च निखिलहेयगुणराहित्येन कल्याणैकतानत्वेन च जीवापेक्षयाऽत्यन्तवि-

लक्षणः । ईश्वरश्च सर्वावस्थाञ्जीवाञ्जडांश्च पदार्थान्व्याप्नोति । जडानां जीवा-

नां चान्तर्यामी भूत्वा तेषां नियन्ता च भवति । तथा च श्रुतयः— ' यः

पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरः० यः पृथिवीमन्तरो यमयति ' (बृ० ३ ।

७ । ३) ' य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः० य आत्मानमन्तरो यमयति ' (बृ० ३ । ७ । २६) ' अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ' (ना० १३ । १) ' प्रधानक्षेत्रज्ञपञ्चिगुणेशः ' (श्वे० ६ । १६) इति ।

न चायं जीवेश्वरयोर्भेद औपाधिक इति मन्तव्यम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे वि-

धूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति (मु० ३ । १ । ३) इत्यादिश्रुतिषु, मु-

क्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च (ब्र० सू० १ । ३ । ३) भोगमात्रसाम्यलिङ्गञ्च

(ब्र० सू० ४ । ४ । २१) इत्यादिसूत्रेषु,

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः (गी० १४ । २)

इति गीतायां च सर्वाविधोपाविनिर्मुक्तस्य जीवस्य मोक्षावस्थायाम-

पीश्वरापेक्षया भेदप्रतिपादनात् । न हि स्वस्य स्वनैव साम्यं भवति । न वा

स्वयमेव स्वस्योपसृप्यो भवति । मुक्तेरुपसृप्यो मुक्तोपसृप्यः । गुक्तप्राप्य इति

यावत् ।

प्रकारान्तरेण पुनस्तत्त्वं द्विविधम् । द्रव्यं गुणश्चेति । उपादानत्वं गुणा-
श्रयत्वं स्वाश्रयादन्यत्र वर्तमानत्वं संकोचविकृतासा-
द्रव्यनिरूपणम् वस्थाश्रयत्वं वा द्रव्यत्वम् । तच्च द्रव्यं षड्विधम्—
ईश्वरो जीवो नित्याविभूतिज्ञानं प्रकृतिः कालश्चेति ।

ईश्वरः परमात्मा ब्रह्मशब्दवाच्यः सर्वाधारः सर्वकर्ता । जीवो नित्याविभूतिः
प्रकृतिः कालश्चेति द्रव्यचतुष्टयमीश्वरस्य शरीरभूतम् । ईश्वरस्य स्वरूपं ज्ञानं
शरीरं चेति त्रयमपि व्यापकमेव । स चेश्वरः पञ्चविधः—परव्यूहाविभवान्त-
र्याम्यर्चावतारभेदात् । तत्र परो वैकुण्ठे श्रिया
सहितोऽनन्तगरुडादिभिर्नित्यजीवैः सह क्रीड-
नास्ते । अयमेव मुक्तप्राप्यः । पर एवोपासनार्थं

वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धभेदेन चतुर्धाऽवस्थितो व्यूह इत्युच्यते । जगत्स-
र्जनमुपासकानुग्रहः संसारिरक्षणं चास्यैव कृत्यम् । तत्र वासुदेवः षड्गुणपूर्णः ।
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांसि षड्गुणाः । ज्ञानं नाम सर्वदा सर्वविषयप्रका-
शकः स्वप्रकाशो गुणविशेषः । शक्तिर्जगत्प्रकृतिभावः, अवटितघटनासामर्थ्यं
वा । बलं जगत्कारणत्वप्रयुक्तश्रनाभावः, सकलवस्तुधारणसामर्थ्यं वा । ऐश्वर्यं
स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वं, सकलजीवजडनियमनसामर्थ्यं वा । वीर्यं जगदुपादान-
कारणत्वेऽपि स्वरूपविकाराभावः । तेजः सहकारिनैरपेक्ष्यं पराभिभवनसामर्थ्यं
वा । संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धेषु संकर्षणे ज्ञानबलधोराधिक्यम् । प्रद्युम्ने चैश्वर्य-
वीर्योराधिक्यम् । अनिरुद्धे तु शक्तितेजसोः । विभवस्तु मत्स्यकूर्मादिः ।
अन्तर्यामी तु तत्तत्प्राणिनां हृदयप्रदेशेऽवस्थितो योगिभिः स्वहृदये ध्येयः ।
अयं च जीवेन सह विद्यमानोऽपि जीवगवदोषैर्न लिप्यते । अर्चावतारस्तु
भक्तकल्पितप्रातिमादिपदार्थं शरीरतया स्वीकृत्योपासकाधीनस्नानादिमान्सर्वस-
हिष्णुर्देवालयदिषु विद्यमानो मूर्तिविशेषः । व्यूहादिषु चतुर्षु पर एव क्वचिच्छ-
क्त्यावेशेन क्वचित्स्वरूपावेशेन चावतिष्ठते । आवेशश्चायं क्वचित्पूर्णात्वेन क्वचि-
दंशेन च भवति ।

परमात्मनः स्वरूपनिरूपका धर्माश्च सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वामलत्वादयः ।

एते सर्वासु विद्यास्वनुवर्तन्ते । सर्वविद्यास्वेते धर्मा
उपास्था इति यावत् । उक्तैर्धर्मैः स्वरूपे निरूपिते
तद्विशेषका ज्ञानबलादयो धर्माः । सौशील्यादयो

धर्मास्तु ज्ञानादिधर्मविततिरूपाः । सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादयो धर्मा जगदुत्पादन
उपयुज्यन्ते । वात्सल्यसौशील्यसौलभ्यादय आश्रयण उपयुज्यन्ते । वात्सल्या-
दीन्दृष्टैवोपासकाः परमात्मानमाश्रयन्ति । कारुण्यादयो धर्मा भक्तरक्षण
उपयुज्यन्ते ।

जीवः प्रतिशरीरं भिन्नोऽणुपरिमाणः स्वयंपकाशो नित्यश्च । अस्य
कर्तृत्वमीश्वराधीनम् । स च त्रिविधः बद्धमुक्तानित्य-
जीवभेदाः भेदात् । ब्रह्मदेवप्रभृतयः स्तम्बपर्यन्ताः संसारिणो
जीवा बद्धाः । परमात्मोपासनया त्यक्तसूक्ष्मशरीरा

वैकुण्ठनिवासिनो मुक्ताः । तेषां ब्रह्मानुभवोऽनन्त एव । न तस्य चरमावाधिः ।
बद्धदशायां तिरोभूतं गुणाष्टकं मुक्तदशायामाविर्भवात् । गुणाष्टकं त्वप्राकृतश-
ब्दस्पर्शरूपरसगन्धशक्तिज्ञानानन्दरूपम् । अनन्तगरुडविष्वक्सेनादयो जीवा
नित्याः । नित्यविभूतिर्नाम शुद्धसत्त्वात्मकः स्वयंपकाशो देशविशेषः । इदं च

शुद्धसत्त्वं द्रव्यात्मकं गुणसत्त्वाद्विलक्षणं गुणसत्त्व-
नित्यविभूतिः स्यादश्रयभूतं च । देशविशेषश्चायमधः परिच्छिन्नः ।
ऊर्ध्वं त्वस्य परिच्छेदो न विद्यते । परमात्मनो

मुक्तानां नित्यजीवानां च भोगस्थानमेतत् ।

ज्ञानं बुद्धिः । अर्थप्रकाश इति यावत् । तच्च सदा सविषयं स्वप्रकाशं

विभु च । इदं च द्रव्यं सदेव गुणात्मकमपि भवति ।
ज्ञानम् नियमेन जीवेश्वरान्यतरवृत्तित्वात् । यथा दीपस्य
प्रभा द्रव्यरूपापि दीपगुणभूता भवति तद्वत् । जी-
वेश्वरस्वरूपभूतं ज्ञानं त्वेतस्मादन्वत् । तच्च केवलं द्रव्यमेव । न तु गुणः ।
जीवेश्वरयोः केवलद्रव्यत्वात् । तत्र यथा ।

स्वस्यैव भासको दीपः स्वस्य चान्यस्य च प्रभा ।

तद्वज्जीवेश्वरस्वरूपभूतं ज्ञानं स्वस्यैव प्रकाशकम् । गुणभूतं ज्ञानं तु
स्वस्य चान्यस्य च प्रकाशकं भवति । तच्च गुणभूतं ज्ञानमीश्वरस्य नित्यानां
च जीवानां सदाविर्भूतमेव न तु कदापि तिरोहितं भवति । बद्धानां जीवानां
त्वंशेनाविर्भूतं भवति । मोक्षप्राप्त्यनन्तरं तु कात्स्न्येनाविर्भूतं भवति तारुण्या-
वस्थायां पुंस्त्ववत् । तच्च ज्ञानं नित्यमेव । ज्ञानमुत्पन्नं ज्ञानं नष्टमित्यादिव्यव-

हारस्तु ज्ञानस्य संकोचविकासावस्थामादायोपपादनीयः । घटादिविषयप्रत्यक्ष-
काले जीवात्मनिष्ठमेतज्ज्ञानमिन्द्रियद्वारा बाहिर्निःसृत्य घटादिविषयेण संनिकृ-
ष्यते । आत्मगुणभूतस्याप्यस्य ज्ञानस्य द्रव्यरूपत्वाङ्गीकारेण स्वाश्रयादन्यत्र
गमनं बाहिर्निःसरणादिक्रियावचनं च न विरुध्यते । तदुक्तं यामुनाचार्यैः—

आश्रयादन्यतो वृत्तेराश्रयेण समन्वयात् ।

द्रव्यत्वं च गुणत्वं च ज्ञानस्यैषोपपद्यते ॥ इति ।

प्रकृतिस्तु सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयवती नित्या चतुर्विंशतितत्त्वात्मिका ।
इयमेव विचित्रसृष्टिकरत्वान्मायाशब्देन व्यपदिश्यते । तथा ज्ञानविरोधित्वाद्-

विद्याशब्देन नित्यत्वाच्चाक्षरशब्देन व्यपदिश्यते ।

प्रकृतिः

अथैव सर्वजगतो मूलप्रकृतिः । चतुर्विंशतित-
त्त्वानि तु प्रकृतिमहदहंकारमनःपञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्च-

कर्मेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपञ्चभूतानि । त्रिगुणात्मिकायां प्रकृतौ भगवत्संकल्पाधीन-
गुणवैषम्यात्कार्योन्मुखावस्थाऽव्यक्तशब्देनोच्यते । तस्मादव्यक्तान्महतत्त्वमुत्प-
द्यते । बुद्धिसामान्यस्य महत्त्वमिति पारिभाषिकी संज्ञा । तच्च सात्त्विकं
राजसं तानसं चेति त्रिविधम् । महत्त्वाद्दहंकार उत्पद्यते । अयमेव देहात्मा-
भिमानादिजनकः । अयमपि सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधः । राजसाहं-
कारसहकृतात्सात्त्विकाहंकाराज्ज्ञानेन्द्रियषट्कं कर्मेन्द्रियपञ्चकं चेत्येकादशेन्द्रि-
याणि जायन्ते । मनःश्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनात्वग्भेदेन ज्ञानेन्द्रियं षड्विधम् । एषु
षट्स्वन्तरिन्द्रियं मनः । श्रोत्रादीनि पञ्च बाह्येन्द्रियाणि । तत्र मनः संकल्पस्मृ-
त्यादौ कारणं भवति । बाह्येन्द्रियाणां विषयप्रवृत्तौ सहकारि च भवति । एत-
देव मनः शब्दादिविषयासक्त्यवस्थायां बन्धकारणम् । यदा तु बाह्यविषया-
ञ्छब्दादीन्विमुच्यात्मरूपविषयासक्तं भवति तदा तदेवापवर्गकारणं भवति ।
श्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनात्वगाख्यानि पञ्चोन्द्रियाणि क्रमेण शब्दरूपगन्धरसस्पर्शाग्रा-
हकाणि । त्वगिन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं च द्रव्यग्राहकमपि यथायोग्यं भवति ।
आकाशादीनि पञ्चमहाभूतानि क्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षुर्ग्राह्याद्याणाख्यानां पञ्चा-
नामिन्द्रियाणां पोषकाणि भवन्ति । इन्द्रियाणि चामरजे रत्नानीव शरीरमा-
श्रित्य तिष्ठन्ति । वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मकानि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च । एतानि
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मकानि कार्याणि क्रमेण जनयन्ति । आकाशवायु

तेजोजलपृथिव्याख्यानि पञ्चमहाभूतानि । एतान्येव भूतानि सूक्ष्माणि प्राग-
वस्थास्थितानि तन्मात्रशब्देनोच्यन्ते शब्दतन्मात्र स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रस-
तन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति दध्यवस्थातः प्राक्कलरूपेण क्षीरपारिणामवत् ।

भूतानां तन्मात्राणां चोत्पत्तावनेकं दर्शनम् । तत्र तामसाहंकारात्पञ्चापि
तन्मात्राण्युत्पद्यन्ते, तेभ्यश्च क्रमेण पञ्चभूतान्युत्प-
भूतोत्पत्तिक्रमः द्यन्ते इत्येकम् । तामसाहंकाराच्छब्दतन्मात्रमुत्प-
द्यते । शब्दतन्मात्रादाकाशः । आकाशात्स्पर्शत-
न्मात्रम् । स्पर्शतन्मात्राद्वायुः । वायो रूतन्मात्रम् । रूपतन्मात्रात्तेजः । तेजसो
रसतन्मात्रम् । रसतन्मात्राज्जलम् । जलाद्गन्धतन्मात्रम् । गन्धतन्मात्रात्पृथिवीति
द्वितीयम् । तामसाहंकाराच्छब्दतन्मात्रमुत्पद्यते । शब्दतन्मात्रादाकाशः स्पर्श-
तन्मात्रं चेति द्वयमुत्पद्यते । तथा स्पर्शतन्मात्राद्वायु रूपतन्मात्रं चोत्पद्यते ।
रूपतन्मात्रात्तेजो रसतन्मात्रं चोत्पद्यते । रसतन्मात्राज्जलं गन्धतन्मात्रं चोत्प-
द्यते । गन्धतन्मात्रात्पृथिव्युत्पद्यत इति तृतीयम् । आकाशादिषु पञ्चभूत-
शब्दादीनां पञ्चानां गुणानामुत्तरोत्तरमेकैकाधिक्यमास्ति । तथा चाकाशे शब्दो
वायौ शब्दस्पर्शौ तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि जले शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यां
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति । इह गुणभूतानां शब्दादीनां पञ्चानां शब्दतन्मा-
त्रस्पर्शतन्मात्रादिपञ्चतन्मात्रस्वरूपभूतेभ्यः शब्दादिभ्यो भेद एव न तु नामै-
क्यादभेद इति भ्रमितव्यम् । महदादिकार्याणामुत्पत्तिर्नाम कारणस्यावस्थान्त-
रापत्तिरेव । न तु नैयायिकानामिवापूर्वकार्यारम्भः । पञ्चमहाभूतानां पञ्ची-
करणप्रक्रिया पूर्ववदेव । (पृ० १४) बोया ।

कालस्तु जडो विभुर्द्रव्यविशेषः । स च द्विविधः स्वण्डेऽस्वण्डश्च ।

स्वण्डे निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादिरनित्यः । अयमेव
कालः युगपत्क्षिप्रादिव्यवहारहेतुरतीतादिव्यवहारहेतुश्च ।
अस्वण्डकालस्तु नित्यः । ईश्वरश्च वैकुण्ठलोकाति-

रिक्तस्थले कालाधीन एव सृष्ट्यादिकं करोति । वसन्त एव पुष्पोद्गम इत्येवं
कालविशेषनियमेनैव तत्तत्कारजातोत्पत्तेः । ईश्वरः स्वसंकल्पितकालनियमा-
नुरोधेनैवाखिलकार्याण्युत्पादयति । एतदेवात्र कालस्य स्वातन्त्र्यम् । वैकुण्ठे तु
विभुत्वाद्विद्यमानस्यापि कालस्येश्वराधीनत्वमेव न कथमपि स्वातन्त्र्यम् । न

कालस्तत्र वै प्रभुरिति वचनात् । अत एव तत्रेश्वरः सर्वदा सर्वं यदृच्छयो-
त्पादयति ।

ईश्वरो जीवो नित्यविभूतिज्ञानं प्रकृतिः कालश्चेत्येतेषूक्तेषु षट्सु द्रव्येष्वी-
श्वरादिचतुष्टयमजडम् । प्रकृतिः कालश्चेति द्वयं
द्रव्याणां मिथः साधर्म्यम् जडम् । ईश्वरो जीवश्चेति द्वयं प्रत्यगित्युच्यते ।
नित्यविभूतिज्ञानं चेति द्वयं परागित्युच्यते । स्वस्मै
भासमानत्वं प्रत्यक्तवम् । परस्मा एव भासमानत्वं पराक्तवम् ।

गुणास्तु दशविधाः सत्त्वरजस्तम शब्दस्पर्शरूपरसगन्धसंयोगशक्तिभेदात् ।
सत्त्वरजस्तमोरूपं गुणत्रयमर्तान्द्रियं तत्तत्कार्येणानुमेयम् । सत्त्वगुणः स्वाश्रये
प्रकाशसुखलाघवादि जनयति । तच्च सत्त्वं द्विविधं शुद्धं मिश्रं चेति । रजसा
तमसा चास्पृष्टं शुद्धम् । तच्च वैकुण्ठलोकवार्ति वैकुण्ठलोकसंबन्धात्परमेश्वरे

गुणाः

चेति द्रव्यद्वयनिष्ठम् । रजसा तमसा च स्पृष्टं मिश्र-
म् । तत्रिगुणात्मकप्रकृतिनिष्ठं प्रकृतिसंबन्धाज्जीवे
चेत्येतदपि द्रव्यद्वयनिष्ठम् । प्रकृतिस्वरूपभूतेभ्यः

सत्त्वादिभ्य उक्तं सत्त्वादिगुणत्रयं भिन्नमेव । रजोगुणस्तु स्वाश्रये रागलोभप्र-
वृत्त्यादिकं जनयति । तमोगुणस्तु स्वाश्रये मोहप्रमादाप्रवृत्त्यादिकं जनयति ।
रजस्तमोरूपं गुणद्वयं तु प्रकृतौ तत्संबन्धाज्जीवे च वर्तते । सत्त्वगुणः सम्यग्ज्ञा-
नरूपेण सुखादिहेतुर्माक्षप्रदश्च । रजोगुणो रागादिरूपेण कर्मसङ्गः सुखादिहेतुः
स्वर्गादिप्रदश्च । तमोगुणस्त्वज्ञानरूपेणालस्यादिहेतुर्नरकप्रदश्च भवति ।

श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यः शब्दः । स च पञ्चभूतवर्ती । त्वागिन्द्रियमात्रग्राह्यः
स्पर्शः । स च पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः । चक्षुरिन्द्रियमात्रग्राह्यं रूपम् । तच्च
पृथिव्यप्तेजोवृत्तिः । रसनेन्द्रियग्राह्यो रसः स च पृथिवीजलवृत्तिः । घ्राणे-
न्द्रियग्राह्यो गन्धः । स च पृथिव्यामेव । सत्त्वरजस्तमांसि शब्दस्पर्शरूपरसग-
न्धाश्चेत्येतदष्टकं प्रत्येकं द्विविधम्— पञ्चमहाभूतोपादानभूतं तदनुपादानभूतं च ।
आद्यं द्रव्यशब्दवाच्यं द्रव्येष्वेवान्तर्भवति । तत्र सत्त्वरजस्तमांसि प्रकृत्यवयवा
एव । शब्दादिपञ्चकं तु प्रकृतिविकारभूतं चतुर्विंशतितत्त्वान्तर्गतं तन्मात्रशब्द-
वाच्यम् । अन्त्यं तु पञ्चमहाभूतनिष्ठं गुणशब्दवाच्यपञ्चकम् ।

संयुक्तप्रत्ययहेतुः संयोगः । अयं षड्द्रव्यवृत्तिः सामान्यगुणोऽव्याप्यवृ-
त्तिरनित्यश्च । विभूनामपि संयोगोऽस्त्येव । बाधकाभावात् ।

सर्वकारणानां कारणत्वनिर्वाहिका शक्तिः । शक्तिरपि षड्द्रव्यवृत्तिः
सायान्यगुणः । इयं चानित्या कार्यानुमेया च ।

ननु कथं दशैव गुणा इति । तदतिरिक्तस्य ज्ञानाख्यस्य गुणस्य जीवे-

ज्ञानस्य द्रव्यत्वमपि श्वररूपद्रव्यानिष्ठस्य सत्त्वादिति चेन्न । एतज्ज्ञानं हि
द्रव्यगणनायामुक्तमेव । तस्य संकोचविकासरूपाव-
स्थाश्रयत्वेन द्रव्यत्वस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

तस्य च द्रव्यस्यापि सतो जीवेश्वरनिष्ठत्वेन नित्यं परावलम्बित्वस्वभावत्वा-
द्गुणत्वबुद्धिर्भवति । एवं तेजोद्रव्यान्तर्गतायाः प्रभाया द्रव्यभूताया अपि
नित्यं स्वातिरिक्ततेजोन्तरावलम्बित्वस्वभावत्वाद्गुणत्वबुद्धिर्बोध्या ।

जीवो नित्याविभूतिः प्रकृतिः कालश्चेति चतुष्टयमीश्वरस्य शरीरम् ।
यस्यात्मा शरीरम् (बृ० ३ । ७ । २२) यस्य पृथिवी शरीरम् (बृ० ३
७ । ३) इत्यादिश्रुतेः । यस्य च यच्छरीरं स तस्य शरीरस्यात्मा भवति ।

शरीरशरीरिभावः आत्मशरीरशब्दौ हि स्वामिभृत्यशब्दवत्संबन्धि-
कार्थकौ आत्मनः शरीरं शरीरस्यात्मेति । अतति
व्याप्नोतीत्यात्मा । यच्च येन व्याप्यते तत्तस्य

शरीरम् । ईश्वरेण हि सजिवं सर्वं जगदन्तर्यामिरूपेण व्याप्यते । न तु तमन्यः
कश्चनान्तर्यामी भूत्वा व्याप्नोति । अत ईश्वरः परमात्मशब्देनोच्यते । जीवात्मानि
नैतादृशं परमत्वम् । ईश्वरस्य जीवान्तर्यामित्वात् । ईश्वरः केवलमात्मैव न तु
कस्यापि शरीरभूतः । जीवस्त्वीश्वरस्य शरीरं भवति जडस्य चात्मा भवति ।
जडं तु शरीरमेव न तु कस्याप्यात्मभूतम् ।

शरीरशरीरिणोश्च तादात्म्येन व्यवहारो यद्यपि लोके दृश्यते यथा मनु-
ष्योऽहं गौरोऽहं स्थूलोऽहमित्यादौ तथापि स व्यवहारो गौण एव । शरी-
रप्रतिसंबन्धिन आत्मनो वस्तुतः शरीरापेक्षया भिन्नत्वात् । परमात्मशरीरं च

शरीरशरीरिणाभेदेः चेतनत्वेन सजातीयं जिवरूपमचेतनत्वेन विजातीयं
च जडरूपम् । तथा च परमात्मानि सजातीयाद्वि-
जातीयाच्च भेदः सिध्यति । तथा च श्रुतिः क्षरा-

त्मानावीशते देव एकः (श्वे० १ । १०) इति । अत्र क्षरात्मपदवाच्ययोत्
डजीवयोर्नियम्यत्वेन देवपदवाच्यस्य परमात्मनश्च तन्नियन्तृत्वेन प्रातिपादन
त्ताभ्यां परमात्मनो भेदः स्पष्ट एव । सूत्रकारैरप्याधिकं तु भेदानिर्देशात् [ब्र
सू० २ । १ । २२] इत्यादौ जीवेश्वरयोर्भेद उक्तः । तथा ज्ञानशक्तिबलै
श्वर्यवीर्यतेजोरूपं गुणषट्कं न परमात्मस्वरूपान्तर्गतं किं तु परमात्मानिष्ठाभिः
तस्मादपि परमात्मा भिन्न एवेति परमात्मनि स्वगताद्भेदः सिध्वाति । तथा च
परमात्मानि सजातीयभेदाविजातीयभेदस्वगतभेदरूपं भेदत्रयं सिद्धम् ।

नन्वेवं सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय [तै० २ । ६ । १] इति
श्रुतिर्विरुध्यते । तत्र ह्यहं बहु स्यामिति परमात्मसंकल्पो दृश्यते न तु स्वैतर
द्यार्त्तिकिचिन्निर्दिश्य तद्बहु स्यादिति । तथा च कार्यकारणानन्यत्वव्यायेन

परमात्मनः सकाशाज्जगतो भिन्नत्वाभावः सिध्यति
परमात्मनो बहुभवनं उक्तभेदाङ्गीकारे त्वेतच्छ्रुतिविरोधः स्पष्ट इति चेत्स-
शरीरद्वारकम् त्यम् । बहु स्यामिति बहुभवनसंकल्पो हि न सा

क्षात् किंतु शरीरद्वारा । तथा च स संकल्पो नामरूपविभागानहंसूक्ष्मादिद्वि-
द्वस्तुशरीरकतयैकरूपेण व्यवस्थितस्य विभक्तनः मरूपचिद्विद्वस्तुशरीरकतया बहुप-
कारताविषय इत्येवं श्रुतितत्पर्याङ्गीकाराच्च विरोधः ।

ननु यदा ह्येष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति
[तै० २ । ७ । १] इति श्रुतौ भेदो निषिध्यते । य एतस्मिन्ब्रह्मणि स्व-

ल्पमपि भेदं मन्यते तस्य भयं भवतीति तदर्थीदिति
यदा ह्येवेतिश्रुत्यर्थः चेत् । श्रुत्यर्थाज्ञानात् । तत्र ह्यन्तरशब्दोऽवकाश-
वाची । ब्रह्मोपासनाया अवकाशे विच्छेदे साति

भयं भवतीत्यर्थः ।

यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।

सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया ।

इति महर्षिवचनेनोपबृंहणादयमर्थो निश्चयिते ।

एकमेवाद्वितीयम् [छा० ६ । २ । १] इति श्रुत्याप्यद्वैतं नापादनी-

त्मानावीशते देव एकः (श्वे० १ । १०) इति । अत्र क्षरात्मपदवाच्ययोज-
डजीवयोर्नियम्यत्वेन देवपदवाच्यस्य परमात्मनश्च तन्नियन्तृत्वेन प्रातिपादना-
त्ताभ्यां परमात्मनो भेदः स्पष्ट एव । सूत्रकारैरप्यधिकं तु भेदानिर्देशात् [ब्र०
सू० २ । १ । २२] इत्यादौ जीवेश्वरयोर्भेद उक्तः । तथा ज्ञानशक्तिबलै-
श्वर्यवर्धितैजोरूपं गुणषट्कं न परमात्मस्वरूपान्तर्गतं किं तु परमात्मानिष्ठाभिति
तस्मादपि परमात्मा भिन्न एवेति परमात्मनि स्वगताद्भेदः सिध्वाति । तथा च
परमात्मानि सजातीयभेदाविजातीयभेदस्वगतभेदरूपं भेदत्रयं सिद्धम् ।

नन्वेवं सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय [तै० २ । ६ । १] इति
श्रुतिर्विरुध्यते । तत्र ह्यहं बहु स्यामिति परमात्मसंकल्पोः दृश्यते न तु स्वेतर-
घातिकिचिन्निर्दिश्य तद्बहु स्यादिति । तथा च कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन

परमात्मनः सकाशाज्जगतो भिन्नत्वाभावः सिध्यति।
परमात्मनो बहुभवनं उक्तभेदाङ्गीकारे त्वेतच्छ्रुतिविरोधः स्पष्ट इति चेत्स-
शरीरद्वारकम् त्यम् । बहु स्यामिति बहुभवनसंकल्पो हि न सा-

क्षात् किंतु शरीरद्वारा । तथा च स संकल्पो नामरूपविभागानर्हसूक्ष्माचिदाचि-
द्वस्तुशरीरकतयैकरूपेणावस्थितस्य विभक्तनः मरूपचिद्विद्वस्तुशरीरकतया बहुभ-
कारताविषय इत्येवं श्रुतितात्पर्याङ्गीकाराच्च विरोधः ।

ननु यदा हेवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति
[तै० २ । ७ । १] इति श्रुतौ भेदो निषिध्यते । य एतस्मिन्ब्रह्मणि स्व-

ल्पमपि भेदं मन्यते तस्य भयं भवतीति तदर्थमिति
यदा हेवेतिश्रुत्यर्थः चेन्न । श्रुत्यर्थाज्ञानात् । तत्र ह्यन्तरशब्दोऽवकाश-
वाची । ब्रह्मोपासनाया अवकाशे विच्छेदे सति

भयं भवतीत्यर्थः ।

यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।

सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया ।

इति महर्षिवचनेनोपबृंहणादयमर्थो निश्चयिते ।

एकमेवाद्वितीयम् [छा० ६ । २ । १] इति श्रुत्याप्यद्वैतं नापादनी-

अद्वितीयश्रुत्यर्थः यम् । तत्र ह्येकशब्देन ब्रह्मव्यतिरिक्तं जगतो नि-
मित्तकारणं निषिध्यते । कार्यगतबहुत्वावस्था का-
र्यानुसारेण कारणे ब्रह्माणि कल्पिता स्यात्तन्निवृत्तये
एवकारः । अद्वितीयमित्यनेन च ब्रह्मव्यतिरिक्तं जगत उपादानकारणं निषि-
ध्यते ।

नेह नानास्ति किञ्चन [बृ० ४ । ४ । १६] इति श्रुतेस्त्वयमाशयः ।

यस्य ब्रह्म कारणं न भवति नाप्यन्तर्यामि भवति
नेह नानेतिश्रुत्यर्थः तादृशं ब्रह्मभिन्नं वस्तु किञ्चिदपि नास्तीति । न
तु ब्रह्मकार्यभूतस्य जगतो निषेधः प्रतिपाद्यते ।

जगत्कारणत्वस्य श्रुतावेव प्रतिपादनात् । यत्र हि द्वैतमिव भवति [बृ० २ ।
४ । १४] य इह नानेव पश्यति [बृ० ४ । ४ । १९] इत्याद्याः श्रुत-
योऽप्येवमेव योज्याः ।

यतश्चायं परमात्मा जगत्कारणत्वस्य, कारणत्वोपयोगिनां सर्वज्ञत्वादि-
धर्माणां चाश्रयोऽतः स सविशेष एव । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म [तै० २।१।१]
इति श्रुतावपि सत्यत्वादयो विशेषाः प्रतिपादिताः । तथा हि । छत्री कुण्डली
वासस्वी देवदत्त इत्यत्रेव सत्यं ज्ञानमिति वाक्ये सत्यादिपदानां सामानाधिक-
रण्यं दृश्यते । सामानाधिकरण्यं च भिन्नाप्रवृत्तिनिमित्तकानां शब्दानामेकस्मि-
न्नार्थे प्रवृत्तिः । तथा च सत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तीभूतानां सत्यत्वादीनां ब्रह्म-

गतानां धर्माणामनपलपनीयत्वेन ब्रह्मणः सविशेषत्वं
परमात्मनः सविशेषत्वम् सिद्धमिति । युक्तं चैतत् । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते [तै० ३।१।१]

इत्यादिश्रुतिसिद्धं निर्विवादमेव । तथा च जगद्रूपकार्योत्पादनोपयोगी
सामर्थ्यविशेषस्तत्रावश्यमास्थेयः । लोके घटपटादिकार्याण्युत्पादयतां
कुलालकुविन्दादीनां तत्तत्कार्योत्पत्त्युपयोगिसामर्थ्यविशेषस्य दर्शनात् । तथा
च ब्रह्मणोऽपि सामर्थ्यविशेषोऽनुमियते येन स सूक्ष्मादिद्रूपशरीरद्वारेण
सृष्टेरुपादानकारणं भवति, येन च जीवानां स्वभावस्थायां तत्तत्पुरुषमात्रानुभा-
व्यांस्तत्तत्कालावसानांश्चहस्त्यादीन्पदार्थान्क्षणमात्रेण सृजति । एवं च परमात्मनः
सविशेषत्वं सिद्धम् ।

स च परमात्मा सगुण एव न तु निर्गुणः । निर्गुणे जगत्कारणत्वस्य सुतरामसंभवात् । गुणाश्च केचित्स्वरूपप्रतीत्यनुबन्धिनः । यथाऽऽनन्दो ब्रह्म (तै० ३ । ६), सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै० २ । १) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिता आनन्दसत्यत्वादयः । एते हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तावेवोपयुज्यन्ते । आनन्दादि-

परमात्मनः सगुणत्वं गुणे-
ष्ववान्तरभेदश्च

गुणविशिष्टस्यैव ब्रह्मत्वेन तेषां ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वात् । अत एवैते वस्तुस्वरूपप्रतीतिकाल एव प्रतीयन्ते । यथा लोके कस्मिंश्चित्पुरुषे दृष्टे तदैव तद्रता ह्रस्वत्वोच्चतत्वादयः प्रतीयन्ते । एते च

स्वरूपान्तर्गतत्वात्सर्वासूपासनास्वनुवर्तन्ते । कारुण्यादयो गुणास्तु यद्यपि परमात्मानं न कदापि व्यभिचरन्ति तथापि ते स्वरूपानन्तर्गतत्वान्न सर्वासूपासनास्वनुवर्तन्ते । किं तु ये यत्रोक्तास्त एव तत्र भावनीयाः । ज्ञानशाक्तिबलैश्वर्य-
वीर्यतेजोरूपं गुणषट्कमपि कारुण्यादिवदेव न ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतम् । किं तु ब्रह्मणा नित्यसंबद्धम् । यत्संबन्धं विना न कदापि ब्रह्मणोऽवस्थितिर्ब्रह्मसंबन्धं विना च न क्षणमपि तेषामवस्थितिः । प्रियाशिरस्त्वादयो ब्रह्मगता गुणास्तु न ब्रह्मणा सह नित्यसंबद्धाः । किंतूपासनाविशेषे कल्पिताः । तेऽपि यत्रोक्तास्तत्रैवोपासनायां भावनीयाः । यस्यामुपासनायां न केऽपि गुणा निर्दिष्टास्तस्यामपि ब्रह्मस्वरूपान्तर्गता गुणा भावनीया एवेति सर्वासूपासनासु प्राप्यं ब्रह्म सगुणमेव । निर्गुणम् (च० ७ । २) इति श्रुतिस्तु हेयगुणरहितमित्यर्थेन योजनीया । हेया गुणास्तु पातकजरामरणशोकक्षुवातृषादयः अत एव छान्दोग्ये “ अपहतपाप्मा विजरः ” (छा० ८ । १ । ५) इत्येवं त एव विशेषतः प्रतिषिद्धाः । तदग्रे च सत्यकामः सत्यसंकल्पः (छा० ८ । १ । ५) इत्येवं शुभा गुणा उक्ताः । सर्वगुणनिषेधे हि सत्यकाम इतीयं श्रुतिर्विरुद्धयते । अतस्तदानुगुण्येन निर्गुणमिति श्रुतेर्हेयगुणरहितमित्येवार्थः स्वकार्यः ।

ज्ञानमप्यात्मनो गुण एव । न च ज्ञानस्यात्मगुणत्वे विज्ञानघनः (बृ० २ । २ । ४ । १२) इतिश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । तत्र परमात्मस्वरूपभूतस्य ज्ञानस्य निर्देशात् । अत्मगुणभूतज्ञानादात्मस्वरूपभूतं ज्ञानं पार्थक्येनास्माभिरङ्गीक्रियते । विज्ञानघनः (बृ० २ । ४ । १२) विज्ञानमानन्दं

ब्रह्म (३ । ९ । २८) इत्यादिश्रुतिषु विज्ञानस्य ब्रह्मतादात्म्यं प्रतीयते ।
विज्ञातारमरे केन विजानीयात् (बृ० २ । ४ । १४) जानात्येवायं पुरुषः

ज्ञानद्वैविध्यम्

इत्यादिश्रुतिषु विज्ञानस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदः
प्रतीयते । द्विविधश्रुतिनिर्वाहाय द्विविधज्ञानाङ्गी-
कार एव साधीयान् । एतेनानन्दो ब्रह्म (तै० ३

६ । १) ब्रह्मण आनन्दः (तै० २ । ८ । १) इत्येवमानन्दविषयेऽपि
द्विविधा श्रुतिव्याख्याता । आनन्दस्य ज्ञानादनतिरेकात् । ज्ञानमेव सानुकूल-
मानन्दशब्देनोच्यते । ये चात्मस्वरूपभूतज्ञानात्पार्थक्येन गुणभूतज्ञानं नाङ्गी-
कुर्वन्ति तेषां मत आत्मनो ज्ञातृत्वं न सिध्यति । यतो ज्ञातृत्वं ज्ञानगुणाश्र-
यत्वमेव । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् (बृ० २ । ४ । १४) न विज्ञा-
तुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते (बृ० ४ । ३ । ३०) एष हि द्रष्टा (प्र०
४ । ९) इत्यादिश्रुतिसिद्धमेव ज्ञातृत्वम् । सूत्रकारैरपि ज्ञोऽत एव (ब्र०
सू० २ । ३ । १९) इत्युक्तम् । जानातीति ज्ञः । ज्ञानाश्रय इति यावत् ।

परमात्मा च ज्ञानविषयो भवत्येव । बाधकाभावात् । न हि परमात्मनो
ज्ञानस्वरूपत्वं ज्ञातृत्वं वा ज्ञेयत्वेन साकं विरुध्यते । ज्ञानस्वरूपस्य ज्ञातुश्च
जीवात्मनोऽहमिति मानसप्रत्यक्षविषयत्वस्थानुभवाख्यत्वात् । शरीरे चेष्टादिलि-

ङ्गदर्शनेन तदन्तर्यामिणं जीवात्मानमनुमिन्वन्ति
परमात्मनो ज्ञेयत्वम् लोकाः । तथा चानुमानविषयत्वमवर्जनीयम् ।
एवं परमात्मनः स्वप्रत्यक्षविषयत्वे नित्यसिद्ध-

मुक्तजीवनिष्ठप्रत्यक्षानुमानविषयत्वे च न किञ्चिदपि बाधकं दृश्यते । किं च
परमात्मनो ज्ञेयत्वाभाव आगमगम्यत्वस्य सुतरामतंभवेन किमिति श्रुतिरूपानि-
षत्सु परमात्मानं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ता स्यात् । न च परमात्मनो ज्ञेयत्वे मनो-
गम्यत्वस्यावश्यकत्वेन यन्मनसा न मनुते (के० ५) इतिश्रुतिविरोध इति
वाच्यम् । श्रुतौ साकल्येनेत्यध्याहृत्य यद्ब्रह्म मनसा साकल्येन न मनुत इति
श्रुतितात्पर्याङ्गीकारेणाविरोधात् । अत एव तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि (के० ४)
इति ब्रह्मविषयकवेदनविधिः संगच्छते । अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम् (गी० २ ।
२५) यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् (वि० पु० ६ । ५ । ६६)
इत्यादौ ब्रह्मणोऽचिन्त्यत्वोक्तिरपि कात्स्न्येनाचिन्तनीगत्वाभिप्रायिका बोध्या ।

न च परमात्मनो ज्ञेयत्वाङ्गीकारे परमात्मा जडा ज्ञेयत्वाद्घटवादिद्वयानुमानेन परमात्मनो जडत्वापात्तिरिति वाच्यम् । ज्ञेयत्वहेतोरप्रयोजकत्वात् । न हि यद्य-
ज्ज्ञेयं तत्तज्जडमिति न्यासिग्रहे कार्यकारणभावसामान्याविशेषभावादिमूलकः
कश्चनानुकूलस्तर्को दृश्यते ।

स च परमात्मा कूटस्थनित्यः । एकेनैव रूपेण सदा वर्तमानः कूटस्थ
इत्युच्यते । ननु परमात्मा जगत उपादानकारणं निर्मात्तकारणं च स एवेति
सिद्धान्तः । उपादानकारणत्वं च विकारधोग्यस्यैव वस्तुनः संभवति मृदादे-
रिव । तथा च परमात्मनो विकारित्वे कथं तस्य कूटस्थत्वमिति चेन्न ।

परमात्मनो जगदुपादानकारणत्वं न साक्षात् । किंतु
परमात्मनः कूटस्थनित्यत्वम् शरीरद्वारा । सूक्ष्मं परमात्मशरीरं प्रधानशब्द-
वाच्यं स्थूलजगद्रूपेण परिणमते । तथा च परमा-
त्मशरीरस्य सूक्ष्मस्य स्थूलरूपेण परिणामेऽपि शरीरान्तर्यामिणः परमात्मस्वरू-
पस्य कूटस्थत्वानपायात् । शरीरविशिष्टस्य तु परमात्मन उक्तरीत्या विकारि-
त्वेऽपि न क्षतिः । तच्चमासि (छा० ६ । ८ । ७) इदं सर्वं यद्यमात्मा
(बृ० २ । ४ । ५) इत्यादिश्रुतिभिर्जीवानां जडानां च यद्ब्रह्मणा सहै-
क्यप्रतिपादनं तच्छरीरशरीरिभावमूलकं गौणमेव न तु वस्तुतः । अद्वैतवाद्ब्रह्म
शरीरविशिष्टः परमात्मैक एवेत्यभिप्रायेण योजनीयः । यद्ब्रह्मणः शरीरभूतं
न भवति तादृशं ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्तीति तात्पर्यम् । एतदेव वि-
शिष्टाद्वैतं प्रकथ्यद्वैतमिति चोच्यते । ब्रह्मणः प्रकारिभूता येऽनन्ता जीवा
जडाश्च पदार्थास्तेषां नानात्वेऽपि ब्रह्मणः सकाशात्तेषां भेदेऽपि च तद्विशिष्टस्य

प्रकारिणो ब्रह्मण एकत्वात् । जीवैक्यमिति व्यव-
विशिष्टाद्वैतम् प्रकथ्य- हारस्य त्वयमाभिप्रायः । जीवाः परस्परं वस्तुतो
द्वैतम् प्रकाशद्वैतम् भिन्ना एव । किं तु भिन्नानामपि तेषां ज्ञानस्वरू-
पेणैकजातीयत्वाज्जीवैक्यमिति व्यवहारो भवति ।

एक्यं तुल्यत्वम् । स चायं च ब्रीहिरैक एव तच्चेदं चौषधमेकमेवेत्यनेवात्राप्ये-
कशब्दस्तुल्यार्थकः । जीवाद्वैतमिति व्यवहारस्याप्येतदेव तात्पर्यम् । जीवानां
मिथो भेदेऽपि तद्गतप्रकारस्यैक्यात् । एतदेव प्रकाराद्वैतमित्युच्यते । जीवभेद-

निषेधकवचनानि तु न जीवगतस्य वास्तविकभेदस्य निषेधकानि । किं तु शरीरभेदमूलको यो जीवेष्वारोपितो भेदोऽयं मनुष्याऽयं पशुरित्याकारकस्तान्निषेधकानि बोधयानि ।

जीवस्य प्रतिशरीरं भिन्नात्वादेव सुखदुःखादिवैचित्र्यमुपपद्यते । किं च जीवस्यैक्ये देवदत्तेनानुभूत विषये यज्ञदत्तस्यापि स्मरणप्रसङ्गः । संस्कारनाशात्स्मरणं न भवतीति चेद्देवदत्तस्यापि स्मरणं न स्यात् । देवदत्तियसंस्कारो

जीवनानात्वोपपत्तिः न विनष्ट इति तेज्जीवैक्यपक्षेऽमुकस्य संस्कारो नष्टोऽमुकस्य न नष्ट इति वक्तुमशक्यम् । किं च जीवैक्ये कश्चिद्वृद्धः कश्चिन्मुक्तः कश्चिच्छिष्यः क-

श्चिदाचार्य इति व्यवस्था न सिध्यति । देवमनुष्यतिर्यगादिभेदेन सृष्टिवैषम्यं च नोपपद्यते । कर्मभेदेन विषमा सृष्टिरिति तु न । जीवैक्यपक्षेऽमुकस्येदं कर्म नामुकस्येतिनियमासंभवात् । एवमिदमन्तःकरणममूकस्यैव नान्यस्येत्यस्यापि नियमस्य जीवैक्यपक्षेऽसंभवेनान्तःकरणभेदोऽपि न सुखदुःखादिवैषम्यस्य नियमको भवति । किं च जीवस्याणुत्वं वक्ष्यते । तथा चैकस्याणोर्जीवस्यानन्तशरीरसंबन्धः सुतरां न संभवति । देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनः सकाशाद्भिन्नो यज्ञदत्तानुभूतसुखाद्यनुसंधानशून्यत्वादित्यनुमानादापि जीवभेदासिद्धिः ।

परमात्मा ज्ञानगुणक इत्युक्तम् । तच्च ज्ञानं न सन्मात्रस्वरूपम् । सन्मात्रस्तित्वमात्रम् । ज्ञाने च घटोऽस्तीत्यादौ घटादिरिव तदस्तित्वं विषयो भवति । विषयविषयिणोश्च भेदो लोकप्रसिद्ध एव । न हि घटादिविषयो ज्ञानस्वरूप इत्येवं कोऽपि प्रत्येति । तथा चास्तित्वरूपाद्विषयाद्विषयिणो ज्ञानस्य भेदोऽवश्यं स्वीकार्यः ।

स्थूलं जगत्तत्कारणीभूतं सूक्ष्मं च जगत्परमात्मनः सदा शरीरभूतमेव । परमात्मनो जगदुपादानकारणत्वं तु सूक्ष्मशरीरद्वारैव न तु साक्षादित्युक्तम् ।

जगतः सत्यत्वम्

जगतः साक्षादुपादानकारणं तु परमात्मशरीरभूतं प्रधानादिकं सूक्ष्मं जगदेव प्रधानादिकं चान्तर्यामिरूपेण चित्संबन्धादव परिणमते न तु स्वातन्त्र्ये-

ण । प्रधानं च त्रिगुणात्मकमाविद्यामायाशब्दवाच्यमपि नानिर्वचनीयम् । अविद्यामायाशब्दयोः प्रधानरूपेऽर्थेऽनिर्वचनीयत्वरूपेणाप्रवृत्तेः । तयोः प्रवृत्तिनिमित्तं तु प्रागुक्तमेव (पृ० २७ । २५) । अतश्च प्रधानपरिणामभूतं जगदपीदं सत्यमेव न तु प्रातिभासिकत्वेन मिथ्यात्वं जगतः कल्पनीयम् । किंचास्य प्रधानपरिणामभूतस्य जगतो ज्ञानिदृष्ट्याऽप्यबाध्यमानत्वेन न कथमपि मिथ्यात्वस्योपपत्तिर्भवति ।

अयं च परिणामवादो ब्रह्मूत्रकाराणामभिमत इति परिणामात् (ब्र० सू० । ४ । २७) इति सूत्रान्द्रम्यते । ' स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषस्य निरतिशयज्ञानानन्दैकतानस्य परस्य ब्रह्मणोऽनन्तापुरुषार्थास्पदप्रपञ्चरूपेण

परिणामवादः

बहुभवनं नोपपद्यत इति बहुभवनसंकल्पबोधिका सोऽकामयः बहु स्यां प्रजायेय (तै० २ । ६) इति श्रुतिर्विरुध्यते ' इत्याशङ्कानोदाय हि त-

त्सूत्रं प्रणीतम् । प्रलयावस्थायामतिसूक्ष्मशरीरकं ब्रह्म पूर्ववत्स्थूलचिदचिन्मिश्रप्रपञ्चशरीरकं स्यामिति संकल्प्यात्मानं शरीरद्वारा स्थूलरूपेण परिणमयतीति न परमात्मनः कश्चिदपुरुषार्थगन्ध इति तत्सूत्रतात्पर्यम् । नन्वेवं प्रपञ्चस्य सत्यत्वे तत्प्रतीतिर्न भ्रान्तिरूपेति तत्त्वज्ञानेन तस्या नाशो न स्यादिति

तत्त्वज्ञानोपयोगः

चेदिष्टापत्तिः । तत्त्वज्ञानं तु न व्यर्थम् । देहात्मभ्रमस्वातन्त्र्यभ्रमादीनां तत्त्वेन तन्निराकरणार्थमात्मस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं च तस्यावश्यकत्वात् । तथा

हि । देहस्यात्मसंबन्धित्वेऽप्यात्मत्वाभावेन तत्रात्मत्वबुद्धिर्मनुष्योऽहं देवोऽहमित्याकारिका भ्रान्तिरेव । अयमेव देहात्मभ्रम इत्वुच्यते । अनात्मानि देह आत्मत्वबुद्धिर्हि देहात्मभ्रमः । न त्वदेह आत्मनिदेहत्वबुद्धिर्देहात्मभ्रमः । जीवात्मानि परमात्मदेहत्वस्य वस्तुत एव सत्त्वात् । प्रत्युत तस्य तत्त्वज्ञानान्तर्गतत्वेनावश्यकत्वमेव । तेन हि जीवे स्वातन्त्र्यभ्रमो निवार्यते । जीवस्य तत्त्वकर्मकर्तृत्वं तदन्तःप्रविष्टपरमात्माधीनमेव । अन्तःप्रविष्टः शास्ता (तै० आ० ३ । ११ । २) य आत्मानि तिष्ठन् (षू० मा० ३ । ७ । २२) सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः (गी० १५ । ५) ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति (गी० ८ । ६१) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः परमात्मनो जीवान्तः-

प्रवेशपूर्वकं तन्नियमनस्य स्पष्टमेव प्रतिपादनात् । परात्तु तच्छ्रुतेः (ब० सू०
२ । ३ । ४०) इति सूत्रयतां सूत्रकाराणामप्येतत्संमतमेव दुग्धादीनां जड-
वस्तूनामहार्निशं जायमानः परिणामोऽप्यन्तर्यामीश्वराधीन एव । शरीरस्य च

परिणामो द्विविधः । जीवदेहस्य बाल्याद्यवस्थाभे-
जीवानां पारतन्त्र्यम् देन जायमान एकः । मरणोत्तरं च तस्यैव देहस्य
जायमानोऽपरः । द्विविधोऽप्ययमीश्वराधीन एव ।

आद्यो जीवसंबन्धेन जायमानोऽपि न जीवाधीनः । जीवसंबन्धेनैव तादृशपरि-
णामस्येश्वरेच्छाविषयीभूतत्वात् । सर्वथा परमात्मव्यतिरिक्तस्य जीवस्य जडस्य
वा न स्वातन्त्र्यम् । तत्त्वज्ञानेन देहात्मभ्रमे स्वातन्त्र्यभ्रमे च दूरीकृते स्वतन्त्र-
स्येश्वरस्याराधनादौ पुरुषः प्रवर्तते नान्यथा । तथा च तत्त्वज्ञानेन देहात्मभ्र-
मादय एव निरसनीयान तु प्रपञ्चसत्यत्वं निरसनीयम् । प्रधानपरिणामभूतस्या-
खिलप्रपञ्चस्य सत्यत्वात् ।

शुक्तिकायां प्रतीयमानं रजतमपि सदेव प्रतीयते । असतः प्रतीतेरसंभ-
वात् । इतरथा किमिति शुक्तिकायां रजतमेव प्रतीयते न घटपटादयः । सादृ-
श्याद्रजतं प्रतीयत इति तु न संभवति । यतः शु-
क्तिकायां रजतसादृश्यं रजासंस्कारोद्बोधनद्वारा
रजतस्मृतिं जनयेन्न तु रजतप्रत्यक्षम् । शुक्तिकायां

रजतस्य सत्त्वं त्वित्थम् । पञ्चानां पृथिव्यादीनां भूतानां पञ्चीकरणेन सर्वत्र
सर्वेषां सत्त्वेन शुक्तिरूपपृथिव्यां तेजसो रजतस्यांशतः सत्त्वात् । किं च—

तदेव सदृशं तस्य यत्तद्द्रव्यैकदेशभाक् ।

इत्युक्तरीत्या स्वसदृशे वस्तुनि स्वस्यांशतः सत्त्वमवर्जनीयमेव । एवमेव
रज्ज्गादौ प्रतीयमानानां सर्पादीनामपि सत्यत्वं वेदितव्यम् । ' शुक्तिकादौ
रजनादिप्रतीतिभ्रान्तिः ' इति व्यवहारस्तु शुक्त्यंशापेक्षया रजतांशस्याल्पत्वान्न
तु रजतस्यांशतोऽप्यभावात् । जपाकुसमसमीपवर्तिस्फटिकमणौ प्रतीयमानो
रक्तिमापि सत्य एव । यथा जलान्तर्गततेजोद्रव्यगतः सत्य एवोष्णस्पर्शः
संयुक्तसमवायेन जले भासत उष्णं जलमिति तथा स्फटिकसंयुक्तायां जपाकु-

सुमप्रभायां विद्यमानः सत्य एव रक्तिमा स्फटिके भासते रक्तः स्फटिक इति ।
 नैतावता विषयस्यासत्यत्वम् । जपाकुसुमप्रभा सर्वतः प्रसृतापि स्फटिकस्य
 स्वच्छद्रव्यत्वेन तत्रैव स्फुटमुपलभ्यते नान्यत्र । पीतः शङ्ख इति प्रतीतौ
 प्रतीयमानः पीतिमापि सत्य एव । स च पित्तद्रव्यगतः । द्रष्टृपुरुषनयनगत-
 पित्तद्रव्यसंयुक्तानां नेत्ररश्मीनां शङ्खेन सह संयोगात् । स्वप्ने दृश्यमाना
 गजाश्वादयः पदार्था अपीश्वरेणोत्पादिताः सत्या एव । यद्यपि ते पदार्थास्त-
 त्त्तद्द्रष्टृपुरुषणैवानुभूयन्ते नेतरैस्तथा सद्य एव ते विनश्यन्ति तथाप्यचिन्त्यश-
 क्तेरीश्वरस्य तादृशपदार्थोत्पादने सामर्थ्यसत्त्वान्न दोषः । दर्पणे प्रतीयमानं
 मुखमपि सत्यमेव । दर्पणप्रतिहतगतीनां नेत्ररश्मीनां ततः परावृत्तानां स्वमुखेन
 सह संबन्धसत्त्वात् । एवं सर्वत्र सत एव विषयस्य ख्यातिः प्रतीतिर्भवाति न
 तु क्वाप्यसतः प्रतीतिः । इयमेव सत्ख्यातिरिति व्यवहियते । प्रपञ्चस्य

सत्यत्वादेव तदन्तर्गतस्य शास्त्रस्यापि सत्यत्वा-
 त्ज्जनितं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते । अन्यथा ह्य-
 सत्याच्छास्त्राज्जायमानं ज्ञानमप्यसत्यमिति तस्य

माक्षसाधनत्वं दुरुपपादं स्यात् । न ह्याशामोदकैस्तृप्तिर्भवाति । न वा मृगतृप्प्रो-
 दकेन स्नानादिकार्यं निष्पद्यते ।

तदेवं सर्वत्र विद्यमानस्य विषयस्य या प्रतीतिर्जायते सा प्रमाणत्रयज-
 न्या । प्रमाणत्रयं च प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपम् । तत्र साक्षात्कारिप्रमाकरणं

प्रत्यक्षम् । यथावस्थितव्यवहारानुगुणज्ञानं प्रमा ।
 साक्षात्कारीति प्रमाया विशेषेणानुमानादिव्या-
 वृत्तिः । अनुमानादौ प्रमायाः साक्षात्कारित्वाभा-

वात् । इन्द्रियसंनिकृष्टघटादिप्रत्यक्षज्ञाने प्रमायाः करणमिन्द्रियं भवति । तदेव
 प्रत्यक्षप्रमाणम् । तज्जन्यं ज्ञानं च प्रत्यक्षमित्युच्यते । नित्यस्य ज्ञानस्येन्द्रिय-
 जन्यत्वमौपचारिकम् । यथा नित्यस्य जीवस्य शरीरसंबन्धादुत्पत्तिरुपचर्यते
 तथा विषयसंबन्धेन ज्ञानस्य विकासे जायमाने सत्युत्पत्तिरुपचर्यते ।

प्रत्यक्षं द्विविधम् । निर्विकल्पकसविकल्पकभेदात् । प्रथमतो जायमानं
 गुणसंस्थानादिविशिष्टापिण्डज्ञानं निर्विकल्पकम् । संस्थानमवयवरचनाविशेषः ।

प्रत्यक्षभेदाः

यथा प्रथमत एव गवि दृष्टेऽयं गौरिति ज्ञानम् ।
अत्र ह्यवयवरचनाविशेषरूपगोत्वविशिष्टगोपिण्डस्य
ज्ञानेऽप्येतद्गोत्वमितरगोव्यक्तिसाधारणमित्येवं गो-

त्वस्यानुवृत्ताकारता न प्रतीयते । अतोऽनुवृत्ताकारतारूपस्य विकल्पस्यात्रा-
प्रतीतत्वादेतन्निर्विकल्पकमुच्यते । द्वितीयादिज्ञानं तु सविकल्पकम् । गोव्य-
क्त्यन्तरसाधारणमदृशं गोत्वामिति तत्र गोत्वस्यानुवृत्ताकारताया ज्ञायमान-
त्वात् । नाऽजात्यादियोजनाहीनं विशेषणविशेष्यसंबन्धानवगाहे ज्ञानं निर्वि-
कल्पकमिति नैयायिकोक्तं निर्विकल्पकलक्षणं तु न समीचीनम् । तथाविध-
ज्ञानस्य क्वाप्यभावात् । संस्थानरूपजातेर्व्यक्तेश्च समानसामग्रीविद्यत्वेन केवल-
जातेः केवलव्यक्तेर्वा प्रत्यक्षं न संभवति । आत्मा मनसा संयुज्यते । मन इ-
न्द्रियेण संयुज्यते । इन्द्रियमर्थेन संयुज्यते । ततः प्रत्यक्षज्ञानं भवति । इन्द्रि-
यार्थयोः संनिकर्षं विना न कदापि प्रत्यक्षं भवति । इन्द्रियाणां प्राप्यवस्तु-
प्रकाशकारित्वनियमात् । इन्द्रियार्थसंनिकर्षश्च संयोगः संयुक्ताश्रयणं चेति
द्विविधः । तत्र द्रव्यप्रत्यक्ष इन्द्रियार्थयोः संयोगः संनिकर्षः । द्रव्यगतगुणा-
दिप्रत्यक्षे तु संयुक्ताश्रयणरूपः । इन्द्रियसंयुक्ते द्वये गुणादीनामाश्रितत्वात् ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षं द्विविधमनर्वाचीनमर्वाचीनं चेति । नित्यानां
मुक्तानां च जीवानामश्वरस्य च जायमानमाद्यम् । अर्वाचीनं त्वस्मदादीना-
मिन्द्रियापेक्षया जायते । इन्द्रियानपेक्षमर्वाचीनं तु स्वयंसिद्धं दिव्यं चेति द्वि-
विधम् । स्वयंसिद्धं योगिनाम् । दिव्यं तु भगवत्प्रसादजन्यं भगवद्भक्तानाम् ।
इशमस्त्वमसि, तत्त्वमसि (छा० ६ । ८ । ७) इत्यादिवाक्यजन्यं ज्ञानं तु
शब्दज्ञानमेव न प्रत्यक्षम् । तस्य तत्तच्छब्दाज्जायमानत्वेन निरुक्तकारणाज-
न्यत्वात् ।

व्याप्यस्य व्याप्यत्वेन ज्ञानाद्व्यापकस्य यज्ज्ञानं सानुमितिः । तत्कर-
णमनुमानम् । पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र पर्वतवर्तिनो धूमस्य ' धूमो वह्नि
व्याप्य ' इत्येवं वह्निव्याप्यत्वानुसंधानात्तद्व्यापकस्य वह्नेर्ज्ञानं जायते ।

अनुमानम्

सैवानुभितिः । तत्करणं धूमे वह्निव्याप्तिज्ञानं
पक्षवृत्तित्वज्ञानं च । तदेवानुमानम् । व्याप्तिपक्ष-
धर्मताज्ञानानन्तरमनुमितौ जायमानायां मध्ये व्या-

प्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानरूपस्य नैयायिकाभिमतस्य लिङ्गपरामर्शस्य न काचि-
दपेक्षा दृश्यते । प्रथमतः पर्वते धूमप्रत्यक्षम् । ततो धूमे वह्निव्याप्यत्वज्ञानम् ।
पश्चादनुभितिरित्येवं क्रमस्यानुभक्तत्वेन परामर्शस्याप्रयोजकत्वात् । यत्र धूम-
स्तत्र वह्निरित्येवं नियतसंबन्धो व्याप्तिः । सा चान्वयव्यतिरेकभेदेन द्विवि-
धा । साधनविधौ साध्यविधिरूपेण प्रवृत्ता व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः । यथा यो
यो धूमवान्स सोऽग्निमानिति । साध्यनिषेधे साधननिषेधरूपेण प्रवृत्ता व्याप्ति-
व्यतिरेकव्याप्तिः । यथा योऽग्निः स निर्धूम इति । तथा च द्विविधव्याप्ति-
सत्त्वाद्धूमो हेतुरन्वयव्यतिरेकी । कश्चिद्धेतुः केवलान्वयी । यथा ब्रह्म शब्द-
वाच्यं वस्तुत्वाद्घटज्ञादिति । अत्र यच्छब्दवाच्यं न भवति तद्वस्त्वपि न भव-
तीति व्यतिरेकव्याप्तेर्न किमप्युदाहरणं संभवति । केवलव्यतिरेकी तु हेतुर्न
कापि दृश्यते । पृथिवी गन्धवती पृथिवीत्वादित्नादौ तु गन्धवत्त्वरूपसाध्य-
स्यान्यत्र काप्यप्रसिध्या तदभावव्याप्तेर्दुर्भवेन व्यतिरेकव्याप्तेरसंभवात् ।

अनुमानं च स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम् । तत्र परार्थानुमानेऽनुमानबो-
धकवाक्यं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपपञ्चावयवसंयुक्तमिति नैयायि-

अनुमानभेदाः

काः । ते चावयवास्तार्किकग्रन्थेभ्योऽवसेयाः । प्र-
तिज्ञाहेतूदाहरणरूपत्रयवयववादिनो भीमांसकाः ।
उदाहरणोपनयरूपावयवद्वयवादिनः सौगताः ।

वस्तुतस्त्ववयवसंख्याया अनियम एव । यतो मन्दबुद्धीनां पञ्चावयवापेक्षा ।
तीक्ष्णबुद्धीनामवयवत्रयेणैव सिद्धिः तीक्ष्णतरबुद्धीनां त्ववयवद्वयेनैवेति ।

अनाप्तोक्तभिन्नाद्वाक्याज्जायमानं तदर्थज्ञानं शाब्दज्ञानम् । तत्करणं
तादृशवाक्यरूपः शब्दः । वेदोऽपौरुषेयत्वादीश्वरप्रणीतत्वाभावेनाप्तोक्तो न भ-
वति । अत आप्तोक्तादित्युक्त्वाऽनाप्तोक्तभिन्नादित्युक्तम् । स च वेदोऽनाप्ते-
नोक्तो न भवतीत्यतः प्रमाणमेव । मनुस्मृतिभारतादयस्तु मन्नादिभिराप्तैरुक्त्वे-

शाब्दज्ञानम्

नानात्पोक्तभिन्नत्वात्प्रमाणम् । तत्र वेदः सर्व एव प्रमाणम् । अप्रामाण्यं हि कर्तृदोषाद्बाधकप्रत्ययप्रा-
माण्याद्वा ज्ञायते । वेदस्य नित्यत्वेनाकर्तृकत्वाच्च कर्तृदोषसंभवः । न वा वेदप्रतिपादितार्थस्य प्रमाणभूतः क्वचिदपि बाधकः प्रत्ययः । स्मृत्यादीनां तु वेदविरुद्धार्थप्रतिपादकानां तदंशेनाप्रामाण्यम् । इतरां-
शेन तु प्रामाण्यमेव । श्रीपञ्चरात्रागमस्य क्वचिदपि वेदविरोधाभावात्कात्स्न्येन प्रामाण्यम् ।

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

इत्युक्तेस्तत्र कर्तृदोषसंभावनापि न भवति । अत एव वराहपुराणे

अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन हि ।

आचारेण प्रवर्तन्ते ते मां प्राप्स्यन्ति मानवाः ॥

इत्युक्तम् ।

वेदस्य पूर्वं भागः कर्मप्रतिपादकः । उत्तरभागो ब्रह्मप्रतिपादकः । आ-

वेदस्य भागद्वयम्

राधनकर्मप्रतिपादकं पूर्वकाण्डम् । आराध्यप्रतिपा-
दकमुत्तरकाण्डम् । पूर्वभागे कर्मभीमांसा । तत्र जै-
मिनेः सूत्रं द्वादशाध्यायात्मकम् । उत्तरभागे ब्रह्म-

भीमांसा । तत्र व्याससूत्रं चतुरध्यायात्मकम् । उभयोर्भीमांसयोः संभूयैकशास्त्र-
त्वम् । उभयत्रापि धर्मस्यैव प्रतिपाद्यमानत्वात् । अलौकिकं श्रेयःसाधनं हि धर्मः । स च साध्यरूपः क्रियादिः पूर्वभागेण प्रतिपाद्यते । सिद्धस्तु ब्रह्मरूपो धर्म उत्तरभागेण प्रतिपाद्यते ।

वाक्यं द्विविधम्-वैदिकं लौकिकं च । द्विविधमपि मुख्यया वृत्त्या गौण्या वार्थं प्रतिपादयति । मुख्यया वृत्त्या प्रतिपादितेऽर्थे तात्पर्यानुपपत्ति-

वृत्तिभेदाः

श्रेद्गौणी वृत्तिः स्वीकार्या । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दस्य तीरे लक्षणा । तथा तत्त्वमसि (छा० ६ । ८ । ७) इत्यत्र ब्रह्मवाचकस्य

तच्छब्दस्य ब्रह्मशरीररूपेऽर्थे लक्षणा । लक्षणा च सर्वत्र जहलक्षणैव । कुन्ताः प्रविशन्ति काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र कुन्तशब्दस्य कुन्तवदर्थे काकशब्दस्य

दध्युपघातकेऽर्थे लक्षणायां लक्ष्यार्थे शक्यार्थस्य कुन्तस्य काकस्य च प्रवेशेऽपि शक्यतावच्छेदकरूपेणाप्रवेशात्स्वार्थत्याग एव ।

उपमानार्थापच्यनुपलब्धिरूपप्रमाणत्रयस्योक्तेषु त्रिष्वेवान्तर्भावः । तथाहि ।
गवयमजानानः कश्चन पुरुषो यथा गौस्तथा गवय इति कुताश्चिदारण्यकाद्वाक्यं
श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् यदा गोसादृश्य-
उपमानं न प्रमाणान्तरम् विशिष्टं पिण्डं पश्यति तदा तद्वाक्यार्थस्मरणसह-
कृतगोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं जायते तदुपमान-
मित्युच्यते । अस्य च स्मरणरूपत्वात्प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः । व्याप्तिग्रहणापेक्षत्वाद्-
नुभानेऽन्तर्भावः । वाक्यजन्यत्वाच्छब्दे चान्तर्भावः । स्मरणात्मकं ज्ञानं च
प्रत्यक्षविशेष एव ।

अर्थापत्तिश्चानुपपद्यमानेनार्थेन स्वोपपादकस्यार्थस्य कल्पनम् । यथा दि-
वाऽभुञ्जाने देवदत्ते पीनत्वं दृष्टं चेत्तेनानुपपद्यमानेन पीनत्वेन स्वोपपादकस्य
रात्रिभोजनरूपस्यार्थस्य कल्पनम् । अस्य चानुमा-
नेऽन्तर्भावः । उपपादकं हि रात्रिभोजनादिकमुपप-
द्यमानस्य पीनत्वादेर्व्यापकमेव दृश्यते । यत्र यत्र
दिवाऽभुञ्जानत्वसमानाधिकरणं पीनत्वं तत्र तत्र रात्रिभोजनामिति । तदुक्तम्-

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।

इति । अनियम्यस्याव्याप्यस्य । युक्तिरुपपत्तिः । अयुक्तिरनुपपत्तिः ।
कल्पनीयस्य वस्तुनोऽभावे कल्पकस्यानुपपत्तिश्चेत्तत्तस्य वस्तुनः कल्पकं भवति ।
कल्पकस्याव्याप्यत्वे तु कल्पनीयाभावेऽपि तस्यानुपपत्तिरेव नास्ति । तथाऽनि-
यन्ताऽव्यापको नोपपादक इति तदर्थः । तथा चोपपाद्योपपादकोर्व्याप्यव्या-
पकभावावश्यभावादनुमाननैव सिद्धिरित्यर्थापत्तिर्न पृथक्स्वीकार्या ।

एवमनुपलब्धिः प्रत्यक्षेऽन्तर्भवति । अनुपलब्धिप्रमाणेन हि सर्वत्राभाव-
स्यैव ग्रहणं न भावस्य । यथा गृहे मनुष्योपलम्भामात्रेण गृहे मनुष्याभावो
ज्ञायते । परं त्वभावो न भावातिरिक्तः कश्चन
अनुपलब्धिर्न प्रमाणा-
न्तरम् पदार्थः । किं तु भावान्तरस्वरूप एव । तथा हि ।
गृहे मनुष्याभावः केवलगृहस्वरूपः । केवलगृहं
शून्यगृहं । तच्च भावरूपं प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यते ।

एवं घटप्रागभावो मृदेव । घटध्वंसश्च कपालमेव । घटभेदश्च पटदेखयवरचना-
विशेष एवेति ।

उक्तैस्त्रिभिः प्रमाणैर्जायमानं दृष्टादृष्टविषयाणां ज्ञानं वस्तुत एव जीव-
निष्ठं जीवगुणभूतम् । न त्वस्य प्रमाणजन्यज्ञानस्य
गुणभूतज्ञानोपपत्तिः जीवस्वरूपभूतज्ञानेन गतार्थता वक्तुं शक्या । अहं
जानामि ज्ञानं मे जातामित्येवं मानसप्रत्यक्षेण जी-

वात्पार्थक्येन तज्ज्ञानस्यानुभवात् । तथा मुखपसादमुखमालिन्याभ्यां तथाविध-
चेष्टया वा यदानुकूलप्रतिकूलविषयकं देवदत्तादिषु ज्ञानमनुमीयते तदापि पक्षभू-
ताद्देवदत्तादेः सकाशात्साध्यभूतं ज्ञानं तन्निष्ठतया पार्थक्येनैवानुमयिते ।
तथाऽऽत्मा वा अरे द्रष्टव्यः (बृ० २ । ४ । ५) इत्यादिश्रुतिषूपदिश्य-
मानं ज्ञानविशेषरूपं परमात्मदर्शनादिकं द्रष्टुर्जीवात्पार्थक्येनैवोपदिश्यते । न
हि क्वापि कर्तैव क्रिया भवति । न च जीवो ज्ञानस्वरूप एव सन्भ्रमेण ज्ञा-
नाश्रय इति भासत इति वाच्यम् । नाहं ज्ञानाश्रयः किंतु ज्ञानस्वरूप एवेत्येवं
बाधकप्रत्ययस्य कदाप्यदर्शनात् । किंच जीवस्य ज्ञातृत्वं श्रुत्यादिसिद्धं जीवा-
त्पृथग्भूतेनैव तन्निष्ठेन ज्ञानेनोपपाद्यते । तथा हि श्रुतयः— अथ यो वेद (छा०
४ । १२ । ४), यो वेद निहितं गुहायाम् (तै० २ । १ । १), जाना-
त्येवायं पुरुषः, न पश्यो मृत्युं पश्यति (छा० ७ । २६ । २), एवमेवास्य
परिद्रष्टुः (प्र० ६ । ५) इति । स्मृतिरपि

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् (गी० १५ । १९)

इति । ज्ञोऽव एव (ब्र० सू० २ । ३ । १९) इति सूत्रस्वरसतश्च
जीवस्य ज्ञातृत्वं सिध्यति ।

अहं जानामीति प्रत्यये ज्ञानमहंकारानिष्ठं भासते नत्वात्मानिष्ठामिति तु न
वक्तव्यम् । आत्मन एव तत्राहंशब्दार्थत्वात् । तथा हि । अहंकारोऽहंभावश्च

द्वावप्यहंशब्देनोच्यमानौ मिथो भिन्नौ । तत्राहंकारो

अहंभावोऽहंकारश्च भिन्नः । गर्वापरनामा मनोवृत्तिविशेषः । अयं च विद्यावि-
रोधित्वान्मुमुक्षुणा त्याज्य एव । अयमेवाहंकारः

क्षेत्रान्तर्भूतत्वेन गीतायां महाभूतान्यहंकारः (गी० १३ । ५) इत्यत्रोक्तः ।

अहंभावस्तु न विद्याविरोधी । एतद्वाचकोऽहंशब्द आत्मस्वरूपं परामृशति । अयमहंभावो जागृतौ स्वप्ने सुषुप्तौ मोक्षे च सर्वत्रैव वर्तते । अयं च न केवलं जीवस्यैव । किं तु परमात्मनोऽपि । हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवताः [छा० ६ । ३ । २] इत्यत्र श्रुतौ जगदुत्पत्तेः प्राग्जगदुत्पात्ताविषयके परमात्मसंकल्पे स्वात्मस्वरूपपदार्थकाहंशब्दप्रयोगदर्शनात् । एवंभूताहंशब्दप्रयोगो गीतायामपि दृश्यते न त्वेवाहम् [गी० २ । १२], अहं कृत्स्नस्य [गी० ७ । ६] इत्यादौ । एवं चाहं जानामीति प्रत्ययेऽहंशब्द आत्मस्वरूपनिदर्शक इति ज्ञान-मात्मनिष्ठमेव न त्वहंकारनिष्ठमिति सिद्धम् ।

तच्च जीवात्मगुणभूतं ज्ञानं न रूपादिवदाश्रयमात्रव्यापि । यथा दीपस्य रूपस्पर्शसंख्यापारिमाणादयो गुणा दीपस्वरूपमात्रवर्तिनस्तथा ज्ञानं न जीवस्वरूपमात्रवर्ति । किं तु यथा दीपस्य प्रभा दीपाश्रयेण विद्यमानापि दीपाधिकरणीभूतं सकलं गेहं व्याप्नोति तथा जीवाश्रयेण जीवोऽणुः । ज्ञानं शरीरव्यापि । विद्यमानमपि ज्ञानं जीवाधिकरणीभूतं कृत्स्नं शरीरं व्याप्नोति । जीव एव कृत्स्नशरीरव्यापक इति तु न मन्तव्यम् । तस्याणुपरिमाणत्वात् । तथा च श्रुतिः—आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ।

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेय स चानन्त्याय कल्पते

(श्वे० ५ । ८ । ९) इति ।

आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा (बृ० ४ । ४ । ६) इत्युत्क्रान्तिश्रुतिरप्यत एव संगच्छते । सूत्रकरैरभ्युत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् (ब्र० सू० २ । ३ । २०) इत्यादिसूत्रैर्जीविस्याणुत्वमेवोपपादितम् । जीवस्याणुत्वे शरीरव्यापिसुखाद्यनुभवो न संभवतीति तु न शङ्कनीयम् । धर्मभूतज्ञानव्याप्यपि तस्योपपत्तेः ।

तदिदं जीवगुणभूतं ज्ञानं तद्भावस्थायां कर्मणा संकुचितस्वरूपं भवति । परं ज्योतिरूपसंपद्य कर्मरूपबन्धक्षये सति भोक्षावस्थायां विकसितं भवति । अतस्तदर्थमवश्यं यत्न आस्थेयः । इत्थं हि तत्र क्रमः परिलक्ष्यते । उपनम-

नोत्तरं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विध्यनुसारेणादौ साङ्गवेदाध्ययने प्रवृत्तिः ।

तत आपाततो वेदार्थमवगम्य तन्निर्णयाय पूर्वमी-
कर्मज्ञानानन्तरं ब्रह्मविचारः मांसाश्रवणे प्रवर्तते । तत ईदृशं कर्मस्वरूपमिदृशं
च तस्य फलमिति निश्चिनोति । तत्र च यथेह

कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते (छा० ८ ।
१ । ६) इत्यादिश्रुतिषु कर्मणां फलमल्पमस्थिरं च दृष्ट्वा तथा ब्रह्मविदा-
मोति परम् (तै० २ । १ । १), न पश्यो मृत्युं पश्यति (छा० ७ । १६ । २),
स स्वराड्भवति (छा० ७ । २५ । १) इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानस्य फलमनल्पं
स्थिरं च दृष्ट्वा तन्निर्णयायोत्तरमीमांसाश्रवणे प्रवर्तते । स्वर्गादिफलाभिर्साधि-
पूर्वकं कृतात्कर्मणो न केवलं मोक्षरूपेष्टानवाप्तिः प्रत्युत ज्ञानसंज्ञोचरूपानिष्ठा-
वाप्तिः । अतस्तादृशं कर्म परित्यज्य भक्तियुक्तान्तःकरणेन परमपुरुष आराध-
नीयः । तेन च स्वीयत्वेनाङ्गीकृतस्तेन सहानन्तान्भोगानश्रुते ।

इत्थं च स्थितिर्न जीवतः । कर्मसंपादितैतच्छरिरसत्त्वे तदुपभोग्यसुख-

दुःखानामवर्जनीयत्वात् । प्राकृतेन च तेन शरीरेण
जीवन्मुक्तिर्नास्ति दिव्यभोगासंभवाच्च । किं च तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये (छा० ६ । १४ ।

२) इति श्रुतिज्ञानिनः सद्विद्यानिष्ठस्य शरीरपातमात्रमपेक्षते मोक्ष इति वद-
न्ती जीवन्मुक्तिं वारयति ।

एतद्देहपातोत्तरं तु मुक्तो दिव्यदेहधारी भूत्वा दोषलेशेनापि शून्यं निः-

सीमानन्देन युक्तं सविभूतिकं समस्तकल्याणगुणा-
परमात्मकैकर्यं मोक्षः त्मकं परमात्मानं याथात्म्येनानुभवन्परमात्मसंक-
ल्पिताननेकान्दिव्यभोगानुपभुञ्जानः परमात्मार्किकरोऽ
हमिति भावयन्नास्ते । ननु मुक्तस्य परमात्मार्किकरत्वे सेवायां दुःखस्यावर्जनी-
यत्वेन मोक्षसुखस्य पुरुषार्थत्वानापत्तिः ।

सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् (मनु० ४ । ६)

इतिस्मृत्युक्तप्रकारेण मोक्षे लोकानां प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चेति चेन्मैवम् । से-
व्यसवेकयोरुभयोः प्रीतिकारितायां सेवायां दुःखलेशस्याप्यभावात् । तदुक्तं
परमसंहितायाम् —

किंकरा मम ते नित्यं भवन्ति निरुपद्रवाः । इति ।

मुक्तौ जीवात्मपरमात्मनोरैक्यामिति तु न । भिन्नयोरभेदासंभवात् । व-
द्भावस्थायां जीवात्मपरमात्मनोर्भेदस्तु प्रागुपपादित एव । विष्णुपुराणेऽप्यभेदो
न संभवतीत्युक्तम्— ‘ अन्यद्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः (वि० पु० २ ।
१४ । २७) इति ।

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमिति । (श्वे० १ । ६)

इतिश्रुतेर्मोक्षावस्थायामपि भेदस्य सिद्धत्वाच्च । मोक्षावस्था च काल-
तश्चरमावाधिरहिता । न स पुनरावर्तते (छा० ८ । १५ । १) इति श्रुत्या
मुक्तस्य संसारे पुनरावृत्त्यभावबोधनात् । अनावृत्तिः शब्दात् (ब्र० सू० ४ ।
४ । २२) इति ब्रह्मसूत्रेण चैतदेव प्रतिपादितमिति ।

एवं रामानुजमतानुसारेण ये पदार्थाः प्रतिपादितास्तदपेक्षयाऽतिरिक्त-
त्वेन भासमानास्तार्किकादिभिः पदार्थान्तरत्वेन स्वीकृता अपि पदार्था वस्तुतो
नातिरिच्यन्ते । किंतूक्तेष्वेवान्तर्भवन्ति । तथा हि । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाका-

शमनसां प्रकृतिमूलकत्वात्प्रकृतावन्तर्भावः । तमस्तु
इतरपदार्थानामन्तर्भावः पृथिव्येव नातिरिक्तम् । पूर्वदाक्षिणादिदिशाभाका-
शेऽन्तर्भावः । पूर्वादीनां सूर्यसंयोगविशिष्टतत्तदा

काशभागस्वरूपत्वात् । विभागः संयोगाभाव एव । एवं पृथक्त्वमपि । सं-
ख्यापरिमाणद्रवत्वस्नेहानां तत्तदाश्रयस्वरूपत्वम् । देशकृतपरत्वापरत्वयोर्देश-
रूपत्वम् । कालकृतपरत्वापरत्वयोः कालरूपत्वम् । धर्मश्वेश्वरप्रीतिरूपः । अध-
र्मश्च तादृशप्रीत्यभावरूपः । प्रीतिश्च ज्ञानविशेष एव । बुद्धितुल्यदुःखेच्छा-
द्वेषप्रयत्नभावना ज्ञानविशेषरूपा एव । वेगः कर्मविशेषः । स्थितिस्थापकः
संयोगविशेषः । उत्प्रेषणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणानां गमनेऽन्तर्भावः । गमनं च
संयोगविशेष एव । गुरुत्वं शक्तिविशेषः । घटत्वादिजातिस्तु तत्तदाकार-
विशेषरूपा । प्रमेयत्वाकाशत्वेश्वरत्वदेवदत्तत्वादयो धर्गा आश्रयरूपाः । अ-

भावस्य च नातिरिक्तत्वं किंतु भावान्तररूपत्वमेवेति प्रागुपपादितम् (पृ० ४२।
 २५) । तथोपमानादिप्रमाणानामप्यन्तर्भावः प्रागुक्तः (पृ० ४२। ५) ।
 कामक्रोधादयो जीवात्मगुणास्तु जीवात्मगुणभूतज्ञानस्यैवावस्थाविशेषाः ।
 कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन
 एव (ब्रू० १ । ५ । ३) इति श्रुतिस्तु कामादेर्मनःसहकारित्वनियमेनौप-
 चारिकी बाधयेति ।

प्रदर्शितमेतच्छ्रीमच्छंकराचार्याणां रामानुजाचार्याणां च दर्शनम् । अधु-
नात्रयमुख्यासिद्धान्तावबोधसौलभ्यायैतद्दर्शनद्वयं संक्षेपेणोच्यते--

अद्वैतवादिनां शांकरमतानुयायिनां दर्शनम्-	विशिष्टाद्वैतवादिनां रामानुजीयानां दर्शनम्-
१ आत्मरूपमेकमेव तत्त्वं नान्यत्किंचित् ।	चिदचिद्रूपशरीरविशिष्ट आत्मैक एव न तु तस्मात्तच्छरीराच्चान्यत्किंचित् ।
२ आत्मनोऽन्यत्किंचिदपि न सत्यमात्मसजातीयमात्मविजातीयमात्मनिष्ठं वा । स्वगतसजातीयविजातीयभेदत्रयशून्य एवात्मा ।	आत्मा चेतनत्वेन स्वसजातीयेभ्यो जीवेभ्योऽचेतनत्वेन विजातीयेभ्यो जडेभ्यः प्रधानादिभ्यः स्वगतेभ्यः कल्याणकारकगुणेभ्यश्च भिन्नः ।
३ स चात्मा निर्विशेषः । ईदृशस्तादृश इत्येवं केनापि प्रकारेण वक्तुं न शक्यते ।	स चात्मा सविशेषः । सर्वज्ञत्वानित्यत्वव्यापित्वादिविशेषयुक्तः सर्वज्ञो नित्यो व्यापीत्यादिशब्दैर्वक्तुं शक्यते ।
४ अत एव च स निर्गुणः । न तत्र कल्याणकारका अपि गुणा वस्तुतः सन्ति ।	आत्मा स्वभावत एवापहृतपाप्मत्वाद्यनेककल्याणकारकगुणगणाश्रयः । न तत्र हेयगुणाः सन्ति ।
५ ज्ञानरूपोऽपि गुणो न तत्र वर्तते । स्वयमेव स ज्ञानस्वरूपः ।	ज्ञानस्वरूपोऽपि स ज्ञानगुणाश्रयः । गुणभूतज्ञानं च स्वरूपभूतज्ञानाद्भिन्नमेव ।
६ अत एव न तत्र वस्तुतो ज्ञातृत्वम् विज्ञातृत्वोक्तिस्त्वौपचारिकी ।	अतस्तस्य वस्तुत एव ज्ञातृत्वम् । अत एव च स विज्ञातेति व्यवह्रियते ।
७ ज्ञेयत्वमपि तस्य नास्ति । स्वास्मिन्त्वाश्रयत्वस्य स्वाविषयत्वस्य चासंभवात् ।	ज्ञेयत्वमपि तस्यास्त्येव । गुणभूतज्ञानस्यात्मनः सकाशाद्भिन्नत्वेन तदाश्रयत्वस्य तद्विषयत्वस्य चात्मानि संभवात् ।
८ परमात्मा स्वेन रूपेण कूटस्थानित्यः । तेनैव रूपेणाद्वितीयश्च ।	परमात्मा स्वेन रूपेण कूटस्थानित्यः । चिदचिद्रूपशरीरविशिष्टरूपेण तु परिणामिनित्यः । विशिष्टरूपेणैवाद्वितीयः ।

९ अत एव ब्रह्माद्वैतमित्युच्यते ।

ब्रह्माद्वैतं तु न प्रकाराद्वैतम् । किं
तू प्रकथं द्वैतम् । ब्रह्मप्रकारीभूतानां जी-
वानां जडानां चानेकत्वेऽपि प्रकारिणो
ब्रह्मण एकत्वात् ।

१० परमात्मनः सन्मात्ररूपत्वात्तदाभिन्नं
ज्ञानमपि सद्रूपमेव नतु सद्विषयकम्

तच्च गुणभूतं ज्ञानं न सन्मात्ररूपं
किं तु सद्विषयकम् ।

११ परमात्मन एव मायोपाधिकमीश्वर-
त्वमविद्योपाधिकं च जीवत्वम्
जडं तु प्रातिभासिकं मिथ्यैवेत्येक-
मेव तत्त्वम् ।

परमात्मैवेश्वरः । तच्छरीरभूतो जी-
ववर्गो जडवर्गश्च ततो भिन्ना एवेति चि-
दचिदीश्वररूपं तत्त्वत्रयम्

१२ परमात्मनः सकाशादभिन्नापि भि-
न्नेव त्रिगुणा परमात्मशक्तिरज्ञाना-
दिपदवाच्या । तदुपाहितः परमात्मा
जगतो मूलप्रकृतिः ।

परमात्मनः सकाशाद्वस्तुतो भिन्नं त्रिगु-
णात्मकं प्रधानं जगतो मूलप्रकृतिः ।

१३ अज्ञानेन परमात्मन्धेवेदं जगद्भा-
सते । अयं विवर्तवादः ।

प्रधानमेवान्तर्यामीश्वरसांनिध्याज्ज-
गदाकारेण परिणमते । अयं परिणाम
वादः ।

१४ परमात्माविवर्तभूतं प्रातिभासिकं चेदं
जगन्मिथ्यैव न तु सत्यम् ।

प्रधानपरिणामभूतं चेदं जगत्सत्य-
मेव न तु मिथ्या ।

१५ अनिर्वचनीयं चेः जगदज्ञानदोषेण
भासत इत्यनिर्वचनीयख्यातिः ।

वस्तुतः सत्यमेव जगत्प्रतीयत इति
सर्वत्र सत्ख्यातिः ।

१६ शुक्तिरजतस्थले स्वमादौ चानिर्व-
चनीया एवार्थाः प्रतीभासन्ते ।

शुक्तिरजतस्थले स्वमादौ च सत्या
एवार्थाः प्रतीयन्ते ।

१७ शास्त्रमपि जगदन्तर्गतत्वादसत्य-
मेव । तथापि तत्तत्त्वज्ञानसाधनं
भवत्येव स्वामपदार्थवत् ।

शास्त्रस्य सत्यत्वादेव तस्य तत्त्वज्ञा-
नसाधनत्वम् । असत्यात्सत्योत्पत्तोरसंभ-
वात् ।

१८ अर्थज्ञानसाधनीभूतानि प्रमाणानि
प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थाः स्य-
नुपलब्धिरूपाणि षट् ।

अर्थज्ञानसाधनीभूतानि प्रमाणानि
प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपाणि त्रीणि ।

- १९ प्रमाणैश्च यज्ज्ञानं जायते तत्रा-
न्तःकरणं ज्ञानाभिव्यञ्जकं भव
ति । प्रमाणैर्जायमानं ज्ञानं च वस्तुत एव
जीवनिष्ठम् ।
- २० परमात्मनः सकाशाद्भिन्नानां जी-
वानामपि परमात्मवदेव ज्ञानस्वरू-
पत्वं न तु वस्तुतो ज्ञानाश्रयत्वम् ।
किं त्वन्तःकरणोपाधिकं ज्ञातृत्वम् । परमात्मनः सकाशाद्भिन्नाः परमा-
त्मशरीरभूता जीवा अपि ज्ञानस्वरूपा
ज्ञानगुणकाश्चेति तेषां वस्तुत एव ज्ञातृ-
त्वम् ।
- २१ ज्ञानाश्रयत्वेन भासमानोऽहमर्थो न
जीवात्मा । किं त्वन्तःकरणाविशे-
षोऽहंकारः । ज्ञानाश्रयश्चाहमर्थो जीव एव न तु
तदतिरिक्तोऽहंकारो ज्ञानाश्रयः ।
- २२ जीवो विभुः । जीवोऽणुः ।
- २३ स्वरूपत एव तस्य सर्वशरीरावय-
वेषु व्याप्तिः । ज्ञानद्वारा च तस्य सर्वशरीरावयवेषु
व्याप्तिः ।
- २४ जीवश्च ब्रह्मस्वरूप एवेत्येक एव ।
जीवानेकत्वं त्वौपाधिकम् । जीवा वस्तुत एव नानाविधाः ।
जीवाद्वैतं तु प्रकाराद्वैतम् ।
- २५ साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मवि-
चारारम्भः । कर्मस्वरूपज्ञानानन्तरं ब्रह्मविचारा-
रम्भः ।
- २६ प्रत्यक्षसामग्रीसंनिधाने शब्दोऽपि
प्रत्यक्षज्ञानं जनयति । शब्दाज्जायमानं ज्ञानं परोक्षमेव न
तु कदाचिदपि प्रत्यक्षम् ।
- २७ महावाक्यादिभिरात्मस्वरूपसाक्षा-
त्कारे सद्य एवाविद्यानिवृत्तिः । महावाक्यादिजन्योपासनादाढर्चेन
परमात्मा प्रसन्नो भवति ।
- २८ सुखदुःखातीतात्मसाक्षात्कारे लौ-
किकशरीरसत्त्वेऽपि जीवत एव
मुक्तिः । तथापि लौकिकशरीरसत्त्वे सुखदुः-
खानुभवावश्यकत्वान्न कदापि जीवतो
मुक्तिः ।
- २९ प्रारब्धकर्मक्षये शरीरत्यागे सति
स्वस्वरूपेणावस्थितिर्भवति । प्रारब्धकर्मक्षये लौकिकशरीरत्यागे
दिव्यदेहप्राप्त्या परमात्मना सह परमं
साम्यं भवति ।

३० इयं विदेहमुक्तिः

३१ मुक्तावहंभावो नास्ति ।

३२ मुक्तौ जीवब्रह्मणोर्भेदो नास्ति ।

३३ अस्यामवस्थायां न लेशतोऽपि
दुःखं नापि सुखं भवति ।

इयमेव मुक्तिः

मुक्तावप्यहंभावाऽस्त्येव ।

मुक्तावपि जीवब्रह्मणोर्भेदोऽस्त्येव ।

अस्यामवस्थायां दुःखलेशेनाप्यसं-
भिन्नं सुखाधिक्यमनुभूयते ।

प्रदर्शितमेतन्मायावादिनां विशिष्टाद्वैतवादिनां च दर्शनम् । अयं च माया-
वादः श्रीमच्छंकराचार्यैरपूर्वं एव स्वकपोलकल्पनयोद्भावित इति न भ्रमित-

व्यम् । यतो मायावादमसहमानैरापि रामानुजाचार्यैः

मायावादारम्भः

सूत्रकारात्प्रागप्ययं मायावाद आसीदित्यङ्गीकृतम् ।
तथा च श्रीभाष्ये (पृ० २३६ । २०) ' सर्वत्र

प्रसिद्धोपदेशात् ' [ब्र० सू० १ । २ । १) इति सिद्धान्तसूत्रं प्रणयद्भिः
सूत्रकारैर्मनस्यनुसंहितः पूर्वपक्षः प्रदर्शितः— अयं जीवात्मा स्वतोऽपरिच्छिन्न-
रूपत्वेन ब्रह्मभूतः सन्ननाद्यविद्यया देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनावातिष्ठते ' इति ।
तथा तत्रैव (' श्रीभा० पृ० ३३६ । ३) सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ' [ब्र०
सू० १ । ३ । ४३] इत्येतत्सूत्रनिरसनीयत्वेन सूत्ररुद्धमिमताऽऽशङ्का
प्रदर्शिता— ' प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतमात्मान्तरमेव नास्ति । ऐक्योपदेशात् ।
द्वैतप्रतिषेधाच्च । शुद्धावस्थ एव हि प्रत्यगात्मा परमात्मा परं ब्रह्म परमेश्वर
इति व्यपदिश्यते ' इति । तथा च सूत्रकारात्प्रागप्ययं मायावाद आसीदिति
सिद्धम् ।

अयं च मायावादो ब्रह्मसूत्रकाराणामनाभिमत इति तु न कल्पनीयम् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् (श्वे० ४ । १०)

इति श्रुतावेव मायावादस्योपन्यासात् । सूत्रकारैश्च सिद्धान्तदर्शने ' मा-
यामायिनौ ' [ब्र० सू० सि० १ । १ । २]

मायावादः सूत्रकाग
भिमतः

इति सूत्रे मायावादः स्पष्टमेवाभिहितः । न च स-
त्यायाः प्रकृतेरेव विचित्रार्थसर्गकरत्वान्मायाशब्द-
वाच्यत्वमिति वाच्यम् । मायाशब्दस्थानिर्वचनीया-

र्थकत्वेन प्रसिद्धत्वात् । ' तस्मिन्मरुशुक्तिकास्थाणुस्फाटिकादौ जलरूपपुरुष-
रेखादिवल्लोहितशुक्लकृष्णा गुणमयी गुणसाम्याऽनिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत् ' इति
निरञ्जनभाष्यगृहीतश्रुतिविरोधाच्च । तथा च मायाया अनिर्वचनीयत्वा-
द्विवर्तरूपं जगदुपादानत्वं ब्रह्मणः सिध्यति । सूत्रकारैश्चायं विवर्तवादः स्पष्टमे-
वोक्तः । तथा च सूत्रम्— ' परिणामिविवर्तिनौ ' [ब्र० सू० सि० १ । १
७] इति । अस्यार्थः द्विविधं सृष्टागतं परिणामि विवर्ति च । तत्र घटाद्यु-

सिद्धम् । उक्तं जगाद्विवर्तोपादानभूतं ब्रह्मैवात्मशब्देन व्यपदिश्यते । एतदेवैकं तत्त्वं न तु तदतिरिक्तं किञ्चित् । अस्यैवात्मनो ज्ञाने मुक्तिर्भवति ।

ननु कीदृशी मुक्तिः । उच्यते ।

आत्मज्ञानाद्भवेन्मुक्तिः शरीररहितस्थितिः ।

अमृतादिगिरा सैव श्रुतौ ममभिधीयते ॥ ५ ॥

सशरीरावस्थायां जायमानं सर्वमपि दुःखं च स्वसंभिन्नमेव । केचिद्राज-
पुत्रादयो यद्यपि सुखातिशयभाजो दृश्यन्ते तथापि न क्वचिदपि तादृकं दुःखं
यत्र दुःखलेशेनाप्यसंभिन्नम् । क्वचित्सद्यो दुःखाभावेऽपि भाव्यवस्थालोचनज्ञं
दुःखं सर्वत्राव्यभिचार्येव । स्वर्गेऽप्येवमेव । अहर्निशं विशरणस्वभावं शरीरम-
नुपश्यतामदृश्यं भाविशरीरपातजन्यदुःखाचिन्तनस्य सर्वत्र सत्त्वात् । अशरीराव-

मोक्षावस्थां

स्थायां च लेशतोऽपि न दुःखसंभवः । दुःखानु-
भवस्य शरीरतन्त्रत्वात् । अशरीरं वाव सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः (छा० ८ । १२ । १) इति

श्रुतेश्च । यद्यपि तस्यामवस्थायां प्रियस्पर्शोऽपि नास्ति तथापि न क्षतिः ।
दुःखसंभिन्नसुखापेक्षया यत्र लेशतोऽपि न दुःखं तादृकदुःखाभावस्याप्येष्टव्य-
त्वात् । विषादिन्दुःस्पृष्टामृतापेक्षया हि वरममृताभावोऽपि । अशरीरावस्था
चोक्तश्रुतिप्रामाण्यदेव सिध्यतीति न तत्र मीमांसकानुयायिनाऽन्येन वा के-
नापि विवदितव्यम् । इयमेवावस्था मोक्षशब्देनाभिधीयते । मोक्षावस्थां प्राप
एव मुक्तः । नतु स्वर्गसुखभागपि मुक्त इत्युच्यते । मुक्त एव च तमेवं विद्वा-
नमृत इह भवति (नृ० पू० ६) इति श्रुतावमृतशब्देनोच्यते । मुक्तो ह्यश-
रीरः । अशरीर एव चामृतः । शरीरसत्त्वे मरणस्य नियतत्वात् ।

भयसीमा मृत्युरिति हि लोकवादः । मोक्षस्य तु 'अभयं वै ब्रह्म भवति'
(बृ० ४ । ४ । २५) इति श्रुत्या भयात्यन्ताभावरूपत्वं बोध्यते । द्वितीय-
वस्तुसंबन्धप्रतीतिभाससत्त्वे कयाऽपि विधया भयसंभावनास्तीति तत्र द्वितीयवस्तु-
संबन्धप्रतीत्यभावोऽवश्यं वर्णनीयः । सा च प्रतीतिर्मुक्तस्य स्वदृष्ट्या, पर-
दृष्ट्या चेति द्विविधा । मुक्तिश्च विदेहमुक्तिर्जावन्मुक्तिश्चेति द्विविधा । द्विती-
यवस्तुसंबन्धप्रतीत्यभावश्च क्वचिद्द्वितीयस्य वस्तुन एवाभावेन, क्वचिद्वस्तुस-

त्मान्तरबुद्ध्या तमुपास्त उपेक्षते वा । यथा च चटकाद्यपेक्षया ज्ञानेनाधिको मनुष्यादिरादर्शो स्वप्रतिबिम्बं पश्यन् ' इदं प्रतिबिम्बम् ' इत्येवं जानन् प्रतिबिम्बे कृष्णगौरादिरूपं दैर्घ्याद्याकारविशेषांश्च पश्यन् इदं प्रतिबिम्बमिति ज्ञानसत्त्वात्तत्र प्रतीयमाना धर्मः किं बिम्बगता उतादर्शगता इति विचारं कर्तुं प्रवर्तते तथा बद्धजीवापेक्षया ज्ञानेनाधिको जीवन्मुक्तो बुद्ध्याद्युपाधौ परमात्मप्रतिबिम्बभूतं स्वं पश्यन् ' जीवोऽयं प्रतिबिम्बभूतः ' इत्येवं जानन् प्रतिबिम्बभूते जीवे चैतन्यम्, अहंभावं, कर्म, सुखदुःखादिभोगांश्च पश्यन् ' जीवोऽयं प्रतिबिम्बभूतः ' इति ज्ञानसत्त्वात्तत्र प्रतीयमामेषु चैतन्याहंभाव-कर्मसुखदुःखादिषु मध्ये किं बिम्बभूतपरमात्मगतं किंवा बुद्ध्याद्युपाधिगतमिति विचारं कर्तुं प्रवर्तते । तत्र

अहंकारादहंभावं कर्म सत्त्वादितस्तथा ।

मनस्तः सुखदुःखे च चैतन्यं परमात्मतः ॥

इत्येवमनुवृत्तिर्बुद्ध्या । यथा मनुष्य आदर्शो स्वप्रतिबिम्बे क्वाचित्कालि-मानमसारर्थं च पश्यन्नापि ' न कालिमासारत्ये बिम्बभूते तत्राभावात् किंत्वा-दर्शगते ' इति बुद्ध्या न व्यथते तथा जीवन्मुक्तो बिम्बस्य निर्विशेषचिन्मा-त्रस्वरूपत्वेन चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यन्यत एव प्रतिबिम्बभूते जीवेऽनु-वृत्तिं मन्वानो न व्यथते । यथा प्रतिबिम्बे दृश्यमानं कालिमानमादर्शतोऽनुवृत्त-मप्यज्ञानेन बिम्बतोऽनुवृत्तं कृत्वा बालाः कदाचिद्भ्राम्येयुस्तान्निवृत्तये मौढो मनुष्यः स्वधमभ्रान्तोऽप्यादर्शं परिमार्जयति तत्र हेतुर्बाला अप्येवमादर्शपरि-मार्जनं कृत्वा भ्रमं दूरी कुर्युरिति, तथा जनकादिर्जीवन्मुक्तः समीचीनं कर्म फलाननुसंधानेन करोति । तत्रायं हेतुरन्ये बद्धा जीवा अप्येवं समीचीनं कर्म फलमनभिसंधाय कृत्वा चित्तशुद्धिद्वारा स्वभ्रान्तिं दूरी कुर्युरिति । तच्चज्ञान-मपि यावत्परोक्षं न तावज्जीवन्मुक्तः । प्रत्यक्षज्ञाने सत्येव सः । स्वस्वरूपसा-क्षात्कारोत्तरमपि प्रारब्धकर्मणः सत्त्वान्मरणपर्यन्तं पूर्वसंस्कारानुरोधेन बुद्ध्या-द्युपाधिसत्त्वात्प्रतिबिम्बस्यावर्जनीयत्वमेव । प्रतिबिम्बे चादर्शगतकालिमेवाहं-कारगतोऽहंभावोऽपि भासत एवेति जीवन्मुक्तस्यापि क्वचिद्दहमर्थपूर्वको व्यव-

हारो दृश्यते । एतेन जीवन्मुक्तिर्नास्त्येवेति रामानुजोक्तमपास्तम् । तमेवंविद्वा-
नमृत इह भवति (नृ० पू० १ । ६) इति श्रुताविहशब्देन जीवन्मुक्त्यव-
स्थायाः स्पष्टमेव प्रतिपादनाच्च ।

अथ मुक्तः कर्म करोति न वा । यदि किञ्चित्पश्यति तर्हि करोति यदि
न पश्यति तर्हि न करोति । अथ पश्यति न वा पश्यति । विदेहमुक्तो न

किञ्चिदपि पश्यति । तदिदमुक्तं ' यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ' (बृ० २ । ४ । १४)
इति । जीवन्मुक्तस्तु समाधौ नैव किञ्चित्पश्यति ।

अन्यदा तु पश्यन्निव लक्ष्यते तदानीं कर्म करोति । कर्म च द्विविधं—बुद्धि-
पुरःसरमबुद्धिपुरःसरं च । बुद्धिपुरःसरं द्विविधं स्वार्थं परार्थं च । स्वार्थमपि
द्विविधं शरीरयात्रार्थमधिकोत्कर्षप्राप्त्यर्थं च । आद्यं श्रुतपीडया भिक्ष टनादि ।
तच्च जीवन्मुक्तस्य संभवति । द्वितीयं तु स्वर्गाद्युद्देशेन क्रियमाणं यागादि-
कम् । तच्च जीवन्मुक्तस्य न संभवति । वितृष्णत्वात् । परार्थं च द्विविधं
परपरिचर्यादिकमाद्यम् । द्वितीयं च स्वकृतं कर्म दृष्ट्वा लोका अप्येवं करि-
ष्यन्ति इति बुद्ध्या क्रियमाणम् । इदमेव लोकसंग्रहार्थमित्युच्यते । द्विविधम-
पीदं जीवन्मुक्तस्य संभवति । कर्म कुर्वन्नाथं कैश्चिदज्ञैः स्वार्थं कुर्वन्निव लक्ष्यत
इत्यन्यत् । अबुद्धिपुरःसरं च द्विविधम् । किञ्चित्कर्म कर्मकाले ज्ञातुं न शक्य
ते । यथा निद्रायां हस्तपादचालनादि । किञ्चित् कर्मकाले ज्ञातुं शक्यते परंतु
ज्ञायत एवेति न नियमः । यथा जीवमात्रस्य श्वासोच्छ्वासादिकम् । इदमपि
द्विविधं जीवन्मुक्तस्य संभवति । यद्यत्कर्म संभवति तत्तत्तु व्युत्थानदशायामेव ।
तदपि चाहं करोमीत्यभिमानाभावेन संसारबन्धाय न भवति । तथा च जीव-
न्मुक्त इतरबद्धजीववच्चैव कर्म करोति किं तु कर्म जायत इत्येव । यतो जीव-
न्मुक्तेन कृतमप्यकृतमेव तत् । दृष्टमप्यदृष्टमेव ।

तस्य चैवंविधस्य मोक्षस्य साधनमात्मतत्त्वज्ञानं नान्यत् । तमेव विदि-
त्त्वाऽपि मृत्युमेति (श्वे० ३ । ८) इति श्रुतेः । तन्नैव नान्यः पन्था विद्यतेऽ-
यनाय (श्वे० ३ । ८) इत्यनेनान्यस्य मोक्षसाधनस्य स्पष्टमेव धिषानच्च ।

ननु तत्त्वज्ञानादेव मोक्ष इत्येवं सिद्धान्तोऽस्तु नाम । परंतु यस्य तत्त्वस्य
 ज्ञानान्मोक्षस्तत्त्वं ज्ञेयं भवति न वा । आद्ये
 तत्त्वज्ञानशब्दार्थः ज्ञेयत्वसत्त्वे विषयविषयिभावसत्त्वान्मोक्षावस्थायामपि
 द्वैतं तदवस्थमेव । अन्त्ये तत्त्वस्य ज्ञानं दुरुपपाद-

मिति चेत् । अत्र केचिदित्थं समर्थयन्ते । तत्त्वज्ञानमिति नायं षष्ठीतत्पुरुषः ।
 किंतु कर्मधारयः । निषादस्थपतिन्यायन लाघवानुरोधात् । तथा च तत्त्वभूतं
 यज्ज्ञानं तस्मान्मोक्ष इत्यर्थः । तत्त्वभूतं सर्वबीजभूतं यज्ज्ञानं निर्विशेषानुभूति-
 रूपं तदेव सर्वेषां जीवानां मूलस्वरूपा मिति तत्प्राप्त्या मोक्ष इति यावत् ।
 नन्वेवमपि मोक्षे प्राप्तिप्राप्तव्यभावोऽस्तीति द्वैतापत्तिः । किं च यदि तज्जीवानां
 मूलस्वरूपं तर्हि तत्सर्वदा प्राप्तमेवेति कथं मोक्षावस्थायां तत्प्राप्तिर्घण्यत इति
 चेन्न । मूलस्वरूपप्राप्तिरित्यस्य मूलस्वरूपेतरस्याप्रतीतिरित्यर्थपर्यवसानेन द्विवि-
 धस्यापि दोषस्याभावात् । वस्तुतस्तु षष्ठीतत्पुरुषनिष्क्रान्तोऽर्थ एव प्रथमतो
 बुद्धिमारोहतीति तदङ्गीकारेऽपि न क्षतिः । ननु मोक्षावस्थायामपि विषयविष-
 यिभावसत्त्वेन द्वैतापत्तिरिति चेद्भ्रान्ताऽसि । कारणस्य हि कार्यप्राक्काले सत्त्व-
 मावश्यकम् कार्यकाले तु तदस्तु वा मास्तु तत्र नाग्रहः । तथा च तत्त्वविष-
 यकज्ञानं मोक्षकारणमिति मोक्षावस्थातः प्राक्सत्त्वं तस्यावश्यकम् । तदा च
 द्वैताभासस्याङ्गीकृतत्वेन न द्वैतापत्तिर्दोषः ।

अथ तत्त्वज्ञानं कया विधया मोक्षकारणं भवतीति चेदित्थम् । मोक्षो
 हि मुक्तिः । सा च कस्मादित्यवध्यपेक्षायां मोक्षस्य बन्धप्रतिद्वन्द्विभूतत्वेन येन

बन्धस्तस्मान्मोक्ष इत्यर्थादेव लभ्यते । बन्धश्चायं

तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाध- संसारबन्धः । संसारश्चेद् चराचरं सर्वं जगत् ।
 नत्वम् तस्मान्मोक्ष उपपन्नियः । किं च संसारः कर्म-

मूलकः । तथा च कर्मणः सकाशादपि मोक्ष उपपादनीय एव । एवं कस्य
 तत्त्वं मोक्षार्थं ज्ञातव्यमित्याकाङ्क्षायां मोक्षस्य बन्धप्रतिद्वन्द्विभूतत्वेन बन्धसा-
 धनीभूतस्य संसारस्य तन्मूलभूतकर्मणश्च तत्त्वं ज्ञातव्यमित्युपपादनीयम् । किं न
 तमेवं विद्वानमृत इह भवति (नृ० पू० ६) इति श्रुतिमूलक ' आत्मज्ञाना-

न्मोक्षः । इत्यपि लोके प्रवादा दृश्यते । तथा च तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इत्यत्र तत्त्व-
पदेन आत्मरूपमेव तत्त्वं ग्राह्यमित्यप्युपपादनीयमेव । तदुच्यते । तत्त्वं सत्य
परमार्थं इति पर्यायाः । कारणं च कार्यस्य तत्त्वम् । परमात्मैव च सर्वस्य
कारणम् । अतः स एव सर्वस्य तत्त्वभूतः ।

अथ कथं कारणं कार्यस्य तत्त्वं भवति । उच्यते । श्रुतौ ' यथैकेन
मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञानेन सर्वं मृन्मयं घटशरावादञ्चनादिकं

विज्ञातं स्यात्तथैकेन परमात्मना विज्ञानेन सर्वं जग-
कार्यस्य कारणं तत्त्वम् द्विज्ञातं भवति ' (छा० ६ । १) इत्युच्यते
अत्र यद्यपि मृत्पिण्डज्ञाने जाते घटे दृष्टेऽयं घट

इति ज्ञानं न भवति अतः कथं घटशरावादिकं विज्ञातं स्यात्तथाप्ययं न
दोषः । मृत्पिण्डज्ञानेन घटो हि विज्ञानो भवत्येव । घटे ' अयं घट ' इति
यज्ज्ञानं तज्ज्ञानमित्युच्यते । घटे एव ' इयं मृत् ' इति यज्ज्ञानं तद्विज्ञानमि-
त्युच्यते । विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानम् । यद्यपि घटज्ञाने जाते जलाहरणादिकार्यं
कर्तुं शक्यते तथापि न तद्विज्ञानम् । ज्ञाने विशिष्टत्वं च सूक्ष्मदृष्ट्या कार्य-
विशेषकरत्वम् । जलाहरणादि तु न तथा । यथा वृक्षे ज्ञाते तदर्थो विश्रान्तिः ।
परं तु तस्मिन्नेव वृक्षे अमुकौषधिरित्येवं ज्ञाते रोगविनाशादिकं विशिष्टं कार्यं
क्रियते । यत्र यो मुख्यो भागस्तदेव तत्र तत्त्वम् । घटे च सारभूतो भागो
मृदेव । यथा रत्नादित्तरक्षणार्थं करण्डकः क्रियते । तत्र चाधस्तनपात्रादुपारितने
पात्र उर्द्धघाटिते रत्नं दृश्यते । करण्डकस्तु पलालवत् । तथा घटो नामरूपा
त्मकः करण्डकः पलालस्येव च नामरूपयोः पृथक्कार घटे केवलं मृदेव
दृश्यते । अतो घटे सारभूतो भागो मृदेव । एवं मृत्तिकादिष्वपि तत्कारणमेव
सारभूतो भागः । ' ते यदन्तरा तद्ब्रह्म ' (छा० ८ । १४ । १) इति
श्रुतिरप्येतदेव कथयति । ते इत्यनेन पूर्वोक्तयोर्नामरूपयोः परामर्शः । यद्यपि
मृत्तिकयेव घटेन पात्रसंशुद्ध्यादिकार्यं कुर्वन्नोकोपहास्यो भवति तथापि ते
लोकास्तत्राज्ञा एव । यतो मृद्वेपेण क्रियमाणमेव मुख्यं कार्यम् यतो घटो
विनष्टो वाऽविनष्टो वा पूर्णो वैकदेशो वा सच्छिद्रो वाऽच्छिद्रो वा नूतनो

वा जीर्णो वा सर्वदा तत्कर्तुं शक्यम् । न तु जलाहरणादि । अन्यत्र च नेत्र-
स्फुरणे नेत्रसुवर्णसंयोगरूपं सुवर्णकार्यं सौवर्णेनाङ्गुलियकेनापि कुर्वन्नोपहास्यो
भवति । मणौ वा लोष्ट्रे वा अहौ वा हारे वा सपट्टशां साधूनां यो महिमावि-
शयस्तत्र तत्र वर्ण्यते स तत्तत्कारणीभूततत्त्वज्ञानमूलक एव । तेषु कारणदृष्टयैव
साधूनां व्यवहारात् । एवं कार्यस्य तत्त्वं कारणमिति सिद्धम् ।

नन्वस्तु कार्यस्य तत्त्वं तदुपादानकारणम् । परंतु तज्ज्ञानेन कार्यनाशः कथं
स्यात् । न हि मृत्तिकाज्ञानेन घटो विनश्यति । तथा च संसारतत्त्वभूतस्य
संसारबीजस्यात्मनो ज्ञानेऽपि संसारस्य विद्यमा-
नाशस्य सान्त्वयत्वम् नन्वात्कथं प्राक्षोपपत्तिः । किं च नाशः सर्वत्रैव
सान्त्वय । घटादिनाशेऽपि कपालादिरूपेण तदन्व-
यदर्शनात् । काष्ठे दग्धेऽपि भस्माङ्गरादि दृश्यते । एतद्दृष्टान्तेन तप्तायसि
पतितस्योदविन्दोः सद्यो जायमानो विनाशोऽपि सान्त्वय एवेत्यनुमेयम् । तदु-
क्तम्

‘ उद्विन्दौ च सिन्धौ च तायभावो न भिद्यते ।

निरस्नेऽप्ययसो विन्दावस्ति तस्यान्वयोऽभ्युधौ ॥ ’

(गौ० पा० का०)

इति । तथा च संसारनाशेऽपि बीजरूपेण तदन्वयस्य सत्त्वात्सुतरां
मोक्षानुपपत्तिरिति चेन्नैवम् । संसारनाशो हि न घटादिनाश इवावयवविश्ले-
षरूपः । तादृशो विनाशः सान्त्वयोऽस्तु नाम । ज्ञानेन जायमानः प्रतिभासि-
कवस्तुविनाशस्तु निरन्वय एव । न हि रज्जुज्ञानेन प्रातिभासिके सर्पे
विनष्ट आन्तरस्य बाह्यस्य वा कस्यापि सर्पावयवस्य स्वरूपेणान्यरूपेण वा
रज्ज्वां लेशतोऽप्यन्वयो श्यते । अत्र यावनाज्ञाने वस्नशीचंत् भवति ।
प्रातिभासिकसर्पस्य हि रज्जुरेव तत्त्वम् । यद्यपि मृत्तिकाज्ञानेन घटो न विन-
श्यति तथापि मृत्तिकाज्ञाने जाते मृत्सत्त्वैवैवं न ततोऽतिरिक्ता घटसत्तेति ज्ञाना-
द्विनाशो जातप्राय एव । पृथगस्तित्वप्रतीत्यभाव एव हि नाशः । ननु घट-
नाशे मृद्रूपेणान्वयो दृश्यत इति नाशः सान्त्वयस्तथा प्रातिभासिकसर्पवि-
नाशे रज्जुरूपेणान्वयो दृश्यन्त इति तत्रापि नाशः सान्त्वय एवेति चेदस्तु ।
उक्तरीत्या हि सान्त्वयत्वे स्वीक्रियमाणे संसारनाशे सत्यात्मरूपेण तदन्वयस-

निश्चित्य स्वाध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु ब्रह्मज्ञानस्यापाततः स्थिरफलप्रतीतिस्त-
न्निर्णयायोत्तरमीमांसायां प्रवर्तते । तथा चैकशास्त्रत्वं युक्तमिति ।

अत्रोच्यते । नात्रैकशास्त्रत्वं संभवति । पूर्वमीमांसासूत्रकारो जैमिनी-
रुत्तरमीमांसासूत्रकारश्च बादरायण इत्येवं सूत्रकारभेदात् । न केवलं सूत्रकार-
भेदः । किं तु प्रतिपाद्यविषयश्च भिन्नः । पूर्वमीमांसायां कर्मरूपो विषयः
प्रतिपाद्यः । उत्तरमीमांसायां तु ज्ञानरूपः परस्परविरोधश्चानयोः कर्मज्ञानयोर्द-

मीमांसाद्वयस्य नैकशास्त्र-
त्वम्

शंते । आत्मैक्यज्ञाने कर्मणः सुखरामसंभवात् । किं
चोत्तरमीमांसाप्रतिपाद्यो विषयो जैमिनेरसंमत एव ।
यतः स्वर्गादिप्रतिरेव परमपुरुषार्थ इति जैमिनिम-
तम् । अपि च किमत्र मीमांसाद्वयानुगतमेकं रूप-

मेकशास्त्रत्वप्रयोजकम् । विचारत्वामिति वेदव्याकरण्यायादीनामप्येकशास्त्रत्वं
स्यात् । तथा च यथा प्रतिपाद्यविषयभेदेन व्याकरणन्यायादीनां शास्त्राणां
भेदस्तथा पूर्वोत्तरमीमांसयोरपि भेद एवाचितः । अथोभयत्रापि धर्मस्येव
प्रतिपाद्यमानत्वेनैकशास्त्रत्वमिति चेन्न । ब्रह्मणो धर्मत्वाभावात् ।

ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।

त वदन्ति ब्रह्मात्मानं कृष्णं धर्मं मनातनम् ॥

(भा० सभा० ३८ । २३)

इत्यत्र श्रीकृष्णपरमात्मानि धर्मशब्दप्रयोगस्तु धर्मप्रयोजकत्वेनापचारिकः ।
प्रचुरप्रयोगाभावेन शक्त्यन्तरकल्पनाया अन्यायत्वात् । काचित्कप्रयोगस्य
लक्षणयैवोपपत्तेः । अन्यथा लक्षणयाया निर्विषयत्वापत्तिः । किं च ब्रह्मणो
धर्मत्वं पूर्वमीमांसासूत्रकारस्यैवासंमतम् चोदनालक्षणाऽर्थो धर्मः (जै० सू०
१ । १ । २) इति हि धर्मलक्षणं जौमिनिना प्रतिपादितम् । तद्ब्रह्मणि
सुतरां न संभवति । यदि धर्मविचारत्वेनैकशास्त्रत्वं जैमिनेरिदं स्यात्तर्हि तेन
सिद्धसाध्यभेदेन द्विविधधर्मसाधारणं धर्मलक्षणं कृतं स्यात् । तथा च शास्त्र-
कर्तुरेवैकशास्त्रत्वं यत्र नाभिमतं तत्रान्यैरेकशास्त्रभेदशास्त्रमित्त्वेवं बहुकृतवोऽ-
प्युद्धोषे कृते न किमपि सिध्येत् । अमुमेव धर्मशब्दार्थं जैमिनिप्रतिपादितं
मनोसिद्धय विवरणप्रमेयसंग्रहे (पृ २६५ प० १७) उक्तम्— ' यदि

वेदान्तेषु विधिः स्यात्तर्ह्येकैव षोडशलक्षणी धर्ममीमांसा प्रसज्येत । इति । न च मीमांसेति समाख्याया एकत्वादेकशास्त्रत्वामिति वाच्यम् । व्याकरणोति समाख्याया एकत्वेऽभ्येन्द्रचान्द्रादर्भेदात् । एतेन संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वासिद्धिरिति वृत्तिः कारोक्तमपास्तम् । अत एव शास्त्रपट्टकसंकलने

कपिलस्य कणादस्य गौतमस्य पतञ्जलेः ।

व्यासस्य जैमिनेश्चापि शास्त्राण्याहुः षडेव हि ॥

इत्येवं पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदेन परिगणनं संगच्छते । संगतिविशेषविचारश्च निष्फलः । यतः संगतिर्नैकशास्त्रत्वप्रयोजिका । किं तर्ह्येकशास्त्रत्वोपपादिका । प्रमाणान्तरेण निर्णीते ह्येकशास्त्रत्वे संगतिमन्तरेण कथमेकशास्त्रत्वमित्याक्षेपश्चेत्तन्निरासाय संगतिविशेषविचार उपयुज्यते । एवं शास्त्रभेदे सिद्धेऽथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र० सू० १ । १ । १) इत्यस्यानारभ्याधीतत्वं सिद्धम् । तथा चाथशब्दमतिपाद्यानन्तर्नास्ति पूर्ववृत्तमुत्तरभाविनी ब्रह्मजिज्ञासामालोक्य तदनुमुषं किञ्चिद्योग्यतावलादेव निर्णेतव्यं भवति ।

ननु योग्यतावलाद्गृह्यमाणमपि पूर्ववृत्तं कर्मज्ञानं कुतो न गृह्यत इति चेत् -- भवेदेतदेवं यदि कर्मसमुच्चिताज्ञानान्नोक्षः स्यात् । नतु तथा । कर्मज्ञानयोर्विरोधेन समुच्चयासंभवात् । विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन (वृ० ४ । ४ । २२) इति श्रुतावपि सन्प्रत्ययप्रयोगाद्यज्ञादि कर्मणाभात्मज्ञानेच्छासाधनत्वं

प्रतीयते नतु ज्ञानसाधनत्वम् । नतरां ज्ञानोत्तर-

कर्मज्ञानं न पूर्ववृत्तम्

कालिकमोक्षसाधनत्वम् । ब्रह्मजिज्ञासायामुग्दीथा-

दिभिचारस्तु प्रासाङ्गिकतया लुतो न तु मुख्य-

त्वेन । तेन न तदनुरोधेन कर्मज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वं कल्पनीयम् । यथा महद्दीर्घ-
वद्वा (ब्र० सू० २ । २ । ११) इति सूत्रे कारणविजातीयकार्योत्पत्तौ
दृष्टान्तत्वेन महद्दीर्घादिपरिभाषोक्तिरिति नैतावता तदनुरोधेन वैशेषिकशास्त्र-
ज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वं कल्प्यते तद्वत् ।

यत्तु ' अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्याधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञान-
तया संजातमोक्षामिलाषस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा सनन्तरभावेनी ' ,

(श्रीभा० पृ० १ प० १३) इत्युक्तं तत्रोच्यते । अथशब्दप्रतिपाद्यमानान्तर्यं ब्रह्मजिज्ञासायां यन्निरूपितं तत्पूर्ववृत्तं प्रदर्शयितुं हीयं तेषामुक्तिः । सूत्रे च ब्रह्मजिज्ञासारूपं पञ्चाङ्गावि वस्तु सूत्रकृद्भिर्निर्दिष्टम् । तेन च स्वान्विताथशब्दप्रतिपाद्यानन्तर्यसहकृतेन पूर्ववृत्तस्याक्षेपः कर्तव्यः । यच्च तस्वान्वियतपूर्वभावि तदेव तेनाक्षेप्यं शक्यते न तु व्यभिचरितम् । कर्मज्ञानं तु व्यभिचरितमेव । विनापि कर्मज्ञानं ब्रह्मजिज्ञासायाः शक्यत्वात् । लोके तथा दृष्टत्वाच्च । यद्यप्यधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया संजातमोक्षाभिलाषस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनी (श्रीभा० पृ० १ प० १३) इति ग्रन्थेन नियमो बोधितस्तथापि प्रकृते स नियमो नोपयुज्यते । यतस्तादृशस्थित्युत्तरं ब्रह्मजिज्ञासा नियता भवतु न तु ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वं तादृशस्थितिर्नियता । यद्यत्र सूत्रकृद्भिस्तादृशस्थितिर्निर्दिष्टा स्यात्तथा च स्वान्वियतपञ्चाङ्गाविन्या ब्रह्मजिज्ञासाया आक्षेपः कर्तव्यः स्यात्तर्हि तादृशनियमस्योपयोगः स्यान्न तु प्रकृतस्थले । किंच ' अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया संजातमोक्षाभिलाषस्य ' इत्युक्तवत्स्वान्वयेतत्संमतमेव यत्तादृशकर्मज्ञानं मोक्षाभिलाषमन्तरेण ब्रह्मजिज्ञासां न संपादयतीति । अन्तरेण तु तादृशकर्मज्ञानं मोक्षाभिलाषस्तां संपादयत्येव । तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां मोक्षाभिलाषस्यैव पूर्ववृत्तत्वमवगम्यते । स चास्मदुक्तसाधनचतुष्टयान्तर्गत एव ।

यत्तु ' न्यायानुवृत्तस्य वाक्यस्यार्थनिश्चयकत्वादापातप्रतीतोऽप्यर्थः संशयविपर्ययौ नातिवर्तते । अतस्तन्निर्णयाय वेदान् वाक्याविचारः कर्तव्य इति चेत्तथैव धर्मविचारोऽपि कर्तव्य इति पश्यतु भवान् ' (श्रीभा० पृ० ४ प० २०) इत्युक्तं तत्रोच्यते । यद्यप्यनेन दृष्टान्तेन धर्मविचारस्य कर्तव्यत्वं प्राप्तं तथापि वेदान्तवत्क्याविचारात्माधर्मविचारस्यावश्यकर्तव्यता नैव सिध्यति । तदसिद्धौ हि तस्य पूर्ववृत्तत्वेनाक्षेपो दुर्लभ एव । किंच येषां कर्मणोऽस्थिरफलत्वबुद्ध्या कर्मविचारस्यानावश्यकत्वेन तत्रोदासीनता जायते तेषां मध्ये कस्यचिद्ब्रह्मज्ञानस्य स्थिरफलत्वबुद्धिश्चेत्तन्निर्णयायानतिपूर्वमीमांसाशास्त्रस्यापि ब्रह्मविचारे प्रवृत्तिः संभवाति । तस्मात्साधनचतुष्टमेव पूर्ववृत्तमिति सिद्धम् ।

साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं च महावाक्यादिभ्यो जायमानं ज्ञानं यदि केवलं शब्दं ज्ञानमेव तर्हि तत्राविद्यानिवर्तकम् । किं तु महावाक्यादिभ्यो

आत्मसाक्षात्कारा-
दविद्यानिवृत्तिः

जायमानमात्मप्रत्यक्षमविद्यानिवर्तकम् । ज्ञानत्वव्या-
प्यजात्योः शब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोः संकरस्तु न दोषा-
वहः । उपाधेयसंकरेऽप्युपाध्योरसंकरात् वाक्य-

मपि प्रत्यक्षज्ञानहेतुर्भवत्येव । दशमस्त्वमसीत्यादौ यथा । एतदेव महावाक्या-
दिभ्यो जायमानमात्मप्रत्यक्षमात्मा वा अरे द्रष्टव्यः (बृ० २ । ४ । ५)
इत्यनया श्रुत्या विधीयते । द्रष्टव्यः साक्षात्करणीयः । द्रष्टव्य इत्युक्तम्,
परंतु कथं दृश्येतेत्याकाङ्क्षायां दर्शनसाधनत्वेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्यः (बृ० २ । ४ । ५) इत्यत्र श्रवणादिकं विधीयते । न च श्रवणं
शब्दज्ञानसाधनं न दर्शनसाधनमिति कथं दर्शनसाधनत्वेन श्रवणाविधानमिति
वाच्यम् । वाक्यमपि प्रत्यक्षज्ञानहेतुर्भवत्येवेत्यनुपदमेवोक्तत्वात् । एतेन ' अवि-
द्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधितसत् ज्ञानं न वाक्यार्थज्ञानमात्रम् । तस्य विद्या-
नमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः । तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धेश्च' [श्रीभा०
पृ० ७ प० १३] इति परास्तम् । वाक्ये श्रुतं तदर्थज्ञानाय विध्यनपेक्षाया-
मपि श्रवणे प्रवृत्त्यर्थं विधेरावश्यं भवत्वात् । प्रत्यक्षत्वानाक्रान्तेन केवलशाब्दज्ञा-
नेनाविद्याया अनिवृत्तिस्त्वस्माकमपि संभवैव । यत्तु वेदवासनायामनिरस्तायां
महावाक्यादिभ्योऽविद्यानिवर्तकज्ञानोत्पत्तिर्न भवतीत्याशङ्क्य ' सत्यां सामग्र्यां
ज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेः' [श्रीभा० पृ० ७ प० १८] इत्युक्तं तदिष्टापत्ति-
ग्रस्तम् । ज्ञाने जाते तु न सद्य एव निरेहमुक्तिरिति नियमः । ज्ञानेनाप्यविन-
ष्टस्य प्रारब्धकर्मणः फलभोगसमाप्तिपर्यन्तं भेदज्ञानानुवृत्तेः सत्त्वात् । आप्तवा-
क्यादिभ्यश्चन्द्रैकत्वानिश्रयेऽपि चक्षुर्दोषस्थाविनष्टत्वे द्विचन्द्रज्ञानानुवृत्तिवत् । परं
तु तद्विद्यमानमपि भेदज्ञानं छिन्नमूलत्वान्न बन्धाय भवति । यत्तु ' सत्यपि
वाक्यार्थज्ञानेऽनादिवासनया भेदज्ञानमनुवर्तते इति भवता न शक्यते वक्तुम् ।
भेदज्ञानसामग्र्या अपि वासनाया मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्पत्त्येव निवृत्तत्वात् ।
ज्ञानोत्पत्तावपि मिथ्यारूपमायास्तस्या अनिवृत्तौ निवर्तकान्तराभावात्कदाचिदपि
नास्या वासनाया निवृत्तिः' [श्रीभा० पृ० ७ प० २०] इत्युक्तं तन्न ।

ज्ञानेन या भेदवासनाया निवृत्तिर्भवति सा न ज्ञानसमकालं सर्वथा निवृत्तिः । किं तु ज्ञानसमकाल निवृत्त्यारम्भः । ततो भेदवासनाया न वृद्धिर्नापि पूर्ववत्स्थितिः । कारणाभावात् । प्रत्युत क्रमेण क्षीयमाणा स्वत एव सर्वथा विनश्यति न निवर्तकान्तरमन्यत्किंचिदपेक्षते । यत्तु ' वासनाकार्यं भेदज्ञानं छिन्नमूलमथ चानुवर्तत इति बालिशभाषितम् ' [श्रीभा० पृ० ८ प० ४] इत्युक्तं तदेव बालिशभाषितवद्दृश्यते । यतो यथा छिन्नमूलो वृक्षश्छेदसमकालमेव न म्लानो भवति किं तु छेदसमकालं म्लानेरारम्भ एव जायते ततः केनचित्कालेन सर्वथा म्लानो भवति शुष्को भवति पुनःप्ररोहायोग्यश्च भवति तथात्र स्वीकारे बाधकाभावात् । यत्तु ' भेदवासनाया अनादिकालोपचितत्वेनापरिभित्वात्तद्विरोधिभावनायाश्चाल्पत्वादनया तन्निरसनानुपपत्तेः ' (श्रीभा० पृ० ८ प० ९) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । क्वचिद्भूगृहादौ भूगृहव्यापकमपि बहुकालविद्यमानमपि च तिमिरं सद्यः प्रवेशितोऽल्पोऽपि दीपो विनाशयति तद्वद्भेदवासनाया निरासत्संभवात् । तथा च महावाक्यादिजन्यात्मसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तिरिति सिद्धम् ।

महावाक्यादिजन्यात्मसाक्षात्कारश्चानवरतात्मभावनया भवति । अयमेवात्मसाक्षात्कारोऽनुविद्य विजानाति [छा० ८ ।

आत्मसाक्षात्कारसाधनम् ७ । १] निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते (का० ३ । १५) आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः (बृ० २ ।

४ । ५) इत्यादिश्रुतिषु विजानाति निचाय्य द्रष्टव्य इत्यादिशब्दैः प्रतिपाद्यते । विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत (बृ० ४ । ४ । २१) इत्यत्राप्येवमेव आत्मजिज्ञासापरिसमाप्तिकरं ज्ञानं प्रज्ञाशब्देनोच्यते । आत्मसाक्षात्कारस्थिरकिरणमिति यावत् । तत्साधनीभूता अवरतात्मभावना चोमित्येवात्मानं ध्यायत (मु० २ । २ । ६) आत्मानमेव लोकमुपासीत (बृ० १ । ४ । १५) आत्मा० निदिध्यासितव्यः (बृ० २ । ४ । ५) इत्यादिश्रुतिषु ध्यायतत्यादिशब्दैरुच्यते । आवृत्तिरसल्लदुपदेशात् (ब्र० सू० ४ । १ । १) इति सूत्रेणाप्येतदेवोच्यते । एवमासां श्रुतीनां सामीचीन्येनैकवाक्यता संपद्यते । एतेन ' वा-

कार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सतम् ।
(श्रीभा० पृ० ८ । ११) इत्यपास्तम् । प्रत्यक्षतापन्नस्य वाक्यार्थज्ञानस्य
मोक्षसाधनत्वेन प्रागभिहितत्वात् ।

यत्तु ' तदिदमपवर्गोपायतया विधित्सितं वेदान्तमुपासनमित्यवगम्यते ।
विद्युपास्त्योरव्यतिरेकेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् । मनो ब्रह्मेत्युपासीत् (छा०
३ । १८ । १) इत्यत्र भाति च तपति च कीर्त्या यथा ब्रह्मार्चसेन य
एवं वेद (छा० ३ । १८ । ३) ' (श्रीभा० पृ० ९ । ५) इत्याद्युक्तं
तत्रैतन्मुच्यते । उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यतायै विद्युपास्त्योरकार्थतावश्यकता
सत्यम् । किंतु सा विदेरुपासनार्थत्वेनेवोपास्तेवेदनार्थत्वनापि सिध्यतीति ' वे-
दान्तमुपासनमित्यवगम्यते ' इत्यस्य ' विद्युपास्त्योरव्यतिरेकेणोपक्रमोपसंहार-
दर्शनात् ' इत्यर्थं हेतुर्न संभवति । किं चोपासनं नामातल्लङ्घनमेव न त्वन्य-
त्किंचित् । तदनुरोधेन विदेरसल्लङ्घनार्थत्वं त्वस्माभिरपि स्वी क्रियत एव ।

या चानवरतभावना ' ध्यायत ' (मु० २ । २ । ३) इत्यादि
शब्दैः श्रुतिषुका सैव ध्रुवा स्मृतिरित्यच्यते । ध्यै चिन्तायाभिनि धात्वर्थान-
सारेण ध्यैधात्वर्थस्य ध्यानस्य तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसनानरूपत्वात् ।
यच्च ' ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिरूपे सर्वग्रन्थिनां विप्रमोक्षः ' (श्रीभा० पृ० ९ ।
१२) इत्युक्तं तच्च ध्रुवा स्मृतिः स्वजन्यात्मसाक्षात्कारद्वारा सर्वग्रन्थिवि-
मोक्षसाधनमित्येवं स्यात् ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिः श्लथन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते च स्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पराशरे ॥

(मु० २ । २ । ८)

इति श्रुतौ तस्मिन्दृष्ट इत्यनेनात्मसाक्षात्कारस्यैव ग्रन्थिविमोक्षसाधनत्वेन श्रव-
णात् । यत्तु भिद्यत इति श्रुत्यनुरोधेन ध्रुवस्मृतेर्दर्शनरूपत्वं सा च स्मृति
दर्शनसमानकारा ' (श्रीभा० पृ० ९ । १४) इत्युक्तं तन्न । उक्तरीत्येक
वाक्यतासंभवे स्मृतेर्दर्शनरूपत्वकल्पनाया अन्याद्यत्वात् । यच्च तत्रोपलब्ध-
कत्वेन ' भवति च स्मृतेर्भाविनाप्रकर्षदर्शनरूपता ' (श्रीभा० पृ० ९ ।
१८) इत्युक्तं तदपि न । तत्र दर्शनस्य दर्शनाभासरूपत्वात् किं च दर्शन

सामग्रीसत्त्वे दर्शनस्य सत्यत्वेऽपि दर्शनहेतूनां साहाय्यदानेन धृवा स्मृ-
दर्शनहेतुर्भवेत्तु दर्शनरूपा । किं च दर्शनसामग्रीसत्त्वेऽनुभवभिन्नाया अ-
स्मृतेः प्रत्यक्षानुभवत्वं स्वीकुवता त्वयाऽनुभवविशेषस्यैव महावाक्यादिजन्य-
शाब्दज्ञानस्य प्रत्यक्षानुभवत्वं न स्वी क्रियत इति महदाश्चर्यम् ।

यत्तु ' एवं प्रत्यक्षतापन्नामपवर्गसाधनभूतां स्मृतिं विशिनाष्टि-

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नं स्वाम् ॥ (का-

२ । २३) इति ' (श्रीभा० पृ १० । ४) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अस्य
श्रुतौ स्मृतेरुल्लेखाभावेन ' स्मृतिं विशिनाष्टि ' इत्युक्तेरसामञ्जस्यात् ।

यत्तु ' एवरूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते । उपासनपर्याय-

त्वान्द्रक्षिशब्दस्य । अत एव श्रुतिस्मृतिभिरेवम-

भिधीयते तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति (श्वे० ३ ।-

८) तमेवं विद्वानमृत इह भवति (नृ० पृ० उ०

भक्तिशब्दार्थः

६) नान्यः पन्था अथनाय विद्यते श्वे० ३ । ८)

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया

(गी० ११ । ५३)

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवृष्टुं च परंतप ।

(गी० ११ । ५४)

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

(गी० ८ । २२)

(श्रीभा० पृ० १० । १९) इत्युक्तं तन्न । एवरूपा ध्रुवानुस्मृतीर्हि प्रत्य-
क्षतापन्ना स्मृतिः । सा तु न भक्तिः । भक्त्या त्वनन्ययति त्वयैवादाहतेन
गीतावाक्येन विरोधात् । तत्र ज्ञाने दर्शने तत्त्वेन प्रवेशे च साधनत्वेन भक्ति-
निर्दिश्यते । प्रत्यक्षतापन्नायाः स्मृतेरेव भक्तित्वं तु तस्या दर्शनरूपत्वेन दर्शन-
साधनत्वासंभवात् तर्हि का भक्तिरिति चेत्प्रेमविशेषरूपा मनावृत्तिरिति गृहाण ।
किंच त्वदुक्तस्यात एवेत्यस्य कोऽर्थः ! ध्रुवानुस्मृतर्भक्तिशब्देनाभिधानादेवोनि

वा भक्तिशब्दस्योपासनपर्यायत्वादेवेति वा । उभयथापि तमेवं विदित्वैतयादि-
श्रुतीनामुपन्यासस्तत्साधकत्वेन नोपयुज्यते । श्रुतिषु भक्तेरनुल्लेखात् ।

यत्तु ' वेदनस्य ध्यानरूपस्याहरहरनुष्ठीयमानस्याभ्यासाधेयागिशयस्या-
प्रायणादनुवर्तमानस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात्तदुत्पत्तये सर्वाण्याश्रमकर्माणि याव-

ज्जीवमनुष्ठेयानि ' (श्रीभा० पृ० ११ । ८)

ज्ञानोत्तरं न कर्मण
आवश्यकत्वम्

इत्युक्तं तत्रोच्यते—आ प्रायणादनुवर्तमानत्वं यदेत-
द्ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य वेदनस्योच्यते तत्सर्वत्रावश्यक-
मेवाथ वा काचित्कम् । नाद्यः । मरणात्प्रागप्यद्वै-

तात्मसाक्षात्कारसंभवेन तादृशसाक्षात्कारोत्तरं तादृशज्ञानिदृष्ट्या वस्तुतो भेद-
स्याभावेनोक्तवेदनस्यासंभवात् । अथ तदानीमपि शरीरमनःप्रभृत्युपाधीनां सत्त्वे-
नेतरबद्धजीवदृष्ट्या ज्ञानिकर्तृत्वं वेदनं संभवतीति चेन्न । तस्य ब्रह्मप्राप्त्युत्तर-
कालभाविनो ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वाभावात् । अन्त्ये त्विष्टापत्तिरेव । यस्य प्रति-
बन्धसत्त्वेनास्मिञ्जन्मनि नात्मसाक्षात्कारः किंतु जन्मान्तरे तस्य मरणपर्यन्तं
वेदनावृत्तेरावश्यकत्वात् । तदेतदुक्तम्— आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ' (ब्र०
सू० ४ । १ । १२) इति । तुषनिवृत्तिपर्यन्तं तण्डुलवृक्षातस्थेवात्मसाक्षा-
त्कारपर्यन्तं वेदनावृत्तेरावश्यकत्वेन कस्यचिन्मरणपर्यन्तं तदुत्तरं जन्मान्तरेऽपि
च वेदनं दृष्टमित्यर्थः । अथवा न तत्सूत्रमात्मविद्याविषयकम् । किंत्वभ्युदय-
फलकविद्यान्तरविषयकामिति बोध्यम् । एवं चात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं वेदनावृत्तिः
सिद्धा ।

साक्षात्कारात्तरं च न कर्मणः कश्चिदुपयोगः । न केवलमुपयोगाभावः ।
किं तु तदानीं भेदस्य सत्यत्वेन प्रतिभासाभावात्कर्मणोऽसंभव एव । लोकसं-
ग्रहार्थं लोकदृष्ट्या क्रियमाणं च कर्म न विद्यायां तत्काले मोक्षे वा क्वचिद्दि-
शेषमाधत्ते । कर्म तु बद्धावस्थायां चित्तशुद्ध्यात्मजिज्ञासाद्वारा विद्योत्पावुप-
युज्यते । ' आग्निहोत्रादि तु तत्कार्याथैव तद्दर्शनात् ' (ब्र० सू० ४ । १ । १६)
इति सूत्रे प्राप्येतदेवोक्तम् । तत्कार्याथैव विद्याख्यकार्याथैव । विविदिषन्ति
यज्ञेन ' (ब्र० ४ । ४ । २२) इति श्रुता तथा दर्शनादिति तदर्थः ।

‘सहकारित्वेन च’ (ब्र० सू० ३ । ४ । ३३) इति सूत्रस्याप्येतदेव तात्पर्यम् । चोऽप्यर्थे । विद्यासहकारित्वेनापि सत्त्वशुद्धिद्वारा विद्यासाधनत्वेनापि नित्यकर्माण्यनुष्ठयानीति तदर्थः ।

यच्च विवेकादिसाधनसप्तकमुक्तं (श्रीभा० प्र० ११ । १५) तदस्मदभिमतसाधनचतुष्टयादिसाधनेषु यथायोगमन्तर्भवति । कामानभिष्वङ्गरूपस्य विमोक्तस्य शमे, अभ्यासस्य निदिध्यासने, अनवसादस्य दैन्याभावरूपस्य समाधाने, अनुद्धर्षस्यातिसंतोषाभावरूपस्यापि समाधानेऽन्तर्भावः । चित्तशुद्धेश्च ज्ञानसाधनत्वेन तथा स्वसाधनीभूतस्य कायशुद्धिरूपस्य विवेकस्य, पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरूपक्रियायाः, सत्यार्जवादिकल्याणानां चाक्षेपः सुलभ एव ।

एवं साधनसहितस्य विहितकर्मानुष्ठानं चित्तशुद्धिद्वाराऽऽत्मजिज्ञासां जनयति । यत्तु ‘ एवं नियमयुक्तस्याश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्यानिष्पत्तिरित्युक्तं भवति ’ (श्रीभा० प्र० १२ । ७) इत्युक्तं तन्न । मोक्षसाधनीभूता-

त्मैक्यविद्यानिष्पत्तौ द्वैतप्रतिभासमूलककर्मानुष्ठानस्य केनापि प्रकारेणोपयोगासंभवात् । विशिष्टाद्वैतवादिनो भवतो मते चात्मोपासनारूपकर्मण आत्मविज्ञानसाधनत्वेऽप्यग्निहोत्रादिविहितकर्मणश्चित्तशुद्धिद्वारैवात्मविज्ञानसाधनत्वं संभवतीति ‘ आश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्यानिष्पत्तिः ’ इत्युक्तिश्चिन्तयैव । एवं च कर्मणश्चित्तशुद्धिद्वाराऽऽत्मैक्यज्ञानसाधनत्वेऽपि साक्षात्साधनत्वाभावेन न विद्यायाः कर्माङ्गकत्वं नतरां कर्मसमुच्चितत्वम् । ननु

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

[ई० ११]

इति श्रुतौ सहशब्देन विद्याकर्मणोः साहित्यमुच्यते । अविद्याशब्देन कर्मणोऽ-

भिधानादिति चेत्—भ्रान्तोऽसि । अत्र सहशब्दाविद्याकर्मणोर्न समुच्चयः भावात् । यतोऽत्र ‘स ह’ इति पदद्वयमेवोचितम् । यस्तद्वेदेति यच्छब्दस्य नियमेन तच्छब्दापेक्षणात् ।

अथ सहशब्दाभावेऽपि चशब्दद्वयेन साहित्यं बोध्यत एवेति चेत्—उच्यते ।

विशिष्टाद्वैतमतानुपपात्तिः ।

७५

सहशब्देन चशब्दद्वयेन वा बोध्यमानं विद्याकर्मणोः साहित्यं वेदन एव । यस्त-
द्वेदेति निर्देशात् । न तु तयोः फलदाने । वेदनेऽपि च तत्साहित्यं यदृच्छया
यस्य कस्यचिदेव । यो वेदेति निर्देशात् । न तु सर्वेषां मनुष्याणां साहित्येनैव
वेदनामिति नियमः । यश्चैतद्द्वयं तच्चतो वेत्ति सोऽनेन साधनद्वयेन तत्तत्कार्यं
साधयतीति श्रुतेस्तात्पर्यम् । तत्र मृत्युतरणोपायः कर्म । अमृतप्राप्त्युपायो
ज्ञानम् । मृत्युशब्देन च मृत्युप्रापकाः कामादयो मनोमला गृह्यन्ते । एतदुक्तं
भवति-फलाभिसंधिरहितेन विहितकर्मणा कामादींश्चित्तमलान्दूरीकृत्य चित्तं
संशोध्य मोक्षाधिकारी भूत्वा विद्यया मोक्षं लभत इति । तथा च नेघं श्रुति-
ज्ञानकर्मसमुच्चयसाधिका । प्रत्युतास्माच्छ्रुतिवाक्यात्कर्मणश्चित्तशुद्धावेवोपयोग
इत्यवगम्यते । ननु तर्हि ज्ञानिना जनकेन

इयाज सोऽपि सुबहून्यज्ञाञ्ज्ञानव्यपाश्रयः ।

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥

(वि० पु० ६ । ६ । १२)

इत्येवं कर्म किमर्थं क्लामिति चेत् उच्यते । जनकस्य मनोमलाः पूर्वं ज्ञानेन
दग्धप्राया एव । तथापि निर्वापिताङ्गारतुल्या येऽवशिष्टास्तानपि क्षपयितुं
यज्ञादिकं कर्म चकारोति तत्तात्पर्यम् । अनेन चैतादृशा अपि चित्तमला विघा-
तका इति बोध्यते । किं च ज्ञानिनोऽपि सतस्तस्य चित्तशुद्धिस्थिरतायै लोक-
संग्रहार्थं वा कर्मणि प्रवृत्तिः संभवतीत्यपि बोध्यम् ।

यत्तु ' नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च भीमांसाश्रवणमन्तरेण न संपत्स्य-
न्ते । फलसाधनेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयादृते कर्मस्वरूपतत्फलतत्स्थि-

ब्रह्मजिज्ञासायां न कर्म-
भीमांसाया अवज्ञापेक्षा

रत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनां दुरवबोधत्वात् ।
(श्रीभा० पृ० १३ प० ५) इत्युक्तं तत्र ।
वस्तुनो नित्यत्मानित्यत्वादिकं गुरुमुखादिभ्यः श्रु-
तवतो विश्वाप्तेन च तदेव निश्चितं भावयतः कर्म-

स्वरूपाद्यनिर्णयेऽपि जैमिनिकृतभीमांसाश्रवणमन्तरेणापि च साधनचतुष्टयसंप-
त्तात्संभवात् । लोके च तादृशानामात्मजिज्ञासादर्शनाच्च । विश्वासो हि किं

न साधयति । यथा यज्ञादिकर्म स्वर्गादिसाधनमिति गुरुमुखादिभ्यः श्रुतवत्-
 स्तत्र विश्वासेन कर्मानुष्ठानमपि मीमांसाश्रवणमन्तरेण लोकैः क्रियमाणं संदृ-
 श्यते तद्वत् । नन्वेवं साधनचतुष्टयसंज्ञावपि साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासा-
 साधनत्वं मीमांसाश्रवणमन्तरेण न संपत्स्यते । श्रुतमीमांसो हि विनियोज-
 कानि श्रुतिलिङ्गादीनि प्रमाणान्यवबुध्यमानस्तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उप-
 रतस्ति तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् । (बृ० ४ । ४ । २३)
 इत्यादौ शमादीनामात्मदर्शने विनियोगं कर्तुं शक्नोति नान्य इति चेन्मैवम् ।
 श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वं हि न जैमिनिनःऽपूर्वं प्रतिपाद्यते । किं तु लोक-
 सिद्धमेवानुद्यते । अन्यथाऽधमानयेत्यादौ द्वितीयाश्रुत्याऽधस्यानयनाङ्गत्व-
 मित्यश्रुतमीमांसेनैतद्वाक्यं श्रुतवताप्यधस्यानयनाङ्गता न बुध्येतेति बहुव्या-
 कुली स्यात् । तथा च शब्दशक्तिस्वभावसिद्ध एव विनियोग इति साधन-
 चतुष्टयस्य जिज्ञासासाधनत्वं व्युत्पन्नेन जैमिनिऋतमीमांसाश्रवणं विनाप्यव-
 गन्तुं शक्यते । एतेन ' एषां साधनत्वं च विनियोगावसेयम् । विनियोगश्च
 श्रुतिलिङ्गादिभ्यः । स च तार्तीयः ' श्रीभा० पृ० १३ प० ८) इत्यपा-
 स्तम् । नन्वेवमुत्तरमीमांसाश्रवणं विनापि गुरुमुखादिभ्य आत्मावगतिः स्या-
 दिति चेत्-अस्तु । नैतावताऽऽत्माजिज्ञासापेक्षया नियमेन पूर्ववृत्तत्वं । जैमिनी-
 ऋतकर्ममीमांसायाः संभवति । न च ' तस्मादेवंवित् ' (बृ० ४ । ४ । २३)
 इति श्रुतावेवंविदित्यनेनात्मज्ञानमनूद्य ततः शमादिसाधनैरात्मानं साक्षात्कुर्या-
 दित्युक्तत्वात्कथं शमादीनां जिज्ञासासाधनत्वमवगम्यत इति वाच्यम् । उक्त-
 श्रुतौ शमादीनामात्मसाक्षात्कारसाधनत्वोक्तावपि तेषां जिज्ञासासाधनत्वस्या-
 निषेधात् । आत्मज्ञानमनूद्येत्यपि न सम्यक् । एवंशब्दस्य पूर्वोक्तपरामर्श-
 कत्वेन ' एवंवित् ' इत्यस्य ' आत्मा कर्मतत्फलसंबन्धशून्यः ' इत्यापाततो
 जानन्नित्यर्थात् । किंच 'प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय' (मु० १।२।१३) इति-
 श्रुतौ श्रवणात्पूर्वभावित्वं शमादीनां स्पष्टमेवोच्यते । तेन च तेषामात्मविचा-
 रापेक्षया पूर्ववृत्तत्वं सिध्यति । आत्मविचारश्च श्रवणादिरूपः । श्रवणादि-
 काले तदुत्तरमपि च शमाद्य आवाश्यकं एवेति त्वन्यत् ।

यत्तु ' उद्गीथाद्युपासनानां कर्मस्वरूपाधिगमापेक्षा सर्वसंमता ' (श्रीभा० पृ० १३ प० १३) इत्युक्तं तदस्तु नाम । तथापि कथं जैमि-
निकृतपूर्वमीमांसाया आत्मविचारापेक्षया नियमेन पूर्ववृत्तत्वं संभवति । ताम-
न्तरेणापि सामान्यतः कर्मस्वरूपाधिगमसंभवात् । उद्गीथादिविचारस्य प्राप्त
ङ्गिकत्वाच्च न तेन पूर्ववृत्तत्वं निश्चेतुं शक्यमित्यपि प्रागुक्तं । पृ० ६० प० ४)
न विस्मर्तव्यम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मजिज्ञासायां साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी प्रदर्शितः । तेन च मोक्ष-
सिद्धयर्थमात्मज्ञानं संगदनीयम् । तत्र कीदृश आत्मेति चेत्-उच्यते ।

आत्मा प्रोक्तो निर्विशेषो माया तच्छक्तिरीरिता ।

जीवस्तत्प्रतिबिम्बः स्यादीशः सोपाधिकः स्मृतः ॥ ७ ॥

परमात्मा निर्विशेष इति मायावादिनां सिद्धान्तः । यत्तु ' निर्विशेषव-
स्तुवादिभिर्निर्विशेषे वस्तुनादं प्रमाणापेक्षितं न शक्यते वक्तुम् । सविशेषवस्तुवि-
षयत्वात्सर्वप्रमाणानाम् ' [श्रीभा० पृ० ८८ प० २] इत्युक्तं तत्रोच्यते ।

आत्मनि प्रमाणम्

प्रमाणानां प्रमाणान्तरविषयत्वं स्वी क्रियते न वा ।
आद्ये तेषामपि प्रमाणान्तराणां प्रमाणान्तरविषयत्वं
वाच्यमित्यनवस्थापातः । अन्त्ये प्रमाणान्तराविषय

त्वात्प्रमाणानामप्रमाणत्वं स्यात् । तथा सति व्यवहारलोपसङ्गः । अथ यदि
न प्रमाणानामप्रमाणत्वं किंतु प्रमाणसिद्धत्वमेव । तदर्थं च न प्रमाणान्तरा-
पेक्षा । किंतु दीपस्य स्वप्रकाशत्वमिव प्रमाणानां स्वयंप्रमाणत्वमेवेति चेत्तर्हि
सर्वप्रमाणोपजीव्यस्य परमात्मनः स्वयंप्रमाणत्वं कुतो नेष्यते । किं च प्रमा-
णानि न स्वविषयत्वेन परं ब्रह्म बोधयन्ति । तदुक्तं विष्णुपुराणे ' यस्मि-
न्नृणां सर्वशक्तिनिष्ठे मानानि नो मानिनां निष्ठायै प्रभवन्ति ' [वि० पु०
६ । ८ : ५७] इति । मानिनां प्रामाणिकानां मानानि प्रमाणानि निष्ठायै
परिच्छेदाय न प्रभवन्ति समर्थानि त भवन्तीति तदर्थः । किं तु यतः प्रमा-
णान्यस्तित्वं प्राप्तानि ततः प्रमाणप्रमेयादीसर्वव्यवहारोपजीव्यं किंचित्स्यादित्येवं
दूरत एव स्थित्वा स्वमूलकारणत्वेन सूचयन्ति । न ह्येतावताऽप्रमाणत्वं तस्य ।
यथा रूपवद्वस्तुप्रकाशने समर्थो दीपः रूपवन्तमध्यन्धकारं स्वयं दूरत एव

स्थित्वा सूचयति तद्वत् । तथा च श्रुतौ ' तमसः परस्तात् ' (श्वे० ३ । ८) इत्युच्यते । यथा च स्वद्योतस्थं तेज आदित्यं प्रकाशयितुमसमर्थं तथा सर्व-प्रकाशक आदित्योऽपि परं ब्रह्म प्रकाशयितुमसमर्थः । एतदभिप्रायेणैव श्रुतौ ' ज्योतिषां ज्योतिः ' [बृ० ४ । ४ । १६] इत्युच्यते ।

परं ब्रह्म स्वाभिन्नशक्तिमत् स्वापेक्षयाऽभिन्ना या शक्तिस्तदाश्रयम् ।
 आत्मशक्तिर्माया शक्तेरनुद्भूतत्वादीदृशं तादृशमिति वक्तुमशक्यं
 निर्गुणं निर्विशेषमेकं सद्रूपम् । सृष्टिकाले च सा
 शक्तिः स्वाश्रयमुपजीव्योद्भूताम्बुनः सकाशाद्बुद-
 दवद्भिन्नेव भवति । अतस्तत्प्रतिबिम्बितो जीवः स्वमपि परमात्मनः सकाशा-
 द्भिन्नमात्मानं मन्यते । एवं तादृशशक्तिपारिणामभूतं
 जीवेश्वरौ जगच्च परमात्मनः सकाशाद्भिन्नं मन्यते । उद्भू-
 तशक्तिमद्ब्रह्मैवेश्वरपदवाच्यम् । अयं चेश्वरः सगुणः

सविशेष उद्भूतशक्त्या कल्पितः । ननु किमर्थमयं शक्त्या कल्पित इति
 मन्यते । अयमेव मुख्योऽस्तु न तु तदतिरिक्तं निर्गुणं निर्विशेषं किञ्चित् ।
 जगदुत्पत्तिस्थितिलयानां तेनैव सिद्धेरिति चेन्न । परमात्मस्वरूपां हि श्रुत्येक-

समाविगम्यं यथाश्रुत्येवाङ्गीकार्यम् । श्रुतौ च क्वचि-
 आत्मनो निर्गुणत्वम् निर्गुणं क्वचित्सगुणं च वदन्ते । द्विविधश्रुतिनि-
 र्वाहायोक्तरीतिरेव साधीयती । ननु निर्गुणश्रुतेर्हेय-
 गुणराहित्ये तात्पर्यमस्ति चेन्न । गुणशब्दस्य सामान्यमुखप्रवृत्तस्य संकुचि-
 तार्थत्वे मानाभावात् । किं च निर्गुणश्रुत्या परमात्मनि गुणानां निषेधः प्रति-
 पाद्यते । निषेधस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वात्परमात्मनि गुणप्राप्तिर्वक्तव्या । सा च न
 प्रत्यक्षेण ; परमात्मनः प्रत्यक्षविषयत्वाभावात् । किं त्वनुमानेन । परमात्मनो
 जगत्सर्गास्थितिलयकर्तृत्वं ज्ञत्वा तेन हेतुना सर्गाद्युपयोगिनां सर्वज्ञत्वादीनां
 गुणानां तत्रानुमानं संभवति । न तु हेयगुणानां केनापि प्रकारेण तत्रानुमानसं-
 भवः । तथा च हेयगुणानां प्राप्त्यभावेन कथं तन्निषेधे निर्गुणश्रुतेस्तात्पर्यं
 कल्पयितुं शक्यते । किञ्च यो यो विशेषः स स सामान्यप्रकृतिको यक्षा घट-
 शरावाद्यस्तत्सामान्यभूतमृत्प्रकृतिका इतिव्यातिमूलकेनानुमानेनापि निर्विशेष-

मेव सिध्यति । तदुक्तं व्यासचरणैः ' सामान्यमात्रोपसहारे च कृतोपक्षयमनुमानं
न विशेषप्रतिपत्तो समर्थम् ' (योगसू० भा० १ । २५) इति । निर्विशेष-
शुद्धब्रह्माङ्गीकारादेव ' यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह ' (तै०
२ । ४) इति श्रुतिसंगतिः । अन्यथा ब्रह्मणः सगुणत्वेन वाग्बिषयत्वात्तथा
रामानुर्जावैरङ्गीकाराच्च तदसंगतिः स्यात् । न च गुणानामसख्यत्वेनेयत्ताया
अभावात्कात्स्न्येन वाग्बिषयत्वाभाव इति तच्छ्रुतितार्थमिति वाच्यम् । अप्रा-
प्येतिपदस्वारस्यभङ्गपत्तेः । गुणानामन्तमप्राप्येति व्याख्यानं त्वध्याहारस्वी-
कारात्किञ्चिदम् । अप्राप्येत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां वाङ्निवृत्त्यवधित्वेन यत् इति
यच्छब्दनिर्दिष्टस्यैव प्रत्यासत्या लाभाच्च । न चाप्राप्येत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां
यच्छब्दनिर्दिष्टस्य कृत्स्नगुणाविशिष्टस्य परमात्मन एवाक्षेपो भवतु । तत्र च
वाङ्निवृत्तप्रप्त्यभावो विशेष्ये परमात्मनि बाधितस्तद्विशेषणीभूतेषु गुणेष्वपि
बाधितो विशेषणविशेषणे गुणगतकात्स्न्ये पर्यवसितो भविष्यति । ' विधिप्र-
तिषेधौ विशेषणे पर्यवस्यतः सति विशेष्ये बाधे ' इति न्यायादिति वाच्यम् ।
परमात्मनः कृत्स्नगुणाविशिष्टत्वेन तत्राप्रकृतत्वात् । उक्तन्यायेन निर्वाहस्यागति-
कगतित्वाच्च । एतेन ' यतो ब्रह्मानन्दात्सकाशात्तस्य पारमप्राप्य वाचां मन-
सश्च निवृत्तिरित्यर्थः ' इत्यपास्तम् । ' ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको
ब्रह्मण आनन्दः ' (तै० २ । ८) इत्येवं ब्रह्मानन्दे वाग्बिषयतायाः श्रुत्यैव
स्वयमङ्गीकृतत्वाच्च । मनुष्यानन्दस्य जीवैरनुभूतत्वेनोत्तरोत्तरं शतगुणितक्रमेण
ब्रह्मानन्दस्य मनसा कल्पयितुं शक्यत्वाच्च । निर्गुणस्य तु वस्तुनो लोके क्वा-
प्यनुभवाभावेन निर्गुणं ब्रह्म न मनसा कल्पयितुं शक्यम् । न च त्वदाभिमतस्य
निर्विशेषब्रह्मणोऽपि ' निर्गुणम् ' (चू०) इति श्रुत्या प्रतिपादितत्वेन
वाङ्निवृत्तिश्रुतिसंगतेति वाच्यम् । वाचो निवर्तन्त इत्यस्य वाचो विधिमुखेन
प्रतिपादयितुं न प्रभवन्तीत्यर्थात् । निर्गुणमिति श्रुतिस्तु नदृशामिति प्रतिपाद-
यति । किं तु केवलं गुणान्निषेधति । अवश्यं चैतद्विज्ञयम् । इतरथा ' वाचो
निवर्तन्ते ' इति श्रुतिः स्वयमेव वाग्बिषयत्वेन रूपेण ब्रह्म प्रतिपादयन्तां
मूकोऽहमित्युक्तिरिव व्याहृता स्यादिति ॥ ७ ॥

यदपि ' यस्तु निर्विशेषं वस्तु स्वानुभवसिद्धमिति स्वगोष्ठीनिष्ठः समयः सोऽप्यात्मसाक्षिकसविशेषानुभवादेव निरस्तः ' (श्रीभा० पृ० २८ प० ४) इत्युक्तं तत्रोच्यते-

सामान्या धीनिर्विशेषा न धीत्वात्सविशेषता ।

निर्विशेषे प्रमाणं स्यादागमः सोऽपि लौकिकः ॥ ८ ॥

नास्माभिरिदमहमदर्शमित्यादिलौकिकः सविशेषोऽनुभवः परमात्मशक्तिपरिणामभूतजगदन्तर्गतोऽपहनूयते । किंतु विशेषस्य सामान्यप्रकृतिकत्वाल्लौकिकसविशेषानुभवमूलप्रकृतिभूतो निर्विशेषोऽनुभवस्त्वयाऽपहनूयते इति वैचिन्त्यम् । यो यो विशेषः स स सामान्यप्रकृतिकः, यथा घटशरावादयस्तत्सामान्यभूतमृत्प्रकृतिका इति व्याप्तिस्तु सर्वत्राव्यभिचरितैव । लौकिकं ज्ञानं मनोवृत्तिविशेषरूपं साश्रयं सविषय सविकल्पकं च विशेषरूपम् । तदपेक्षया साश्रयं सविषयं निर्विकल्पकं सामान्यम् । तदपेक्षया निर्विषयं साश्रयं सामान्यम् । ज्ञानं हि प्रथमत आश्रयपेक्षते ततो विषयम् तदपेक्षयपि निराश्रयं सामान्यम् । अत्र च धियो धीत्वं वर्तते । तदपेक्षयापि सद्रूपं सामान्यम् । यत्र च धीत्वमपि न विद्यते । एतन्मूलक एवानुभूतिरेव सतीति सिद्धान्तः । प्रसिद्धश्रायं निर्विशेषानुभवस्तुरीयावस्थायाम् ।

यच्च ' केनचिद्युक्त्याभासेन सा विशेषान्निष्ठकृष्यमाणो निर्विशेषोऽनुभवः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैर्निष्कृष्य इति निष्कर्षहेतुभूतैः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैः सविशेष एवावतिष्ठते ' (श्रीभा० पृ० २८ प० ७) इत्युक्तं तदपि चिन्त्यम् । निष्कर्षो हि पृथक्करणम् । यथा पक्षिणः सकाशात्पशोः तच्च पशुत्वेन, पक्षाभावेन वा भवति । न हि निष्कर्षो भावरूपेणैव केनाचित्स्वभावेन भवतीति राजाज्ञास्ति । तत्र पक्षाभावेन सविशेषत्वं पशोर्न वक्तुं शक्यते । पशुत्वेन तदस्तीत्यन्यदेतत् । तथा च निर्विशेषानुभवस्य विशेषाभावेन पृथक्करणे सविशेषत्वं कथमापाद्यते । नीरूपस्य वायोस्तेजोयन्त्रापेक्षया रूपाभावेन निष्कर्षे कृते सति तत्र रूपाभावनैव रूपवत्त्वं बालोऽपि न प्रत्येति । विशेषाभावेनापि विशेषव-

त्वेऽङ्गीकृतेत्वभावस्यै भावत्वापत्तौ स्वरूपहानिरेव स्यात् । अत एव श्रीमद्-
व्यासचरणैर्यौगसूत्रभाष्ये (पा० १ सू० ९) ' अनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इत्यु-
त्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः ' इत्युक्तम् । न च विशे-
षप्रकृतिभूतत्वेन मायावाद्यभिभताया निर्विशेषानुभूतेर्विशेषप्रकृतित्वरूपो विशे-
षोऽवर्जनीय इति वाच्यम् । विशेषप्रकृतित्वस्य विशेषरूपत्वे पुनरपि तादृश-
विशेषप्रकृतित्वमन्यो विशेष इत्यनवस्थापातात् । तथा च यथा रामानुजभते
ब्राह्मणः सविशेषत्वेऽपि सविशेषत्वमेव विशेषश्चेत्तादृशविशेषसहितत्वमन्यो
विशेष इत्यनवस्थावारणाय सविशेषत्वं न विशेष इत्यङ्गीकार्यं तथैव माया-

वादिमतेऽपि विशेषप्रकृतित्वं न विशेष इत्यङ्गी-
धीत्वादयो न विशेषः क्रियते । अथ सविशेषत्वं न विशेषः किंतु विशे-
षराहित्याभावमात्रमिति चेद्विशेषप्रकृतित्वमपि भास-
मानविशेषानधिष्ठानत्वाभावमात्रमिति गृहाण । एवं धीत्वं न भावरूपो धर्मः ।
किंतु जडत्वाभावमात्रम् । तथा स्वयंप्रकाशत्वमपि परप्रकाशत्वभावमात्रमेव ।
एतेन ' धियो हि धीत्वं स्वयंप्रकाशता च ' (श्रीभा० पृ० २८ प० १२)
इति सविशेषत्वापादनमपास्तम् । एवं नित्यत्वं विनाशाभावमात्रम् । एकत्वं
द्वितीयाभावमात्रमिति बोध्यम् । ' निर्गुणम् ' (चू० ७ । २) ' निरञ्ज-
नम् ' (श्वे० ६ । १९) इत्यादिरागमश्च निर्विशेषे वस्तुनि प्रमाणम् ।

यत्तु ' शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम् ।
पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वम् । प्रकृतिप्रत्यययोरर्थ-
भेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम् । पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः ।
पदसंघातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन निर्विशेषवस्तुप्र-
तिपादनासामर्थ्यात् निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणम् ' (श्रीभा० पृ० २८

प० १९) इत्यनेन ग्रन्थेन निर्विशेषवस्तुनः

निर्विशेषस्यापि शब्दात्प्र-
तीतिः

शब्दप्रमाणक वाभावप्रतिपादनं तत्सर्वं यदा
शब्दो वाच्यवृत्त्या ।वधिमुखेन स्वरूपलक्षण ।श्च
किंचिद्वस्तु प्रतिपादयितुं प्रवर्तते तदैव नान्यथा ।

तथा हि । शब्दस्यार्थप्रतिपादनेऽनेके प्रकारा दृश्यन्ते । शब्दो हि क्वचिद्विधिमुनेनार्थं प्रतिपादयति क्वचिन्निषेधमुखेन । तथा क्वचित्स्वरूपलक्षणैः क्वचित्-
 तस्थलक्षणैः । एवं क्वचिद्वाच्यवृत्त्या क्वचिलक्षणयेति । यद्यपि व्यञ्जनावृ-
 त्त्यन्तरं तथापि तत्र शक्तिलक्षणान्यतरदावश्यकमेवेति न तस्या विविक्तं किञ्चि-
 दप्युदाहरणम् । तत्र निर्विशेषं वस्तु ' ईदृशं तादृशम् ' इति वक्तुमशक्यमिति
 यद्यपि शब्दो विधिरूपेण निर्विशेषं वस्तु प्रतिपादयितुं न शक्नोति तथापि
 निषेधरूपेण प्रतिपादयितुं शक्नोत्येव । यथा निर्गुणम् (चू० ७ । २) निर-
 ज्ञानम् (श्वे० ६ । १९) अशब्दमस्पर्शम् [का० ३ । १५] इत्यादि ।
 अत्र च लक्षणावृत्त्या शब्दो निर्विशेषं ब्रह्म बोधयति । निर्गुणादिपदवाच्यत्व-
 स्यापि वस्तुतस्तत्राभावात् । तथा यद्यपि शब्दो निर्विशेषं वस्तु स्वरूपलक्षणतो
 न प्रतिपादयति तथापि तदस्थलक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोत्येव । तथा ' यतो
 वा इमानि भूतानि जायन्ते ' [तै- ३ । १ । १] इत्यादि । यद्यप्येतत्-
 तस्थलक्षणं सोपाधिकस्य सविशेषस्य ब्रह्मगस्तथापि तदुपजीव्यस्य निर्विशे-
 षस्य तद्द्वारा संभवतीति बोध्यम् । आगमप्रतिपाद्यत्वं चैतल्लोकदृष्ट्या बोध्यम् ।
 आगमस्यापि लौकिकत्वात् । श्रुतौ परमार्थसत्त्वाभावस्य ' वेदा अवेदाः '
 [बृ० ४ । ४ । २२] इति श्रुतैव स्वयं प्रतिपादनात् ॥ ८ ॥

यत्तु ' प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसाविकल्पकभेदाभिन्नस्य न निर्विशेषवस्तुनि
 प्रमाणभावः ' [श्रीभा० पृ० २९ प० १] इत्युक्तं तत्रोच्यते -

सन्मात्रग्राहि संप्रोक्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।

भेदसंस्थानजातीनां नान्योन्यात्मकता भवेत् ॥ ९ ॥

रामानुजीयैरङ्गीकृतस्य निर्विकल्पकस्य स्वकपोलकल्पितत्वेन तस्य नि-
 विशेषवस्तुनि प्रमाणभावो मा भून्न म । वस्तुतो निर्विकल्पकं तु विकल्पेन
 रहितम् विकल्पश्च नामजात्यादिशेष एवेति तद्गहितं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।
 यथाऽयं देवदत्त इति विशेषज्ञानात्प्राक् तदपेक्षया सामान्यज्ञानमयं ब्राह्मण
 इति ततः प्राक् तदपेक्षया सामान्यज्ञानमय मनुष्य इति । ततोऽपि पूर्वं
 तदपेक्षया सामान्यज्ञानमयमुच्यते पदार्थ इति । ततोऽपि पूर्वमिदं किञ्चिदिति ।

अत्र यथाकथंचिच्छब्देन प्रदर्शनीयमित्येव किंचिच्छब्दोपन्यासः । न तु

निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य
सन्मात्रग्राहित्वम्

तज्ज्ञानस्य किंचित्त्वधर्मप्रकारकत्वम् । प्राथमिक-
ज्ञाने कोऽपि धर्मो न भासत इत्येवेदं किंचिदिति-
शब्दप्रयोगतात्पर्यम् । तथैवानुभवात् । इदमेव हि
वस्तुतो निर्विकल्पकम् । अस्य च निर्विशेषवस्तुनि

प्रमाणभावः संभवत्येव । तुरीयावस्थायां हि तथैव प्रत्यक्षम् । सुप्तोत्थितस्य
सहामिदमिति विशेषज्ञानत्पाक् क्षणं योऽनुभवो यत्र ज्ञातृज्ञेययोरपि ज्ञानात्पा-
र्थक्येन न प्रतीतिस्तद्रूपं हि तत् ।

यत्तु निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणम् । द्वितीयादि-

निष्प्रकारकमेव निर्वि-
कल्पकम्

पिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते । तत्र प्रथम-
पिण्डग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते ।
द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिः । (श्रीभा०
पृ० २९ प० ९) इत्युक्तं तदयुक्तम् । इदं किं-

चिदित्यादिनिर्विशेषप्रतीतिः प्रसिद्धाया अस्त्राभायोगात् । निर्विकल्पकशब्दे
विकल्पशब्दस्यानुवृत्त्यर्थकत्वे प्रभाजानावाच्च । किंच तादृशप्रत्यक्षभेदद्वयस्य
निरनुवृत्तिकसानुवृत्तिकशब्दाभ्यामेव व्यवहारो युक्तो न तु निर्विकल्पकसविक-
ल्पकशब्दाभ्याम् । किं च प्रथमप्रतीतिजन्यः संस्कारो यस्य नष्टस्तस्य द्विती-
यप्रतीतावप्यनुवृत्तिर्न प्रतीयत इति द्वितीयप्रतीतेरपि निर्विकल्पकत्वं स्यात् ।
अपि च गवादेः प्रथमप्रतीतावेव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलगोव्यक्त्य-
लौकिकप्रत्यक्षमिति वैशेषिकरीत्यभ्युपगमे तस्य सविकल्पकत्वं स्यादिति
यत्किंचिदेतत् ।

यत्तु 'प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वेन प्रत्यक्षादिदृष्टसंबन्धविशिष्टविषय-

अनुमानेन निर्विशेष
वस्तुसिद्धिः

त्वाऽनुमानमपि सविशेषविषयमेव । (श्रीभा० पृ०
३० प० १९) इत्युक्तं तदपि चिन्त्यम् । यो यो
विशेषः स स सामान्यप्रकृतिको यथा घटशरावा-
दयो भेदास्तत्सामान्यभूतमृत्प्रकृतिका इति प्रागुक्त

(पृ० ७१ । प० १) व्याप्तिस्तत्त्वाद्विशेषे सामान्यप्रकृतिकत्वेऽनुमितौ निर्वि-

शेषस्य सामान्यस्य सिद्धत्वात् । ये तु ' वस्तुगतस्वभावविशेषैस्तदेव वस्तु नि-
र्विशेषमिति वदञ्जननीवन्ध्यात्वप्रतिज्ञावत् स्ववाग्विरोधित्वमपि न जानाति ।
(श्रीभा० पृ० ३१ प० २) इत्युपहासं कुर्वन्ति तैरयमुपहासः कस्य कृत
इति त एव प्रष्टव्याः । मायावादिनस्तु भासमानविशेषानधिष्ठानत्वाभावमात्रेण
निर्विशेषं वस्तु वदन्ति न तु केनचिदपि स्वभावविशेषेणेति । तादृशं च निर्वि-
शेषं ब्रह्म तुरीयावस्थायां निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण गृह्यत इत्यनुपदमेवाक्तम् । अत्र
च ज्ञातृज्ञेययोरप्यनवभास एव । किं त्विदं प्रत्यक्षं सन्मात्रग्राहि । न तु भेद-
विषयम् । अत्र च ग्राह्याग्राहकभेदोऽपि नास्ति किमुत विषयगतो भेदः । स-
न्मात्रग्राहीत्युक्तिरौपचारिकी । तथा ' निर्विशेषं ब्रह्म निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण
गृह्यते ' इत्युक्तिरप्यौपचारिकी । एतदेवाद्वैतं ' सदेव ' (छा० ६ । २ । १)
इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपाद्यत इति शास्त्रप्रत्यक्षयोरविरोध एव । निर्विशेषानुभू-
तिरूपमिदं ब्रह्मोद्भूतयाऽनाद्यविद्यारूपतच्छक्त्या रूपान्तरं प्राप्तमिव ज्ञातृज्ञेयस-
हितं यद्भासते तदेवेदं किञ्चिदित्यादिकं लौकिकं निर्विकल्पकादिकं प्रत्यक्षम् ।
घटोऽयं न पट इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षे तु ग्राह्याग्राहकभेदो घटपटादिभेदश्च भासत
एव ।

ननु भेदो विकल्पासहत्वाद्दुर्निरूपः । तथा हि-भेदस्तावन्न वस्तुनः स्व-
रूपम् । वस्तुस्वरूपे गृह्णति स्वरूपव्यवहारवत्सर्व-
भेदस्य दुर्निरूपत्वम् स्माद्धेदव्यवहारमसक्तेः । न च स्वरूपे गृह्णतिऽपि
भिन्न इति व्यवहारस्य प्रतियोगिसव्यपेक्षत्वात्तत्सम-
रणाभावेन तदानीमेव न भेदव्यवहार इति वाच्यम् । स्वरूपमात्रभेदवादिनो हि
प्रतियोगिसव्यपेक्षा च नोत्प्रेक्षितुं क्षमा । स्वरूपभेदयोः स्वरूपत्वाविशेषात् ।
यथा स्वरूपव्यवहारो न प्रतियोग्यपेक्षः, भेदव्यवहारोऽपि तथैव स्यात् । हस्तः
कर इतिवद्घटो भिन्न इति पर्यायत्वं च स्यात् । नापि धर्मः । धर्मत्वे सति
तस्य स्वरूपाद्भेदोऽवश्याश्रयणीयः । अन्यथा स्वरूपमेव स्यात् । भेदे च
तस्यापि भेदस्तद्धर्मस्तस्यापित्यनवस्था । भेदान्तराकल्पने तु प्राथमिको भेदः
स्वाश्रयाद्भिन्न इति व्यवहारो न स्यात् । स्वस्मिन्स्वव्यवहारहेतुत्वासंभवात् ।

किं च जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणं भेदग्रहणे सति जात्या-
दिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणमित्यन्याोन्याश्रयः । एवं च भेदो दुर्निरूप इति चेदस्तु ।

न च दुर्निरूपत्वे घटोऽयं न पट इत्यादिभेदप्रतिभासः कथमुपपद्यत
इति वाच्यम् । न हि प्रतिभासे परमार्थसद्वस्तुनोऽपेक्षा । शुक्तिरजताद्यवभा-
सानुपपत्तेः । ' बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमात् ' (श्रीभा० पृ० ५६ प०
१७) इति वदता त्वयापि तथैवाङ्गीकृतम् । किं चेदं भेदस्य दुर्निरूपत्वं
तस्याविद्याकार्थत्वं प्रत्याययति । यत्तु भेदो न दुर्निरूप इत्याशयेन ' संवे-
दनवद्रूपादिवच्च परत्र व्यवहारविशेषहेतोः स्वस्मिन्नापि तद्व्यवहारहेतुत्वं मा-
यावादिर्भरभ्युपेतं भेदस्यापि संभवत्येव ' (श्रीभा० पृ० ३१ प० ९)
इत्युक्तं तत्र । वैषम्यात् । रूपं हि स्वाश्रये घटे चाक्षुषत्वं जनयत्स्वस्मिन्नापि
चाक्षुषत्वं जनयति । परं तु तदेव रूपं स्वाश्रये घटे रूपवानिति व्यवहारं
जनयदपि न स्वस्मिस्तादृशं व्यवहारं जनयति । एवं ज्ञानमपि स्वविषये घटे
प्रकाशमानत्वे स्वस्मिन्प्रकाशमानत्वे च कारणं भवति परं तु तदेव ज्ञानं
स्वाश्रय आत्मनि ज्ञानवानिति व्यवहारं जनयदपि न स्वस्मिस्तादृशं व्यवहारं
जनयति । आश्रयाश्रयिभावस्य भेदाधीनस्य स्वस्कन्धारोहणवत्स्वस्मिन्-
संभवात् । तथायं घटगतः पटप्रतियोगिको भेदः स्वाश्रये घटे पटाद्भिन्न इति
व्यवहारं जनयन्नपि न स्वमिन् भिन्ना इति व्यवहारं जनयेत् । भिन्नो नाम
भेदवानेव ।

यत्तु ' संस्थानमेव जातिः ' (श्रीभा० पृ० ३२ प० १३) ' गो-
त्वादिजातिरेव भेदः ' (श्रीभा० पृ० ३२ प० १५) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् ।

संस्थानं जातिश्च
पृथगव

संस्थानस्य जातिव्यञ्जकत्वात् । संस्थानं नामावय-
वरचनाविशेषः । न हि स एव जातिः । अणूनां
महतां दीर्घग्रीवाणामुच्चतमुखानां विस्तीर्णोदराणां
च विविधानां घटानां संस्थानस्य प्रतिव्यक्ति भिन्न-

स्यानुभवात् । संस्थानानां मिथः केनचिद्धर्मेण साम्यमस्तीत्यन्यदेतत् । द्वयोः
कार्षापणयोः संस्थानस्यात्यन्तसाम्येऽप्यैक्याभावात् । एकस्मिन्कार्षापणे छिन्ने

तदीय एवाकारश्छिन्नो भवति नान्यकार्षापणयिः । कार्षापणजातिस्तु सर्वेषु कार्षापणेष्वेकैव ।

जातिरेव भेद इत्यपि न सम्यक् । जातेर्भेदबोधकत्वेन तदपेक्षया पार्थ-
क्यात् । किं च जातेरेव भेदत्वे घटोऽयं न पट इति
जातेर्भेदबोधिका प्रयोगानुपपत्तिः । घटशब्देनैव घटत्वजातेरुक्तत्वेन
न तु भेदः पुन स्तदर्थकनञः प्रयोगायोगात् । किंच १ गोत्वं,
भेदः, अभेदनिवृत्तिश्चेत्थेते त्रयोऽर्था मिथो भिन्नाः क्रमेण ज्ञायन्ते, उत २
त्रयमप्येकमेव अथवा ३ गोत्वं भेदश्चैकोऽभेदनिवृत्तिः पृथक्, आहोस्विद् ४
भेदोऽभेदनिवृत्तिश्चेत्यनयोरेक्यं गोत्वं पृथक् । एवमेते चत्वारः कल्पाः । तत्र
प्रतीतिशरणैस्त्रयोऽप्यर्था भिन्नाः स्वीक्रियन्त इत्याद्यः कल्पः । ' एक एवार्थः ।
लाघवात् । प्रतीतिस्तु शब्दस्वाभाव्यात्तथा तथा भवति ' इति द्वितीयः ।
प्रतीतिर्लाघवं चेत्युभयानुसारिणां तृतीयचतुर्थौ । तत्र रामानुजीयानां तृतीयः ।
गोत्वादिरेव भेदः (श्रीभा० पृ० ३२ प० १५) भेदग्रहणेनैव स्वभेदनिवृत्तिः
(श्रीभा० पृ० ३३ प० १) इति वदद्भिः स्पष्टमेव तथाङ्गकारात् । परं तु
तदपेक्षया चतुर्थो युक्तः । अभेदो हि भेदाभावः । तदभावोऽभेदनिवृत्तिः ।
भेदाभावाभाव इति यावत् । अभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वं सर्वजनीनमेव ।
तत्र भेदस्याभेदनिवृत्त्या तद्वैक्यं प्रसिद्धं परित्यज्य गोत्वस्य भेदेन सहैक्यमप-
सिद्धमपि स्वीक्रियत इति कोऽयं रामानुजीयानां पन्थाः । किं च जातेः
प्रतियोग्यनपेक्षत्वेन भेदस्य च प्रतियोगिसापेक्षत्वेन भेदस्यावर्जनीयत्वमेव । न
च यथैकस्यैव देवदत्तस्य देवदत्तशब्दवाच्यत्वे प्रतियोग्यनपेक्षत्वं पित्रादिशब्द-
वाच्यत्वे च तत्सापेक्षत्वं दृश्यते तद्वदत्र स्यादिति वाच्यम् । तत्र व्यक्तेरेकत्वेऽपि
देवदत्तत्वपितृत्वयोरुपाध्योर्भेदत् । अत्र त्वेकस्यां घटव्यक्तौ घटभिन्नशब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तयोर्घटत्वभेदयोरुपाध्योरेवाभेदस्त्वथेष्यते । तथा च घटभिन्नशब्दयोः
पर्यायता स्यात् । किंच जातिभावभेदादिनां हि प्रतियोगिसव्यपेक्षा नोत्प्रेक्षितुं
क्षमा, किंच घटत्वादिजातिरेव भेदश्चेत्तस्य भेदस्य प्रतियोग्यपक्षायां कः
प्रतियोगी । घटत्वावाच्छिन्नस्तदनवच्छिन्नो बोधयं वा । आद्ये पटाद्भेदप्रती-
तिर्न स्यात् । घटत्वमेव भेद इति तत्प्रतियोगित्वस्य घटत्वावाच्छिन्ने वक्तुमश-
क्यत्वाच्च । अत एव न तृतीयः । द्वितीये त्वेकस्माद्घटद्वघटान्तरे भेदप्रती-
तिर्न स्यात् ।

यत्तु ' अपि च सन्मात्रग्राहित्वे घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतिपत्तिर्विरोध्यते । यदि च सन्मात्रातिरेकवस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणो भेदः प्रत्यक्षेण न गृहीतः किमित्यन्वयार्थी महिषदर्शनेन निवर्तते । सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमेव विषयश्चेत्प्रतिपत्तिविषयसहचारिणः सर्वे शब्दा एकैकप्रतिपत्तिषु किमिति न स्मर्यन्ते । किं चाश्वे हस्तानि च संवेदनयोरिकविषयत्वेनोपरितनस्य गृहीतग्राहित्वाद्विशेषाभावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यात् । प्रतिसंवेदनं विशेषाभ्युपगमे प्रत्यक्षस्य विशिष्टविषयत्वमेवाभ्युपगतं भवति सर्वेषां संवेदनानामेकविषयतायामेकेनैव संवेदनेनाशेषग्रहणादन्धबाधिराद्यभावश्च प्रसज्येत । न च चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते । तस्य रूपरूपिरूपैकार्थसमवेदपदार्थग्राहत्वात् । नापि त्वचा । स्पर्शवद्वस्तुविषयत्वात् । श्रोत्रादीन्यपि न सन्मात्रविषयाणि । किं तु शब्दरसगन्धलक्षणविशेषविषयाण्येव । अतः सन्मात्रस्य ग्राहकं न किंचिदिह दृश्यते ' (श्रीभा० पृ० ३१ प० १ - पृ० ३२ प० ७) इत्युक्तं तच्छिष्यफलम् । अलौकिकप्रत्यक्षस्य सन्मात्रग्राहकस्योक्तत्वात् । लौकिकप्रत्यक्षस्य विशिष्टविषयत्वं त्वस्माभिर्ज्ञानी क्रियत एवेति किमर्थं तत्प्रदर्शना-र्थमियान्विस्तर इति ॥ ९ ॥

यत्तु निर्विशेषसन्मात्रस्य च प्रत्यक्षेणैव ग्रहणे तद्विषयागमस्य प्राप्त-विषयकत्वेनानुवादकत्वमेव स्यात् । सन्मात्रब्रह्मण प्रमेयभावश्च ' (श्रीभा पृ० ३२ प० ७) इत्युक्तं तत्राह-

सन्मात्रं न प्रमेयं स्याज्जगतोऽपरमार्थता

संविदेव सती सा च न परेण प्रकाशते ॥ १० ॥

निर्विशेषसन्मात्रं ह्यलौकिकनिर्विकल्पकप्रत्यक्षसिद्धं न तु लौकिकेन सविकल्पकेन निर्विकल्पकेन वा प्रत्यक्षेण गृह्यते । तथाभूतं च तत्तादृश-प्रत्यक्षात्प्रागज्ञातमेव शास्त्रेण बोध्यम् इति शास्त्रस्य नानुवादकत्वम् । भवन्म-तेऽपि सर्वान्तर्यामित्वेनाज्ञात एव परमात्मा ' य आत्मनि निष्ठन् ' (श० ब्रा० १४ । ६ । ७ ३०) इत्यादिशास्त्रेण ज्ञाप्यत इति सममेव । अलौकिक निर्विकल्पकप्रत्यक्षं च प्रमातृप्रमेयभावरहितमेवेति न सन्मात्रब्रह्मणः प्रमेयभाव इति प्रागुक्तं (७४ । ११) मेव ।

यत्तु घटादीनामपारमार्थ्यमसहमानैरुक्तं ' दयोर्ज्ञानयोर्हि विरोधे बाध्य-
बाधकभावो बाधितस्यैव व्यावृत्तिः । अत्र घटपटादिषु देशकालभेदेन विरोध
एव नास्ति । यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्य सद्भावः प्रतिपन्नास्मिन् देशे
तस्मिन् काले तस्याभावः प्रतिपन्नाश्चेत्तत्र विरोधद्वलवतो बाधकत्वं बाधितस्य
च निवृत्तिः । देशान्तरकालान्तरसंबन्धितयाऽनुभूतस्यान्यदेशकालयोरभावप्र-
तीतौ न विरोध इति कथमत्र बाध्यबाधकभावः । अन्यत्र निवृत्तस्यान्यत्र
निवृत्तिर्वा कथमुच्यते । रज्जुसर्पादिषु तु तद्देशकालसंबन्धितयैवाभावप्रतीतेर्वि-
रोधो बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति देशकालान्तरदृष्टस्य देशकालान्तरव्यावर्तमानत्वं
मिथ्यात्वव्याप्तं न दृष्टमिति न व्यावर्तमानत्वमात्रमपारमार्थ्यं हेतुः । (श्रीभा०
पृ० ३३ प० ६) इति, तत्रैतन्मुच्यते—जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदविषये ब्रह्मणः
सविशेषत्वनिर्विशेषत्वविषये च रामानुजीयानां मायावादिनां च मतभेदेऽपि
चित्पदार्थः स्वरूपेणापरिणामी नित्यश्चेति निर्विवादम् । तथा भूतभौतिकादि-
र्जडपदार्थः स्वरूपेण परिणाम्यनित्यश्च तथा स्वमन्त्ररथादयः शुक्तिरजता-

दयश्च जडा एव तत्तत्कालावसायिनस्तत्तत्पुरुषमा-

जगन्मिथ्या

त्रानुभाव्या इत्यपि निर्विवादम् । एवं वस्तुस्थिताव-
विवादे सति केवलं नाममात्रे विवादः । स यथा—

चित्, जडाः, स्वमन्त्ररथादयश्चेति त्रयोऽप्यपरमार्थशब्दवाच्या उत त्रयोऽपि
परमार्थशब्दवाच्या अथवा त्रयाणां मध्ये कश्चित्परमार्थशब्दवाच्योऽन्योऽपरमा-
र्थशब्दवाच्य इति । तत्राऽऽद्यः कल्पः शून्यवादिनां माध्यमिकानाम् । स च न
युक्तः किं नामापरमार्थत्वम् । परमार्थभिन्नत्वमिति चेत्किमस्ति किञ्चिद्वस्तु
परमार्थशब्दवाच्यम् । सति हि कस्मिंश्चित्परमार्थे वस्तुनि परमार्थशब्देन नञः
समास उपपद्यते नान्यथा । किञ्च शून्यवादे केनापि क्वचिदपि किञ्चिदपि न
दृश्येतेति सर्वस्य लोकव्यवहारस्य लोपः यामोति । आकस्मिकोत्पत्तिवादश्च न
युक्तिसहः । द्वितीयः कल्पो रामानुजीयानाम् । सोऽपि न युक्तः । तथा हि ।
किं नाम परमार्थत्वम् । अदिनाशित्वं चैत्परमार्थत्वेन त्वदाभिमतेषु घटादिषु
स्वमन्त्ररथादिषु चाव्याप्तिः । प्रतीयमानत्वं परमार्थत्वं चैत्प्रतीयमानत्वापरपर्यायं

परमार्थत्वं घटादिषु स्वमस्थरथादिषु चास्तां नाम न नः किञ्चिच्छिद्यते । प्रतीयमानमेवास्माभिरपरमार्थशब्देनोच्यते । यद्यपि ब्रह्मापि प्रतीयमानं तथापि प्रतीतिरूपमेव तत्परमार्थम् । प्रतीयमानं सविशेषं त्वौपाधिकमपरमार्थं जीवस्वरूपवत् । 'अविज्ञातं विजानताम्' (के० ११) इति श्रुतेः । अथ सत्यत्वं परमार्थत्वं चेत्किं नाम सत्यत्वम् । असत्यत्वाभावश्चेदसत्यत्वज्ञानार्थिनं सत्यत्वं सत्यत्वज्ञानार्थिनं चासत्यत्वमित्यन्योन्याश्रयः । अथ मिथ्यात्वाभावः परमार्थत्वमिति चेत्कामिदं मिथ्यात्वम् । बाधितत्वमेव मिथ्यात्वमिति चेद्रज्जुसर्पस्थले सर्पज्ञानस्य बाधितत्वं ' रज्जुसर्पादिषु तु ' श्रीभा० पृ० ३३ प० १३) इति ग्रन्थेन त्वयैवोक्तमिति सर्पज्ञानस्य मिथ्यात्वापात्तः । इष्टापत्तौ तु ' रज्ज्वादौ सर्पादिविज्ञानं सत्यमेव भयादिहेतुः ' (श्रीभा० पृ० ५६-प० १२) इति त्वदीयैवोक्तिर्विरुध्यते । किञ्च रज्जुसर्पस्थले विषयस्य सर्पस्य बाधितत्वमिष्यते न वा आद्ये त्वदभिमतता सत्ख्यातिस्तत्र न सिध्यति । अन्त्ये विषयाणामेव मिथ्यात्वम् (श्रीभा० पृ० ५६ प० ६) इत्युक्ति-विरोधः । किञ्च सत्ख्यातिवादिनस्तव मते रज्जुसर्पादिस्थले सर्पादिरपि सत्त्वेन मिथ्यात्वाभावान्मिथ्यात्वस्य कापि प्रसिद्धत्वाभावेन मिथ्यात्वाभावो दुर्बलः । अभावज्ञानस्य प्रतियोगिप्रसिद्धिसापेक्षत्वात् । तथा च मिथ्यात्वाभावरूपं परमार्थत्वं दुर्बलम् किञ्च न ' व्यावर्तमानत्वमात्रमपरमार्थ्ये हेतुः , (श्रीभा० प० ३३ प० १६) इति वदतस्तव व्यावर्तमानत्वविशेषोऽपरमार्थ्ये हेतुत्वेनेष्ट एव । व्यावर्तमानत्वविशेषश्च तद्देशकालसंबन्धितयैव व्यावर्तमानत्वरूपः । स च रज्जुसर्पादिरिति कथं सत्ख्यातिः सिध्यति । किञ्च रज्जुज्ञानसर्पज्ञानयोर्विरोधो विषयद्वारैव वाच्यः । स न संभवाति । त्वन्मते बुद्दीनां सालम्बनत्वमात्रनियमेन बुद्धेस्तद्विषयास्तित्वावश्यंभावानपेक्षत्वात् । द्वयोज्ञानयोरेकक्षणवृत्तित्वासंभवेन विरोध इति चेत् ' रज्जुज्ञानमेव बाधकं सर्पज्ञानमेव बाध्यम् ' इत्यत्र विनिगमनाविरहः । किञ्च रज्जुसर्पादौ घटादौ च को विशेषः । रज्जुसर्पः पूर्वं नाभूत् पश्चान्न भाविष्यति । केवलं मध्ये प्रतीयते, घटादिरपि तथैव । रज्जुसर्पः पश्चात् ' नायं सर्पः ' इति बाध्यते ।

घटादिरपि नाशोत्तरं कपालाद्यवस्थायां ' नायं घटः ' इति बाध्यते । ननु पश्चाज्जायमानेन नायं सर्प इति बाधेन ' प्रतीतिकालेऽप्ययं सर्पो नाभूत् ' इत्येवं प्रातीतिकालिकोऽपि बाध्यते न तथा घट इति चेत्तस्याः प्रातीतिकालिकसत्तायाः क्षणिकतुल्यत्वेन न तथा घटादेः पारमार्थिकत्वं शक्यं निश्चेतुम् । वस्तुतस्तु प्रातीतिकालिकस्यापि घटादेस्तत्त्वज्ञानदृष्ट्या बाधोऽस्त्येव । बद्धजीवदृष्ट्या बाधो नास्तीति चेत्—किं तेन । रज्जुसर्पस्थलेऽपि भ्रान्तिदृष्ट्या बाधाभावस्य सत्त्वात् । किं च रज्जुसर्पदृष्ट्या भयादिनाऽन्यत्र गमने बाधो नास्तीत्येतावता स किं सर्पः सत्या भवति । यदि तत्र बाधयोग्यताऽस्त्येव केवलमन्यत्र गमनेन रज्जुमाथाथार्थज्ञानं नास्तीत्यतो न बाधस्तर्हि बद्धस्य परमात्ममाथाथार्थज्ञानं नास्तीत्यतो न बाध इति तुल्यम् ।

ननु तत्त्वज्ञानिदृष्ट्या घटादेर्बाधोऽस्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेदुच्यते ।

जगतो बाधः

प्रातीतिकालिकोऽपि हि सर्पः पश्चात्तनजायमान-
बाधविषया भवतीत्यत्र कारणं हि प्रातीतिकालेऽपि
सर्पस्य सर्पस्वरूपेणासत्त्वम् । सर्पस्य सत्ता हि

रज्जुसत्तैव नान्या । तथा मृत्सत्तव घटसत्ता नान्या । नहि सत्ताद्वयं प्रतीयते । न वा घटकाले मृत्सत्ताया अभावो वक्तुं शक्यः । एवं मृदादिसत्तापि हि तत्कारणसत्तातो नातिरिक्ता भवति । तथा च प्रातीतिकालिकस्यापि घटादेर्बाधो युक्त एव । किं च रज्जुसर्पस्थले प्रातीतिकालिकः सर्प एव बाध्यते न तु सर्पप्रतीतिर्बाध्यते । तस्याः सत्यत्वस्य त्वयैवोक्तत्वात् (श्रीभा० पृ- ५६ प० १२) । घटादिविषये तु न केवलं तत्त्वज्ञानोत्तरं घटादिर्बाध्यते किं तु घटादिप्रतीतिरपि बाध्यते । यतो घटप्रतीतिर्नाम घटकारोऽन्तःकरणपरिणामः । तस्य च तादात्म्येन ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारोत्तरमसत्त्वात् । तथा च यत्र केवलं विषयो बाध्यते तत्र तस्यापरमार्थत्वं चेद्यत्र प्रतीत्या सह विषयो बाध्यते तत्र तस्य परमार्थत्वं सुतरां न स्यात् । किं चापरमार्थं वस्तु किञ्चिदस्ति न वा । आद्यं दुर्वचम् । त्वन्मतेऽस्तित्वस्य परमार्थत्वव्याप्तत्वादपरमार्थत्वस्य क्वाप्यसंभवात् । द्वितीये ' अनाशी परमार्थश्च ' (वि० पृ० २ । १४ । २४) इत्यादौ परमार्थशब्दोक्त्या किमधिकं कृतं स्यात् ।

मायीवादिनां तु तृतीयः कल्पः । निर्विशेषं ब्रह्म परमार्थमन्यदपरमार्थ-

परमार्थत्वनिर्वचनम् । यतस्तदेव परमार्थं यन्न क्वचिदपि कदाचि-
दपि निषिध्यते । ' अनुवर्तमानत्वात्सत्परमार्थं इति
सिद्धमेव ' (श्रीभा० पृ० ३३ प० १६) इति

त्वयाप्युच्यत एव । सद्रूपेऽर्थे परमत्वं च निरवाधिकातिशयवत्त्वम् । यत्सत्तायाः
क्वचिदपि कदाचिदपि न निषेधः । ' पटो न घटः, घटो न पटः ' इत्येवं
सर्वेषां घटादीनां निषेधप्रतियोगिता दृश्यते । यस्य लेशतोऽपि न निषेधस्पर्श-
स्तदेव वस्तुतः परमार्थशब्दमागिति तद्व्यतिरिक्तं सर्वं प्रतीयमानमपरमार्थमेव ।
तथाच व्यावर्तमानत्वमात्रमेवापरमार्थ्ये हेतुरिति सिद्धम् । एतेन ' न व्यावर्त-
मानत्वमात्रमपरमार्थ्ये हेतुः ' (श्रीभा० पृ० ३३ प० १६) इति परास्तम् ।
निषेधस्पर्शेनापि परमत्वहानेर्दुर्द्वारत्वात् । निषिध्यमानस्यापि परमार्थत्वं वदता
परमार्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव न ज्ञायते ।

यत्तु ' अनुभूतिसाद्विशेषयोश्च विषयविषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वादबाधितत्वाच्चानुभूतिरेव सतीत्येतदपि निरस्तम् ' (श्रीभा० पृ० ३३
प० १८) इत्युक्तं तत्रोच्यते—अनुभूतिसाद्विशेषयोर्विषयविषयिभावेन भेदो हि

लौकिकप्रत्यक्षसिद्धोऽस्माभिरङ्गी क्रियत एव । या

सदनुभूत्योरैक्यम्

च लौकिकप्रत्यक्षरूपानुभूतिः सैव सतीति नास्मा-
भिरुच्यते । लौकिकप्रत्यक्षस्य काल्पनिकत्वात् । न

हि रज्जुसर्पस्थले सर्प एव रज्जुः । किंतु तादृशसर्पाविधानं रज्जुः । तथा च सक-
ललौकिकसविषयानुभूत्याधिष्ठानभूता या निर्विषयानुभूतिः सैव सती । किंच—
' अनुभूतिसाद्विशेषयोर्विषयविषयिभावेन ' इति वदताऽनुभूतिसत्सामान्ययोर्वि-
षयविषयिभावः स्वीक्रियते न वा । आद्ये साद्विशेषयोरिति विशेषपदोक्तिर्व्यर्था
स्यात् । द्वितीयेऽनुभूतिसत्सामान्ययोर्विषयविषयिभावाभावे त्वन्मत्तानुसारेण स-
त्सामान्यस्यानुभूतिरूपत्वाभावे च सत्सामान्यस्य प्रमाणसिद्धत्वं न स्यात् ।
तदेव हि प्रमाणसिद्धं यत्प्रमाणविषयं स्वयं प्रमाणं वा । अथ सत्सामान्यस्या-
प्रमाणत्वमिष्टमेवेति चेत्तथात्वे साद्विशेषयोरिति विशेषपदोक्तिर्वैयर्थ्यं तदवश्यमेव ।

किं चानुभूतिस्तत्सामान्ययोर्विषयविषयिभावाभावे को हेतुः । प्रायशः सर्वं वस्त्वनुभूतिविषयभावं भजत । एवं सत्यपि यतः सत्सामान्यमनुभूतिविषयभावं न भजतेऽतस्तत्र तस्य सत्सामान्यस्यानुभूत्या सहाभेद एव कारणमित्यनिच्छ-
ताप्यच्छमातिना स्वकार्यम् । किं चेयं साद्विशेषविषयानुभूतिः स्वयं सद्रूपाऽ-
सद्रूपा वा । आद्येऽनुभूतिरेव सतीति स्वच्छिं स्यात् । अन्त्ये स्वयमसती कथं
साद्विशेषे प्रमाणभावं भजेत ।

यत्तु ' विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनोऽनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वेऽपि न
सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति । परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमा-
नज्ञानविषयत्वात् । स्वानुभवस्याप्यतीतस्याज्ञासिष-

अनुभूतेः स्वप्रकाशत्वम् मिति व्यवहारदर्शनाच्च ' (श्रीभा० पृ० ३४
प० १) इत्युक्तं तन्निष्फलम् । न हि मायावादि-

भिर्लौकिक्याः सविषयानुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वनियम उच्यते येनैतत्त्वण्डनं यु-
ज्येत । तथा न तस्याः सविषयानुभूतेरनुभाव्यत्वाभावानियमः । किं तु सर्वाधि-
ष्ठानभूताया ब्रह्मशब्दवाच्याया निर्विषयानुभूतेर्न कदापि परप्रकाशत्वं न च
कदाचिदप्यनुभाव्यत्वमित्येव । एतेन ' स्वगतातीतानुभवानां परगतानुभवानां
चानुभाव्यत्वेनानुभूतित्वमसङ्गात् ' (श्रीभा० पृ० ३४ प० ६) इत्याद्युक्त-
मपास्त्वम् ।

यदपि ' अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽपि गगनकुसुमादोरिवाज्ञानाविरोधित्वमपि
प्रसज्यत एव ' (श्रीभा० पृ० ३४ प० २०) इत्युक्तं तत्रानुभाव्यत्वाज्ञा-
नाविरोधित्वयोर्व्याप्तिर्न निश्चेतुं शक्यते । अनुकूलतर्काभावात् । दृष्टान्तश्चायुक्तः ।
धर्मिभूतं गगनकुसुममेव न ज्ञायते दूरे तद्धर्मभूतमज्ञानाविरोधित्वादि । यतोऽ-
ज्ञानाविरोधित्वमज्ञानकालेऽस्तित्वमेव नान्यत् । तत्र कुसुमस्यैवास्तित्वं नास्ति
कुतस्तद्धर्मस्यास्तित्वं कुतस्तरां तज्ज्ञानम् ॥ १० ॥

यदुक्तम् ' अनुभूतिप्रागभावस्य ग्राहकाभावादभावो न शक्यते वक्तुम् ।
अनुभूत्यैव ग्रहणात् ' (श्रीभा० पृ० ३५ प० ३) इति, तत्राह-

नित्या सामान्यानुभूतिरेका निर्विषया च सा ।

सुप्तौ नाहंभावभानं मुक्तौ नैव च संसृतिः ॥ ११ ॥

अनुभूतिप्रागभावस्य ग्राहकमनुभूतिसामान्यमनुभूतिविशेषो वा । नाद्यः ।

अनुभूतिसामान्यस्वरूपव्याघातात् । किञ्चिद्विषयग्रा-

अनुभूतेर्न प्रागभावः

हिकाया अनुभूतेरनुभूतिविशेषत्वात् । न द्वितीयः ।

किमियं प्रागभावग्राहिका विशेषानुभूतिः स्वप्राग-

भावं गृह्णाति सामान्यानुभूतिप्रागभावं वा । आद्य इष्टापत्तिः । न हि विशेषा-
नुभूतेरनित्यत्वे वयं विवदामः । अन्त्ये सामान्यानुभूतिप्रागभावग्राहिकेयं विशे-
षानुभूतिः सामान्यानुभूतिं विषयीकृत्यैव तत्प्रागभावं गृह्णीयात् । अभावज्ञा-
नस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वात् । सामान्यानुभूतेर्ग्राह्यत्वे तु तस्याः सामान्यस्व-
रूपव्याघातः । ज्ञानविषयीभूताया अनुभूतेरनुभूतिविशेषत्वात् । किं चानुभूति-
सामान्यस्य प्रागभाव एव नास्ति दूरे तद्ग्रहणम् । एतदुक्तं भवति—सर्वाधिष्ठा-
नभूता निराश्रया निर्विषया ब्रह्मशब्दवाच्या याऽनुभूतिस्तदेवानुभूतिसामान्यम् ।
सामान्यस्य परा काष्ठा । यदपेक्षयाऽन्यत्सामान्यं किञ्चिदपि नास्ति । अत्र एव
तत्र स्वगतसजातीयविजातीयभेदरूपस्त्रिविधोऽपि भेदो ज्ञातोऽज्ञातो नास्ति ।
यतो भेदजनका विशेषाः । विशेषो हि सामान्यपूर्वक एव । सामान्यं तु विशे-
षस्य प्रागवस्था । यत्र लेशतोऽपि विशेषो नास्ति तत्र कथं त्रिविधोऽपि भे-
दोऽस्तित्वं लभेत । एतेनानुभूतिसामान्यस्य नानात्वं प्रत्युक्तम् । तस्य चानुभूति-
सामान्यस्य प्रागभावोऽपि न वक्तुं शक्यत । कालतो मर्यादितस्यैव हि प्राग-
भावः । कालतो मर्यादा च विशेषस्यैव न सामान्यस्य । वस्तुकृतस्यैव देशकृ-
तस्यैव च कालकृतस्यापि विशेषस्य सत्त्वात् । अनुभूतिसामान्ये च वस्तुविशे-
षरूपः काल एव नास्ति कुतः कालकृतो विशेषः कुतस्तरां तन्मूलकोऽ-
नुभूतिप्रागभावः । अनुभूतिसामान्ये हि न द्यौर्नान्तरिक्षं न भूतलं न
पातालं न सूर्यो न विद्युन्न चन्द्रतारकं न तमो न ज्योतिर्न वायुर्न
दिवसो न रात्रिर्न संध्ये न कालो न शरीरं नेन्द्रियं न प्राणो न मनो न रूपं
न जातिर्न संबन्धो न समुद्रो न गिरथो न ज्ञातृत्वं न ज्ञेयत्वं न धर्मी न धर्मो

न कोऽपि विशेषः । न तदनुभूतिसामान्यं कस्याचिद् ग्राह्यं नापि कस्याचिद् ग्राहकम् । नन्वेवं सर्वविशेषाणामभावे ' अनुभूतिसामान्यम् ' इत्यपि व्यवहारो न स्यात् । सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वादिति चेत्सत्यमेतत् । निरूपकैस्तद्वस्तु केनचिच्छब्देन प्रदर्शनियमित्येतावतैवायं व्यवहारो न तु तत्राभिनिवेशव्यम् । तथा चानुभूतिसामान्येन कथं स्वप्रागभावः स्नानित्यत्वं स्नानानात्वादिकं वा प्रकाशयेत् । अप्रकाशितं च नास्त्येव । अस्तित्वे प्रमाणाभावात् । अथ तेनानुभूतिसामान्येन स्नानित्यत्वं स्वैकत्वं स्वप्रकाशत्वादिकं चापि न प्रकाशयेतेति चेदिष्टमेवैतत्सं-ग्रहितम् । न त्वेतावता तस्यानुभूतिसामान्यस्यानित्यत्वादिकं किमपि शङ्कनीयम् । संश्लिष्येत्यस्य ' नानित्या ' इत्येव तात्पर्यम् । एवं संविदेका स्वक शोतस्य नानत्वाभावे परप्रकाशयत्वाभावे च तात्पर्यं बोध्यमिति । एतेन ' योग्यानुपलब्धैव प्रागभावः समर्थितः ' (श्रीभा० पृ० ३५ प० २३) इति विरस्तम् । अनुपलब्धिप्रमाणस्य रामानुजीयैरनङ्गीकाराच्च । तस्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भूतत्वेऽपि वातमानकालिकविषयाभावेन प्रत्यक्षस्यात्रापवृत्तेः । यत्तु ' किं च प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वसत्ताकाले सन्तं साधयत्तस्य न सर्वदा सत्ताम-गमयद्दृश्यत इति घटादेः पूर्वोत्तरकालसत्ता न प्रतीयते । तदप्रतीतिश्च संवेदेऽस्य कालपरिच्छिन्नतया प्रतीतेः । घटादिविषयमेव संवेदनं स्वयं कालानवच्छिन्नं प्रतीतिं चेत्तत्संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयत इति नित्यः स्यात् ' (श्रीभा० पृ० ३६ प० १) इत्युक्तं तन्निष्फलम् । साविषयाणामनुभूतिविशेषाणां कालपरिच्छिन्नत्वेऽपि बाधकाभावात् । किं चाग्रे ' क्षेत्रज्ञावस्थायां कर्मणां संकुचितस्वरूपं ज्ञानं तत्तत्कर्मानुगुणतर-तमभावेन वर्तते । तच्चेन्द्रियद्वारेण व्यवस्थितम् । इममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरम-पेक्षयोदयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते ' (श्रीभा० पृ० ४५ प० १७) इति स्वयमेव ज्ञानस्य नित्यत्वं प्रतिपादितमिति पूर्वापरस्वग्रन्थविरोधः ।

यत्तु न च निर्विषया संवित्काचिदस्ति । अनुपलब्धेः । विषयप्रकाशनस्वभावतयैवांपलब्धेरेव हि संविदः स्वयंप्रकाशता समर्थिता ' (श्रीभा० पृ० ३६ प० १०) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । विशेषा हि सामान्यपूर्वका एवेति

नियमस्य लोकप्रसिद्धस्यानुपदमेवोक्तस्यानपलपनीयत्वात् । स्वयंप्रकाशत्व-
तात्पर्यस्योक्तत्वाच्च ।

यदपि 'स्वापमदमूर्त्तासु सर्वविषयशून्या केवलैव संवित्परिस्फुरतीति
न वाच्यम् । योग्यानुपलब्धिपराकृतत्वात् । तास्वपि दशास्वनुभूतिरनुभूता
चेत्तस्याः प्रबोधसमयेऽनुसंधानं स्यात् । न च तदस्ति ' (श्रीभा० पृ० ३६
पं० १५) इत्युक्तं तदसंगतम् । स्वयं निर्विषयाया अस्याः संविदः संवि-

केवलायाः संविद
स्फुरणम्

दन्तरविषयत्वाभावेन हि तदनुपलब्धिर्न तु तस्या
अभावात् । न हि पिशाचस्य प्रत्यक्षाविषयस्या-
नुपलब्धावपि तस्य योग्यानुपलब्धिपराकृतत्वं
मन्यन्ते । योग्यपदस्य हेतत्कृत्यम् तदुक्तं भाषाप-

रिच्छेदे-

' अस्ति चेदुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ।

सा योग्यानुपलब्धिः स्यादभावज्ञानकारणम् '

(भा० प० ६२) इति

निर्विषयायाः संविदः संविदन्तरविषयत्वाभावेन ' अस्ति चेदुपलभ्येत '
इत्येवं प्रसक्त्यभावात् । इयं चानुभूतिर्नानुभूता भवति । अनुभूत्यन्तरविषयत्वा-
भावात् । तथा च मयावादिभिरस्वीकृतमस्यामनुभावानुभूतात्वं हठादारोप्य
' तास्वपि दशास्वनुभूतिरनुभूता चेत्तस्याः प्रबोधसमयेऽनुसंधानं स्यात् ' इति
प्रबोधसमयेऽनुसंधानापादनं कथं संगतिं लभेत । किं चास्या अनभूतोर्निर्विषय
त्वाच्च संस्कारजनकत्वम् । अनुभूतिर्हि स्वाश्रये स्वविषयसंस्कारं जनयति । न
ह्यस्या अनुभूतेराश्रयस्तदानीं कोऽपि भाति, नापि विषयः । तत्कथमियं सं-
स्कारं जनयेत् । एतेन ' अस्मरणनियमोऽनुभव भावमेव साधयति ' (श्रीभा०
पृ० ३६ प० २०) इति प्रत्युक्तम् । अस्मरणनियमस्य संस्कारभावमूल-
कत्वात् । सविषयज्ञानेष्वपि न सर्वेषां संस्कारजनकत्वनियमः । पार्थि गच्छतो-
दासीनतया दृष्टेषु गृहवृक्षक्षेत्रारामादिषु सर्वेषां स्मरणनियमादर्शनात् ।

यत्तु ' न केवलस्मरणनियमादनुभवाभावः । सुप्तोत्थितस्येयन्तं कालं न
किंचिदहमज्ञासिषामिति प्रत्यवमर्शनैव सिद्धेः ' (श्रीभा० पृ० ३७ प० १)

इत्युक्तं तन्न सम्यक् । सौप्तिकज्ञानस्य सविषयत्वाभावेन तादृशप्रत्यवमर्शोप-
पत्तेः । नन्नो ज्ञाधात्वर्थान्वयेऽपि तत्कर्माणि निषेधपर्यवसानम् । यथा वनं

गच्छति देवदत्ते देवदत्तो न ग्रामं गत इत्यव

सुप्तौ नाहंभावः

तद्वत् । किं च सौप्तिकज्ञाने विषयस्येवाश्रयस्याप्य-
हमर्थस्य प्रतिभानं नास्ति । अतोऽपि तादृशप्रत्य-

वमर्शोपपत्तिः । ननु ' अर्थात्तराननुभवस्यार्थान्तराभावस्य चानुभूतार्थान्तरा-
स्मरणहेतुत्वं न संभवति ' (श्रीभा० पृ० ३७ प० ४) इत्युक्तमिति चेद्-
भ्रान्तोऽसि । अनुभूतीर्ही स्वाश्रये स्वविषयसंस्कारजनयित्वैव स्मरणहेतुर्भवति ।
तथा चानुभूतिर्यस्यार्थान्तरस्याननुभवे यस्य चार्थान्तरस्याभावे सति संस्कार-
जनन एवासमर्था तादृशार्थान्तरस्याननुभवस्तादृशार्थान्तराभावश्चास्मरणहेतुर्भ-
वत्येव । विषयाननुभव आश्रयाभावे चानुभूतिः कस्य संस्कारं क्व जनयेत् ।
किं च ' न किञ्चिद्वेदिषम् ' इत्याकारको ज्ञानप्रत्यवमर्शाभावः सौप्तिकानुभ-
वाभावसाधकत्वेनाभिप्रेत उ ' न किञ्चिद्वेदिषम् ' इत्याकारको ज्ञानाभावप्र-
त्यवमर्शस्तत्साधकत्वेनाभिप्रेतः । आद्ये ' प्रबोधसमयेऽनुसंधानं नास्ति ' (श्रीभा० पृ० ३६ प० १७) इत्युक्तमव पुनरुक्तं स्यात् तथा च न केव-
लमिति ग्रन्थासंगतिः । द्वितीये ज्ञानाभावस्य प्रत्यवमर्शश्चेत्सुषुप्तौ ज्ञानाभावोऽ-
नुभूयत एव । प्रत्यवमर्शो हि स्मरणम् । तच्चानुभूतस्यैव । ज्ञानाभावः सुषु-
प्तावनुभूतश्चेत्सुषुप्तावनभवः । सध्यतागत प्रत्युत तत्रैव बाधकम् । सोऽयं घटकु-
टीप्रभातन्यायः ।

निर्विषया भूतरूपत्त्यभावादन्येऽपि विकारा न भवन्ति । विकारान्तरा-

णामुत्पात्तियाप्तत्वेनोत्पत्त्यभावेऽसंभवात् । यत्तु ' प्रा-

अनुभूतेर्नित्यत्वम्

गभावे व्यभिचारात् ' (श्रीभा० पृ० ३७ प० १६)

इत्युक्तं तन्न । प्रागभावविनाशस्य विकारत्वाभा-

वात् । अवस्थान्तरापत्तिर्ही विकारः । न चाभावस्यावस्थान्तरं संभवति । किं च
सत्कार्यवादे कार्यस्थोत्पत्तेः प्रागपि कारणरूपेण सत्त्वात्प्रागभाव एव दुर्वचः ।
कुतश्च व्यभिचार । सत्कार्यवादश्च रामानुजीय पि स्वीकृत एव । यत्तु

‘ भावरूपा मायावाद्यभिमताऽविद्याऽनुत्पन्नैव विविधविकारास्पदं तत्त्वज्ञानो-
 दयादन्तवती चेति तस्यामनैकान्त्यम् ’ (श्रीभा० पृ० ३७ प० १८)
 इत्युक्तं तदसंगतम् । तथा हि सामान्यानुभूतिरूपं ब्रह्म निर्विशेषम् । तच्छ-
 क्तिरविद्यापदवाच्या । सा च न ततो भिन्ना । भेदस्य विशेषमूलकत्वात् ।
 अत एव ब्रह्मरूपा सा शक्तिर्नित्यैव । तादृशशक्तिपरिणामस्त्वव्यक्तादिः ।
 स च कर्ममूलकः । तादृशशक्तिपरिणामस्य कर्मणश्च मिथः कार्यकारणभावेऽ-
 पि नान्योन्याश्रयदोष आपादनीयः । तयोर्द्वयोरपि बीजाङ्कुरन्यायेन प्रवा-
 हानादित्वात् । बीजाङ्कुरयोर्द्वयोरुत्पत्तौ सत्यामप्युत्पत्तौ प्राथम्यं कस्येति
 नावधार्यते । अतोऽगत्या प्रवाहानादित्वं स्वीकार्यम् । प्रवाहानादित्वं च नो-
 त्पत्त्यभावः । किंतूत्पत्तिकालानवधारणम् । उत्पत्तिकालानवधारणं च द्विवि-
 धम् । क्वचित्कालसत्त्वेऽपि तदज्ञानात् । क्वचिच्च कालाभावादेव तदज्ञानात् ।
 आद्यं बीजाङ्कुरविषये । अव्यक्तादिर्यो ब्रह्मशक्तिपरिणामस्तद्विषये द्विती-
 यम् । अव्यक्तमहदहंकारोत्पत्त्यनन्तरमेव दिक्कालादिविशेषवस्तूत्पत्तेः । मो-
 क्षावस्थायामपि नित्या ब्रह्मरूपा शक्तिरस्त्येव । अव्यक्तादिस्तत्परिणामो
 विनश्यति । मोक्षावस्थायां योऽविद्यानाश उच्यते तत्राविद्यापदेनाव्यक्तादिः
 शक्तिपरिणामो गृह्यते । तत्त्वज्ञानेन जायमानोऽव्यक्तादिपरिणामविनाशश्च
 तादृशपरिणामाभानरूपः । अभानं च क्वचिद्वस्तुन एवासत्त्वात् क्वचिद्वस्तुस-
 त्त्वेऽपि तदभानात् । क्वचिच्च वस्तुभानेऽपि मिथ्यात्वेन भानात् । भानमपि
 मिथ्यात्वेन जायमानमभानमेव । आद्यं यथा रज्जुयाथात्म्यज्ञानोत्तरं सर्पस्या-
 भानम् । द्वितीयं यथा सुषुप्तौ घटादेरभानम् । तृतीयं यथाऽऽदर्शे स्वमुखभानम् ।
 अव्यक्तादेर्ब्रह्मशक्तिपरिणामस्याभानं च जीवन्मुक्तावादर्शे स्वमुखभानवदेव ।
 विदेहमुक्तौ तु सुषुप्तौ घटादेरभानवत् । इत्थ सिद्धान्तस्थितौ सत्यां ‘ यदनु-
 त्पन्नं तदविनाशि ’ इति व्याप्तेरविद्यायां व्यभिचारापादनं तत्राविद्यापदेन ब्रह्म-
 शक्तिरभिप्रेयत उत तत्परिणामोऽव्यक्तादिरभिप्रेयते । आद्ये सा नान्तवती ।
 अन्त्ये सा नानुत्पन्ना । ततः कथमत्र व्यभिचारः पदमादधीत ।

यत्तु ' यदप्यनुभूतिरजत्वात्स्वस्मिन्विभागं न सहत इति तदपि नोपपद्यते । अजस्यैवात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभक्तत्वात् । अनादित्वेन चाभ्युपगताया अविद्याया आत्मनो व्यतिरेकस्यावश्याश्रयणीयत्वात् ' (श्रीभा० पृ० ३८ प० १) इत्युक्तं तत्सर्वं दत्तोत्तरम् (पृ० ८२) । यश्च ' स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति कस्यचिद्विषयस्य प्रकाशनं हि संवेदनम् । स्वयंप्रकाशता तु स्वसत्तयैव स्वाश्रयाय प्रकाशमानता । प्रकाशश्च चिदाचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यम् । सर्वकालवर्तमानत्वं हि नित्यत्वम् । एकत्वमेकसंख्यावच्छेदः ' (श्रीभा० पृ० ३८ प० १२) इतिग्रन्थेन संवेदनस्य, स्वयंप्रकाशतायाः, प्रकाशस्य, नित्यत्वस्य, एकत्वस्य च स्वरूपभेद उक्तः स विशेषावस्थायां न तु तन्मूलभूतसामान्यस्वरूपे । न हि घटशरावोदञ्चनादिभेदो मृदवस्थायां दर्शयितुं शक्यते ।

यत्तु ' संविदि तु स्वरूपातिरेकेण जडत्वादिप्रत्यनीकत्वमित्यभावरूपो भावरूपो वा धर्मो नाभ्युपेतश्चेत्तन्निषेधोक्त्या किमपि नोक्तं भवेत् ' (श्रीभा० पृ० ३८ प० १८) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अभावस्य धर्मरूपत्वाभावात् । धर्मो हि धर्म्यपेक्षया सूक्ष्मं धर्मिणः सामान्यावस्थं संविदो निर्विशेषत्वम् रूपम् । अत एवाकाशादिविशेषापेक्षया सूक्ष्मेभ्यस्तत्सामान्यावस्थेभ्यः शब्दतन्मात्रादिभ्यः सकाशा-

दाकाशादिविशेषाणामुत्पत्तिरुक्ता सांख्यशास्त्रे । इतरैः प्रायस्तथाङ्गीकृता च । तथा च कथमभावरूपो धर्म इत्युच्यते । किंच ' संविदि जडत्वादयो ज्ञेयधर्मा न सन्ति ' इति वाक्येन न भावरूपः कश्चन धर्मो विधीयते नाप्यभावरूपः । किं तु जडत्वादयो धर्माः केवलं निषिध्यन्त इत्येष एव तद्वाक्यार्थः । ' घटो नास्ति घटाभावोऽस्ति ' अनयोर्वाक्ययोरर्थभेदः प्रसिद्ध एव । पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः । घटो नास्तीत्यत्र घटस्यास्त्यर्थेऽन्वयः । तस्य च नञर्थेन संबन्धः । घटाभावोऽस्तीत्यत्र तु घटस्याभावेऽन्वयः । तस्य चास्त्यर्थे । एवं संसर्गभेदे वाच्यवृत्त्या वाक्यार्थभेदोऽवर्जनीय एव । लक्षणा तु बाधसत्त्व एवेति न लक्षणयाप्यत्र वाक्यार्थैक्यं शङ्कनीयम् । अत एव ' त्वं नासि ' ' त्वद-

भावोऽस्ति ' इत्यत्र पुरुषव्यवस्था, ' घटा न सन्ति घटाभावोऽस्ति ' इत्यत्र वचनव्यवस्था च संगच्छते । अत एव च विधिवाक्यान्निषेधवाक्यं पार्थक्येन गणयन्ति वाक्यार्थविदः । किं चासमस्तनञः क्रियान्वय एव साधुत्वमिति वैयाकरणानां निकाये प्रसिद्धम् । तथा चाहुः—

संबोधनान्तं, कृत्वोर्थाः, कारकं, प्रथमो वतिः ।

धातुसंबन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥

तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् ।

साधुत्वमष्टकस्यास्यं क्रिययैवावधार्यताम् ।

(वै० भू० का० १६—१७) इति ।

तथा च कथं घटो नास्तीत्यत्र घटाभावप्रतीतिः । एतेन

' न वेद्यं भित्तिधर्मः स्यादिति यत्प्रागुदीरितम् ।

तेनापि साधितं किञ्चित्संविदोऽस्ति न वा त्वया ।

अस्ति चेत्पक्षपातः स्यान्नचेत्ते विफलः श्रमः ' ॥

(सं० सि० पृ० ९७)

इति सिद्धिन्नयोक्तमपास्तम् ।

यत्तु ' संवित्सिध्यति वा न वा । सिध्यति चेत्सधर्मता स्यान्नो चेत्तु-
च्छता गगनकुसुमादिवत् । सिद्धिरेव संविदिति चेत्कस्य कं प्रतीति वक्त-
व्यम् । यदि न कस्यचित् कंचित्प्रति सा तर्हि न सिद्धिः ' (श्रीभा० पृ०
३९ प० १) इत्युक्तं तत्रोच्यते—या च सिद्धिः कस्यचित्कंचित्प्रत्येव वक्तुं
शक्यते स व्यवहारानुगुणः सिद्धिविशेषः । यच्च सर्वेषां सिद्धिविशेषाणां
मूलभूतं प्राणप्रदं च सिद्धिसामान्यं सैव संवित् । न तस्या आश्रयापेक्षा ।
नापि निरूपकापेक्षा । सामान्या संविदेवात्मा । न त्वात्मधर्मः संवित् । आ-
धाराधेयभावस्यापि विशेषावस्थायामेव सत्त्वेन सामान्यावस्थायां धर्मधार्मि-
भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । विशेषाणां च सामान्यपूर्वकत्वानियमेनोक्तसामा-
न्यरूपमवस्थाश्रयितव्यमनवलपनीयमेवेति प्रागुक्तं (पृ० ६९) न विस्मर्त-
व्यम् । एवं च ' अनुभूतिरिति स्वाश्रयं प्रति ' (श्रीभा० पृ० ३९ प० ९)
इत्यादिना ग्रन्थेनानुभूतेरात्मधर्मत्वादि यदुक्तं तत्सर्वं विशेषावस्थायामस्तु नाम
न तु सामान्यावस्थायामिति बोध्यम् ॥ ११ ॥

संवित्सामान्यमेवात्मा नाहमर्थः स ईरितः ।

अहंभावः कल्पितः स्यान्मोक्षेऽहंधीः सुखं च न ॥ १२ ॥

यत्तु ' संविचाम काचिन्निराश्रया निर्विषया वाऽत्यन्तानुपलब्धेर्न संभवति ' (श्रीभा० पृ० ४० प० ४) इत्युक्तं तन्न । प्रागुक्त (पृ० ८२)-रीत्या निर्विषयाया निराश्रयायाः सामान्यानुभूतेरवश्यं स्विकार्यत्वात् । किं च केयं सामान्यानुभूत्यभावसाधिकाऽनुपलब्धिः । प्रत्यक्षज्ञानाभावश्चेत्परशरीरगतानां जीवानामप्रत्यक्षत्वेनासत्त्वापत्तिः । अथ नेयमत्यन्तानुपलब्धिः । शरीरचेष्टयाऽनुमानेन तत्र जीवोपलब्धेरिति चेदत्रापि विशेषाणां सामान्यपूर्वकत्वानियमेनानुमानप्रमाणं कुतस्ते बुद्ध्यारूढं न भवति । या च निर्विषया निराश्रयानुभूतिः सैव सर्वेषु लोकेष्वहं जानामीत्यादिप्रत्ययेष्वनुवर्तते । ज्ञान-

सामान्यमनुवर्तते । आश्रयविशेषो विषयविशेषश्च आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वम् कल्पित एव । तथा च ज्ञानाश्रयत्वेन भातोऽहमर्थोऽपि कल्पित एवेति न स आत्मा । किं तु

निराश्रयो निर्विषयचिद्रूप एवात्मा । अतति व्याप्नोतीत्यात्मा । सामान्यं हि विशेषान् व्याप्नोति । यथा घटशरावादीन्मृत्तिका व्याप्नोति । अतः सर्वापेक्षया यत्सामान्यं तदेव परमार्थत आत्मस्वरूपम् । अथ को विशेषः किं च सामान्यमिति चेदुच्यते-परमाणवः सामान्यम् । द्व्यणुकादयो विशेषाः । रूपरसादयो गुणाः सामान्यम् । गुणी विशेषः । एवमितरत्रापि धर्माः सामान्यं धर्मी विशेषः । सूक्ष्मं सामान्यं स्थूलं विशेषः । आन्तरोऽर्थः सामान्यं बाह्योऽर्थो विशेषः । निराकारं ज्ञानमात्रं सामान्यम् । कल्पितेनाकारेण युक्तं साकारं ज्ञानं विशेषः ।

‘ अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ’

इत्युक्तेः । तथा च सर्वापेक्षया यत्सामान्यं स एवात्मा । तथा हि-मृत्तिकारा घटशरावादयो विशेषाः । मृत्तिका सामान्यमिति हि प्रसिद्धमेव एवं मृदादिषु परमाणवः सामान्यम् । सूक्ष्मत्वात् । परमाणुष्वपि पृथिवीपरमाणवपेक्षया जलपरमाणवः सामान्यम् । सूक्ष्मतरत्वात् । महाभूतेषु चात्यन्तसूक्ष्मत्वादा-

क्रावं सामान्यम् । आकाशादिमहाभूतापेक्षया तद्गुणाः शब्दस्पर्शादयः सामान्यम् । शब्दतन्मात्रादीनामाकाशाद्यपेक्षयापि सूक्ष्मत्वात् । एवं सकलधर्म्यपेक्षया तद्धर्माः सामान्यम् । तेष्वपि पञ्चमहाभूतेषु तद्धर्मेषु च बाह्यार्थापेक्षयाऽऽन्तरार्थाः सामान्यम् । आन्तरार्थाश्च बुद्धौ कल्पिता इति ज्ञानविशेषा एव ते । तदपेक्षया यज्ज्ञानसामान्यं यदीदृशं तादृशमीति वक्तुं न शक्यते स आत्मा । यत्र धर्मधर्मिभावोऽपि नैव भासते । अत एव निर्विशेषान्मात्र आत्मेत्युक्तम् । स एव च सर्वान्वौद्धान्धमान्, तद्वारा धर्मिणः, आन्तरद्वारा च बाह्यार्थान्, तेष्वपि सूक्ष्मद्वारा स्थूलान्, तत्रापि च मृत्तिकादिद्वारा घटादींश्च सर्वान् व्याप्नोति । सामान्यस्य च विशेषकारणत्वेनात्मनः सर्वकारणत्वात् 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० सू० १ । १ । २) इति तल्लक्षणं सिद्धम् । बाह्यार्थस्य चान्तरार्थमूलकत्वात्कार्ये च कारणसजातीयत्वकल्पनस्यैवौचित्यात्कारणीभूतस्यान्तरार्थस्यैव बाह्यार्थस्य सकलजगतः कल्पितत्वमेव युक्तमित्यपरमार्थत्वं च सिद्धम् । एवं च ज्ञानसामान्यमात्मेति स्थितम् । आश्रयोपाधिका विषयोपाधिकाश्च ये ज्ञानविशेषास्ते सर्वे कल्पिता एवेत्याश्रयो विषयश्च युष्मदर्थ एव । धीविशेषसिद्धो युष्मदर्थ इत्येव वस्तुतो युष्मदर्थस्य लक्षणम् । नायं युष्मदर्थो व्यावहारिकयुष्मदर्थवदस्मदर्थसापेक्षः । तदाग्रहे तु विशेषावस्थोन्मुखं धीसामान्यमेवास्मदर्थ इत्युच्यताम् । व्यावहारिकोऽस्मदर्थस्त्वहंप्रत्ययसिद्धो युष्मदर्थश्च युष्मत्प्रत्ययसिद्ध इत्यत्र न विवादः । किं तु व्यावहारिकस्यास्मदर्थस्यापि 'धीविशेषसिद्धो युष्मदर्थः' इत्येवं युष्मदर्थलक्षणाक्रान्तत्वमस्त्येवेति 'अहं जानामीति विध्यन्नहमर्थीश्चन्मात्रातिरेकी युष्मदर्थ एव' इति मायावाद्युक्तिर्निर्बाधैव । एतेन 'अहं जानामीति सिद्धो

अहमर्थो नात्मा ज्ञाता युष्मदर्थ इति वचनं जननी मे वन्द्येतिवद्व्याहृतार्थम्' (श्रीभा० पृ० ४१ प० ८) इत्यपास्तम् । उक्ताभिप्रायाज्ञानात् । व्यावहारिकस्य चाहं जानामीति धीविशेषसिद्धस्याहमर्थस्य न वस्तुत आत्मत्वम् । तस्य स्वविशेषव्यापित्वेऽपि स्वसामान्याव्यसपित्वेन सर्वव्यापित्वाभवात् । अत एव

तस्य न प्रत्यक्तत्त्वम् । प्रति अञ्चतीति प्रत्यक् सर्वव्यापीत्यर्थः । प्रत्यक्शब्द-
 आत्मशब्दपर्याय एव । स्थावरजङ्गमेषु सकलवस्तुष्व्वात्मव्याप्तेः सत्त्वेऽपि
 ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु शरीरेषु चित्प्रतिबिम्बभूतजीवरूपेण व्यापिरनुभवपथमा-
 रोहतीत्यतो लोके जीवः प्रत्यक्शब्देनात्मशब्देन च व्यवहिरयते । स च
 जीवा ज्ञानव्यञ्जकाहंकारसांनिध्यात्स्वयमात्मानमहंभावापन्नं मत्वा ज्ञातारं
 मन्यते । तेनाहं जानामीति धर्मधर्मितया जायमाना व्यवहारिकी धीविशेष-
 रूपा प्रत्यक्षप्रतीतिर्न विरुध्यते । एवं च

‘अहमर्थो न चैवात्मा प्रत्यक्तत्त्वं चापि तस्य न’ इति सिद्धम् ।

अव्यक्तपरिणामविशेषस्याहंकारस्याहंकारत्वमप्यत एवोपपद्यते । यतोऽव्य-

महंकारः स्वसांनिध्याद्द्वस्तुतोऽहंभावानापन्नमपि
 अहंकारस्वरूपम जीवमहंभावापन्नं भासयति । अहंकारशब्दस्य
 ह्यभूततद्भावेऽर्थे चिप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पत्तिर्भवतापि

प्रदर्शितैव (श्रीभा० पृ० ५३ प० ११) । अहंकारो हि महत्तत्त्वस्य सा-
 क्षात्परिणामः । महत्तत्त्वं हि बुद्धिरूपम् अहंतेदंते च बुद्धिविशेषौ । अतः
 स्वभावत एवायमहंभावापन्नोऽहंकारः स्वसांनिध्याद्द्वस्तुतोऽहंभावानापन्नमपि
 जीवमहंभावापन्नं करोतीति युक्तम् । अथ ‘वस्तुतोऽहंभावापन्नो जीवः ।
 वस्तुतोऽहंभावानापन्नश्च देहादिः । अव्यक्तपरिणामविशेषश्चाहंकारो देहादिक-
 महंभावापन्नजिवसांनिध्यादहंभावापन्नं करोति’ इति चेदव्यक्तपरिणामविशेष-
 स्याहंकारस्याहंभावोऽस्ति वा न वा । नास्ति चेत्सोऽव्यक्तपरिणामविशेषः कथं
 स्वस्मिन्नसन्तमहंभावं जीवनिष्ठं देहादौ प्रदर्शयेत् । न हि हरिद्रा स्वस्मिन्नसन्तं
 रक्तिमानं जम्बुकुसुमस्थं जपाकुसुमसंनिहितेऽपि स्फटिके प्रदर्शयितुं प्रभवति ।
 अस्ति चेत्सोऽहंभावः स्वाभाविको नैमित्तिको वा । आद्ये तेनैव जीवे देहादौ
 चाहंभावोपपत्तौ किमतिरिक्तं जीवनिष्ठेनाहंभावेन । जीवेऽव्यक्तपरिणामविशेष-
 षाहंकारे चेत्युभयत्रापि स्वाभाविकाहंभावकल्पने गौरवम् । किं च तथासति
 देहादौ सांनिध्यादिनिमित्तवशाद्दृश्यमानोऽहंभावो वस्तुतोऽव्यक्तपरिणामविशेष-
 निष्ठ एव न जीवनिष्ठ इत्यत्र नियासकाभावः । तथात्वे तु जीवोऽप्यहंकारा-

दवाच्यः स्यात् । तच्च तवाप्यनिष्ठम् । इष्टत्वे तु मोक्षेऽहंकारविलयस्य त्वत्सं-
 मतत्वेन जीवविलयापत्तेः । नैमित्तिकश्चेत्सोऽहंभावो जीवसांनिध्यादिति वक्त-
 व्यम् । तादृशनैमित्तिकाहंभावविशिष्टोऽव्यक्तपरिणामविशेषो देहादावहंभावं
 प्रदर्शयति तत्किं वास्तविकाहंभावाश्रयजीवसांनिध्ये तदसांनिध्ये वा । आद्ये
 जीवनिष्ठ एव देहादावहंभावः प्रदृश्येत किं मध्ये गडुभूतेनाव्यक्त परिणामवि-
 शेषण । अन्ये स्वस्मिन्नेवाविद्यमानमहंभावं कथं देहादौ प्रत्याययितुं प्रभवेत् ।
 अहंकारपदवाच्यत्वानुपपत्तिश्च । किं च जीवसांनिध्येऽहंकारस्यापि न स्थितिः ।
 प्रतीभूते देहेऽहंकारादर्शनात् । किं चास्मिन्नपि पक्षे जीवोऽहंकारपदवाच्यः
 स्यादिति प्रागुक्तदोषस्तदवस्थ एव । किंच जीवनिष्ठोऽहंभावः कस्मिंश्चिदेवाव्य-
 क्तपरिणामविशेषे प्रतीयते न सर्वोऽप्यत्र नियामकभावः । तस्मादिदंभावमहं-
 हंभावोऽपि बुद्धयैव कल्पित इति वस्तुतोऽव्यक्तपरिणामविशेषनिष्ठ एव सो-
 ङ्गकर्तव्यः तादृशाहंभावाश्रयोऽव्यक्तपरिणामविशेष एवाहंकारः । स एव च
 देहादाविव जीवेऽप्यहंभावं प्रदर्शयति । युक्तं चैतत् । महत्त्वं इत्यव्यक्त-रि-
 णामः । महत्त्वं च बुद्धिः अहंतेदंते च बुद्धिविशेषभूते इति न जीवात्मनि
 वास्तविकाहंभावो युक्तः ।

मोक्षावस्थायाम् चाहं जानामीत्यपि प्रतीतिर्न भवत्येव । तादृशानिः
 प्रतीतिविशेषत्वेन कल्पितत्वात् । किंच चाहं जाना-
 मोक्षे नाहंभावः मीति प्रतीतिर्धर्मधर्मिभावसापेक्षा । माक्षे तु धर्म-
 धर्मिभावोऽपि नास्त्येव यतो धर्मधर्मिभावे
 स्वगतो भेदो भासते । भेदस्य च भयजनकत्वव्याप्यत्वानियमः प्रसिद्ध एव ।
 भयं च तारतम्येन क्वचिन्महत्क्वचिन्मध्यमं क्वचिन्न्यूनं क्वचिन्न्यूनतरं क्वचिदुद्भूतं
 क्वचिदनुद्भूतमित्यन्यत् । परं तु भेदस्थले भयलेशोऽपि नास्तीति दुर्वचम् ।
 यतः पुत्रादपि भयं दृश्यते । स्वशरीरस्थादपि दन्तनखादेः सकाशाद्भयमनु-
 भूयते । स्वशब्दादपि च भयं दृश्यते । यथा तत्राभिर्नविष्टस्य मम मुखात्के
 शब्दा निर्गच्छन्तीति न जाने । अतस्तत्र गमनमेव न युक्तम् । इति हि
 श्लोके प्रतीतिः । ' द्वितीयाद्वै भयं भवति ' इत्युक्तिश्चात एव संगच्छते ।

मोक्षावस्थायं तु ' जभयं वै जनक प्राप्नोऽसि ' (वृ० ४ । २ । ४) इति श्रुतिर्भयगन्धोऽपि नास्तीति दर्शयति । तस्मात्तत्र धर्मधर्मिभावो वक्तुमशक्यः । अत एव तत्र ज्ञातृज्ञेयभावो विषयविषयिभावश्च न । नन्वेवं तत्र सुखानुभवोऽपि न स्यात् । तत्प्रतीतौ सनुभूत्यनुभवित्रोर्धर्मधर्मिभावः, सुखानुभवित्रोर्ज्ञेयज्ञातृभावः, सुखानुभूत्योर्विषयविषयिभावश्च विद्यत इति चेत्सत्यमेतत् । किं तर्हि तत्र सुखेशोऽपि नास्ति । को ब्रूनेऽस्तीति । मोक्षावस्थाया निरतिशयोत्कर्षे किं निमित्तमिति चेद्दुःखात्यन्ताभाव इति गृहाण । तत्र सुखोक्तिस्तु ' भारापगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवद्दुःखाभावे सुखमुच्यते ' इत्यभिप्रायेण बोध्या । मोक्षार्थं प्रवृत्तिस्तु दुःखनिवृत्त्यर्थैव । एतेन

निरस्तास्त्रिलोक्योऽहमनन्तानन्दभाक् स्वराट् ।

भवेयमिति मोक्षाथा श्रवणादौ प्रवर्तते ॥

इत्यपास्तम् । मुमुक्षोर्नियमेन तादृकसंकल्पस्यादर्शनात् । क्वचित्तथा संकल्पो दृश्यत इत्याग्रहे तु दुःखात्यन्ताभावस्यौपचारिकसुखत्वेन तत्रानन्तानन्दभ्रान्त्या स योजनीयः ।

नन्वेवमपि प्रागुक्तरत्या मोक्षेऽहमर्थानुवृत्त्यभावेन ' अहमनन्तानन्दभागभवेयम् ' इति संकल्पः कथमुपपद्यत इति चेद्भ्रान्तोऽसि । ईदृशसंकल्पोपपादनाय संकल्पकालेऽहंत्वेन प्रतीतस्य वस्तुनो मोक्षकाले सत्त्वमेव केवलमपेक्ष्यते न तु मोक्षकालेऽहंत्वेन प्रतीत्यपेक्षा । प्रतीतेरेवनापेक्षा किमुताहंत्वेन । तथा च संकल्पकाले प्रतीतस्याहमर्थस्य मोक्षावस्थायामनुवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिः । ' अहमनन्तानन्दभागभवेयम् ' इत्येव संकल्पः । न तु ' तदानीमहं तथाविधमात्मानमनन्तानन्दभाक्त्वेनानुसंदध्याम् ' इति । लोकेऽपि निद्रातः प्राक् ' अहं निद्रासुखमनुभवेयम् ' इति क्वचित्संकल्पो दृश्यते । परं तु तत्रापि सुषुप्तिकाले ' अहमिदानीं सुखमनुभवामि ' इत्यनुसंधानं न दृश्यते । एवं च मोक्षे नाहमर्थानुवृत्तिः । प्रागुक्तरत्या मोक्षे भेदस्य कथमप्यभावेन धर्मधर्मिभावस्य वक्तुमशक्यतयाऽहमर्थानुवृत्तेरुपपादत्वाच्च । तथा च दुःखात्यन्ताभावायैव मोक्षे प्रवृत्तिरिति सिद्धम् ।

लोकेऽपि पञ्जरस्थाः शुकादयो योग्यकाले स्वाद्वचं भक्षयन्तोऽपि वने

मोक्षशब्दार्थः

कस्मिन्नपि काले किमपि फलं प्राप्स्यताति संभा
वनामात्रेण पञ्जरान्मोक्षमिच्छन्ति तत्र बन्धदुःख-
निवृत्त्यर्थमेव प्रयत्नो दृश्यते । ईदृशी च मोक्षा

वस्था मुच्यते मोक्षण इति धात्वर्थानुगुणैव मोक्षो हि मुक्तिः । सा च कस्मा-
दप्यपसरणरूपा । न तु तत्र कस्याचिदन्यत्तय प्राप्तिः । किं च बन्धमोक्षयोः
परस्परप्रतिद्वन्द्विभूतत्वेन तादृश एव मोक्षपदार्थो वक्तव्यो यो बन्धप्रतिद्वन्द्वि-
भूतः । बन्धश्च दुःखानियत इति दुःखविरोधिभूतदुःखात्यन्ताभाषानियतो मोक्षः ।
न हि सुखं दुःखविरोधि । सुखदुःखयोः सामानाधिकरण्यदर्शनात् । अत एव
वैशेषिकैः सुखदुःखयोर्द्वयोरपि गुणत्वेन पृथङ्निर्देशः कृतः अन्यथा तमसस्ते-
जोऽभावरूपत्वमिव सुखस्य दुःखाभावरूपत्वं दुःखस्य वा सुखाभावरूपत्वं तैः
कल्पितं स्यात् । दुःखात्यन्ताभावश्च लेशतोऽपि दुःखसत्त्वे न संभवतीति स
एव दुःखविरोधी । तस्मादर्थस्वाभाव्यादापि दुःखात्यन्ताभावो मोक्षः सिध्यति ।
दुःखनिवृत्तिश्चानुकूलप्रतिकूलान्वयविरहे स्वरूपेणावस्थितिः । रामानुजैरपि
तथैव व्याख्यातम् (श्रीभा० पृ० १२९ प० ५) । अनुकूलप्रतिकूलान्व-
यविरहश्चानुकूलस्य प्रतिकूलस्य च स्वद्वितीयस्य वस्तुन एवाभावेन वा,
तादृशवस्तुनः सत्त्वेऽपि तत्संबन्धाभावेन वा, संबन्धसत्त्वेऽपि संबन्धप्रतिभा-
साभावेन वा भवति । तत्र द्वैतिनां मते मोक्षे द्वितीयस्य वस्तुनोऽभावो दुरुप-
पादः । तत्र ' द्वितीयाद्वै भयं भवति ' इति न्यायेन भयसंभावनायामपि
मोक्षे भयात्यन्ताभावः ' अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि ' (बृ० ४ । २ । ४)
इतिश्रुत्येकशरणतया श्रद्धाजाड्येन कल्पनीयः स्यात् । अद्वैतिनां तु मते
श्रुतिप्रतिपादितो मोक्षे भयात्यन्ताभावो युक्त्यैवोपपादितो भवति । द्वितीया-
भावेन भयसंभावनाया अप्यसत्त्वात् । तथा च द्वितीयवस्तुनोऽभावस्याभयं वै
जनकं प्राप्तोऽसीतिश्रुत्यनुगुणतया कथं मोक्षे सुखातिशयकल्पना युज्येत ।
सुखस्य द्वितीयसापेक्षत्वात् । किं च मोक्ष उत्कर्षातिशयो यथा दुःखात्यन्ता-
भावेन वक्तुं शक्यते न तथा सुखातिशयेनापि । यतोऽल्पेनापि दुःखेन मह-

दपि सुखमभिभूयत इति प्रसिद्धं लोके । तथौषचारिकेणापि दुःखेन सुखाभि-
भव इतिहासादिषु प्रसिद्धः । आपैचारिकं दुःखं च सुखाभावरूपम् । तादृश-
नौपचारिकेणाप्यनपत्यताजन्मना दुःखेन दशरथः श्रीरामचन्द्रोत्पत्तेः प्राक्
सर्वमपि राज्यादिवैभवं व्यर्थं भावितवान् । अथौषचारिकमपि स्वल्पमपि च
दुःखं यत्र नास्ति स एव सुखानिश्चय इति वेदेवं तर्हि सुखातिशयानिरूपण-
स्य दुःखात्यन्ताभावनिरूपणाधीनतयोभयसंमतन दुःखात्यन्ताभावनैवोपपत्तौ
किं तत्रातिरिक्तमुखातिशयकल्पनया । तदेवं मोक्षावस्थायां द्वैतगन्धस्यापि
वक्तुमशक्यतया तत्राहमर्थानुवृत्तिर्दुर्घटा । अहमर्थप्रतीतेर्भेदमूलकधर्मधार्मिभा-
वसापेक्षत्वात् । मोक्षे प्रवृत्तिस्तु न दुःखार्था किं तु दुःखनिवृत्त्यर्थैवेत्युपपादित-
मेव । यथा पादे कण्टकेन विद्धस्य तन्निःसारणे प्रवृत्तिस्तद्वत् । इयांस्तु
विशेषः कण्टकनिःसारणोत्तरं दुःखनिवृत्तिः प्रतीयते । मोक्षे तु सापि नेति ।
एतेन दुःखनिवृत्त्यर्थायां प्रवृत्तावपि मोक्षे दुःखनिवृत्तेः प्रतीततया तदानीं
ज्ञातृज्ञेयभावोऽस्तीति भेदो दुर्निवार इत्वपास्तम् । किं च न हि दुःखनिवृत्ति-
रनुकूलेति प्राथ्यते । किं तु दुःखं प्रतिकूलमीति तन्निवर्तयितुमिष्यते । 'दुःखस्य
प्रतिकूलतया तन्निवृत्तिरिष्टा भवति नानुकूलतया' (श्रीभा० पृ० १२९
प० ४) इत्युक्तवत्स्ववाप्येतत्संमतमेव । एतेन

अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्त्वं नामनो भवेत्

[श्रीभा० पृ० ४० प० १३]

इत्याद्युक्तं स्वकपोलकल्पनाजालमपास्तम् ॥ १२ ॥

यत्तु

'स्वसंबन्धितया ह्यस्याः सत्ताविवृत्ततादि च ।

स्वसंबन्धवियोगे तु ज्ञप्तिरेव सिध्यति ।

छैतुश्छेद्यस्य चाभावे छहनादेरसिद्धिवत्' ।

(श्रीभा० प० ४० प० २१)

इत्यनेन ग्रन्थेनाश्रयभताहमर्थपेक्षयैव ज्ञानस्य ज्ञानत्वमस्तित्वं चेत्युक्तं
तत्रोच्यते—

संविदो नाश्रयापेक्षा न ज्ञातृत्वं तथात्मनः ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा ज्ञात्रन्तःकरणं भवेत् ॥ १३ ॥

व्यावहारिकज्ञानविशेषविषये ज्ञानस्याश्रयापेक्षास्तु नाम । यच्च सर्वज्ञान-
मूलभूतमनुभूतिसामान्यं तस्याश्रयापेक्षा सुतरां न संभवति । आश्रयापेक्षया
तत्सिद्धिश्चेज्ज्ञानसामान्यस्वरूपभङ्गापत्तेरित्यसकृदावोदितम् । किं च व्यवहारेऽपि

सुष्ठुचारम्भोत्तरं शब्दतन्मात्रादिभ्यस्तदाश्रयाणां

संविन्निराश्रया

महाभूतानामुत्पात्तिः सांख्यैरुक्ता भवतापि स्वीकृता
च । तत्र कथमाश्रयानपेक्षया तेषां सिद्धिः । अथ

शब्दादयो गुणाः, न तथा ज्ञानम् । ज्ञानं तु छेदनादिवत्किमेति चेत्तथासति
क्रियाया अनित्यत्वानियमेन ज्ञानस्याप्यानित्यत्वापत्तौ ' नित्यज्ञानाश्रय ईश्वरः '
इति त्वदीय एव सिद्धान्तो विरुद्धः स्यात् । यत्तु

' अतोऽहमर्थो ज्ञातेव प्रत्यगात्मेति निश्चितम् '

(श्रीभा० पृ० ४१ प० २)

इत्युक्तं तत्र प्रत्यगात्मपदेन किं जीवात्मा विवक्षि-
आत्मनो न ज्ञातृत्वम् तोऽथेश्वर उत निर्विशेषविन्मात्रं ब्रह्म । आद्ये
द्वितीये च सिद्धसाधनम् । जीवेश्वरयोरव्यक्तपरिणा-
मविशेषाहंकारसांनिध्येनाहंभावाश्रयोर्ज्ञातृत्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् । न
तृतीयः । त्वया तदनङ्गीकारात् । तस्य निर्विशेषत्वेनाहंभावाश्रयत्वज्ञातृत्वादे-
रसंभवाच्च । ज्ञातृत्वादेः कल्पितत्वेन ज्ञातृस्वरूपस्य विनाशित्वाच्च ब्रह्म ज्ञातृ-
स्वरूपम् । यत्तु ' विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ' (बृ० २ । ४ । ४,
४ । ५ । १५) इति श्रुतिब्रह्मणो विशातृत्वमाहेति तत्र विज्ञातृत्वं कल्पित-
मेव श्रुतितात्पर्याविषयीभूतम् । कल्पितज्ञातृत्वाविशिष्टस्यापि ज्ञानं न केनापि
साधनेन संभवति किमुत शुद्धस्य ज्ञातृत्वादेरहितस्येति । ज्ञातृत्वस्य सत्त्वात्वे
' विज्ञानं ब्रह्म ' (बृ० ३ । ९ । ८) इतिश्रुतिविरोधः स्यात् ।

यत्तु ' यथैकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभाबद्रूणावशिष्टे.....एवमात्मा
चिद्रूप एव चैतन्यगुणः ' (श्रीभा० पृ ४१ प० १४) इत्युक्तं तत्रो-

च्यते-एकमेवेत्यस्यैकजातीयमित्यर्थं उतैकत्वसंख्यावाच्छिन्नामिति । आद्ये

ज्ञानद्वयासंभवः

तेजस्त्वेनैकजातीयं तेजो यथा दीपस्तत्प्रभा चेत्यु-
भयरूपं दृश्यते तथा ज्ञानत्वेनैकजातीयं ज्ञानमात्मा
तद्गुणश्चेत्युभयरूपमित्यर्थः स्यात् । तथा सत्युभ-

योर्धर्मधर्मिणोर्ज्ञानयोरैकजातीयत्वेन धर्मभूतज्ञानस्येव धर्मिभूतज्ञानस्याप्याश्रयो
विषयश्च वक्तव्यः । द्वैतिनां मते विषयस्य कथंविद्वक्तुं शक्यत्वेऽप्याश्रयो
दुरुपपाद एव । ज्ञानस्य ह्याश्रय आत्मैव वक्तव्यः । तथा च धर्मिभूतज्ञानमा-
त्मस्वरूपं तदाश्रयश्चात्मेत्यात्माश्रयः । आश्रयभूतस्यात्मनो ज्ञानस्वरूपान्मनश्च
भेदे तु स आश्रयभूत आत्मा ज्ञानस्वरूपो वा जडो वा । आद्ये तस्यापि
ज्ञानस्य पुनरन्य आश्रय इत्यनवस्था । अन्त्ये स्वमतप्रच्युतिः । गुणभूतज्ञान-
स्यात्मस्वरूपभूतज्ञानस्य च विजातीयत्वे तु ' एकमेव ' इत्युक्तिविरोधः । किं
च भिन्नजातीयत्वाङ्गीकारेण धर्मिभूतस्यात्मस्वरूपभूतज्ञानस्य निराश्रयस्य स्वी-
कारे निराश्रयनिर्विशेषज्ञानवादिभिर्मायावादिभिः क्षिपराद्धम् । किं च ' अनु-
भूतिरिति स्वाश्रयं प्रति स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुण्यापादन-
स्वभावो ज्ञानावगतिसंविदाद्यपरनामा सकर्मकोऽनुभवितुरात्मनो धर्मविशेषो घट-
महं जानामीममर्थमवगच्छामि घटमहं संवेद्मीति सर्वेषामात्मसाक्षिकः प्रसिद्धः '
(श्रीभा० पृ० ३९ प० ९) इति ग्रन्थेन यज्ज्ञानस्य साश्रयत्वं साधितं
तत्सर्वमत्र धर्मिभूतवानं निराश्रयं स्वीकृतीति पिरुद्धं स्यात् । किं च मिथोविल-
क्षणज्ञानद्वयस्वीकारे तदुभयानुगतैकपवृत्तिनिमित्ताभावाज्ज्ञानशब्दस्य नानार्थ-
त्वापत्तिः । किं च गुणभूतं ज्ञानमात्मनः स्वामाविकं नित्यं न च सर्वथा ध-
र्मिणः सकाशाद्भिन्नम् । तथा च तेनैवात्मनो जडत्वाभावे सिद्धे किमर्थं पुन-
स्त्वयाऽऽत्मस्वरूपभूतं ज्ञानं स्वीकृतम् । ' विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ' (बृ० ३ ।
९ । २८) इति श्रुत्युपपत्तयेऽगत्या स्वी क्रिया इति चेच्छ्रुतिश्चेच्छरणं तर्हि
तेनैव सिद्धौ कृतं गुणभूतज्ञानेन । शुक्लो घटो घटे शुक्लो गुण इत्युभयविध-
व्यवहारो यथैकेनैव घटस्वरूपविशेषभूतेन शुक्लगुणेनोपपद्यते तद्वत् । किं च
यदि गुणभूतज्ञानं धर्मिभूतज्ञानं चेत्यर्थद्वयं ज्ञानशब्दस्य श्रुतेराभिप्रेतं स्यात्तर्हि

निःसंशयमपि पक्षे उभयत्रैक एव ज्ञानशब्दो न प्रयुक्तः स्यात् । तस्माद्धर्मभूत-
ज्ञानं पृथक्, धर्मभूतज्ञानं च पृथागिति भेदो न श्रुतिसंमतः । अथैकमेवेत्यस्यैकत्व-
संख्यावच्छिन्नमित्यर्थश्चेत्तत्र धर्मधर्मिभावः कल्पित इत्यापत्तिः । ततश्च धर्मध-
र्मिभावो वास्तविक इति त्वत्सिद्धान्तो विरुद्धः स्यात् ।

यत्तु 'संविदनुभूतिज्ञानादिशब्दाः संबन्धिशब्दा इति शब्दार्थविदः । न

हि लोके श्रेयार्जानात्यादेरकर्मस्थानकृतकस्य च प्र-
आत्मा ज्ञानस्वरूप एव योगो दृष्टचरः' (श्रीभा० पृ० ४३ प० ४)

इत्युक्तं तत्तुच्छम् । तथा सति स्वरूपभूतज्ञाने

ज्ञानशब्दप्रयोगो न स्यात् । रूढ्या चेन्ममापि तथैव । निर्विशेषानुभूतिरेवा-
त्मेति प्रागुक्तमेव प्रयोगश्च संविदात्मा, अजडत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा
घटादिरिति केवलव्यक्तिरेकी हेतुः । अजडत्वं चानन्याधीनप्रकाशस्वरूपत्वम् ।
घटदीपसुखादयश्च न प्रकाशस्वरूपाः । प्रकाशश्च तेषां ज्ञानधीनः । ज्ञातापि
न प्रकाशस्वरूपः । प्रकाशश्च तस्य कल्पितज्ञानाश्रयत्वमूलकः । अतः सोऽपि
नात्मा । किं तु ज्ञानरूप एवात्मा । ज्ञाता तु ज्ञानाश्रयत्वेन कल्पितो ज्ञान-
व्यञ्जकोऽहंकार एव । एतेन 'स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति चेत्तथासाति
दीपादिष्वनैकान्त्यम्' (श्रीभा० पृ० ४३ प० ८) इत्यादिग्रन्थेनाजड-
त्वस्य व्याख्यान्तरं कल्पयित्वा कृतं तत्तदण्डनं प्रत्युक्तम् । एवं च जानाम्यह-
मित्येवमात्मविशिष्टिणी प्रतीतिर्भ्रम एव । देहात्माभिमानवत् एव प्रतिभासना-
ज्ञातृत्वं मिथ्यैव । अनुभूतिः परमार्थतो निर्विषया निराश्रया च सती
भ्रान्त्या ज्ञातृत्याश्रमासते रजततनेव शुक्तिः । यत्तु 'एतदयुक्तम् । तथासत्य-
नुभवसामानाधिकरण्येनानुभविताऽहमर्थः प्रतीयेतानुभूतिरहामिति पुरोवास्थित-
भास्वरद्रव्याद्यकारतया रजतादिरिव । अत्र तु पृथगवभासमानैवेयमनुभूतिरर्था-
न्तरमहमर्थं विशिष्टि दण्ड एव देवदत्तम् । तथा क्षनुभवाम्यहामिति प्रतीतिः ।
तदेवमस्मदर्थमनुभूतिविशिष्टं प्रकाशयन्ननुभवाम्यहामिति प्रत्ययो दण्डमात्रे दण्डी
देवदत्त इति प्रत्ययवद्विशेषणभूतानुभूतिभावावलम्बनः कथमिव प्रातिज्ञायेत ।
(श्रीभा० पृ० ४४ प० ५) इत्युक्तं तदापाततः । न हि भ्रमकासे 'अनु-

भूतिरहम् ' इतिप्रतीत्यापादनं युज्यते । भ्रमकालेऽधिष्ठानस्य स्वरूपेण प्रतीय-
 भावात् । तथाऽनुभवसामानाधिकरण्येनानुभविताऽहमर्थः प्रतीयेत्यप्ययुक्तम् ।
 अधिष्ठानसामानाधिकरण्येनैवारोप्यस्यानुभवविशिष्टाहमर्थस्य प्रतीयमानत्वात् ।
 तथा ह्यनुभवाम्बहामिति प्रतीतावाधिष्ठानभूतानुभूतिवैयधिकरण्येनानुभवितुरहमर्थ-
 स्य प्रतीतिरिति कथमवगतं त्वया । न ह्यनुभवाम्बहमित्यत्राहमर्थविशेषणीभूतो
 यो नु भूतः स एवाधिष्ठानम् । किंतु सन्मात्रानुभूतिरेवाधिष्ठानम् । अहमर्थविशे-
 षणीभूतोऽनुभवश्चाव्यक्तपरिणामविशेषः प्रातिभासिकान्तर्गत एव । ननु तर्हि
 यथेदं रजामित्यत्राधिष्ठानस्येदंत्वेन प्रतीतिस्तथाऽत्राधिष्ठानस्य केन रूपेण प्रती-
 तिरिति चेत्तद्रूपेणेति गृहाण । अन्ततोऽस्तितायाः सर्वत्र सत्त्वात् । सतश्च
 सामानाधिकरण्येनैव प्रतीतिः । किं चाधिष्ठानस्याहमर्थविशेषणीभूतज्ञानत्वेन
 प्रतीतिरिति सुरां वक्तुमशक्यम् । अधिष्ठानस्य निर्विशेषसन्मात्ररूपत्वेन तस्ये-
 तद्विशेषणीभवनानर्हत्वात् । एतेन ' आत्मतयऽभिमताया अनुभूरोपि भि-
 श्यात्वं स्यात् । देहात्माभिमानवत एव प्रतीतिः ' (श्रीभा० पृ० ३४ प० १४)
 इत्युक्तमपास्तम् । अहमर्थविशेषणत्वेनाहं जानामीति प्रतीयमानाया अव्यक्तप-
 रिणामविशेषभूताया अनुभूरोर्मिथ्यात्वस्थेष्टत्वात् । न हीयमधिष्ठानभूताऽनुभूतिः ।
 तस्याः स्वमात्ररूपेण ज्ञेयत्वाभावेन प्रतीयमानत्वाभावात् । अत एव सा तत्त्व-
 ज्ञानेन बाधिता न भवति । यच्च प्रतीयते तदिदंकारास्पदमहंकारास्पदं वा वस्तु
 बाधाहं भवति । न तु प्रतीतिरेव बाध्यते । प्रतीतिरव्यव्यक्तपरिणामविशेषभूता
 साश्रया साविषया च बाधाहंैव । न तु निर्विशेषसन्मात्ररूपा कस्याप्यवस्थायाम्
 बाध्यते ।

यत्तु ' अन्तःकरणरूपस्याहंकारस्य न ज्ञातृत्वमुपपद्यते । देहस्येवाचेतन-
 त्वप्रकृतिपरिणामित्वदृश्यत्वपराकत्वपरार्थत्वादियोगादन्तःकरणरूपाहंकारस्य ।
 चेतनासाधारणस्वभावत्वाच्च ज्ञातृत्वस्य ' (श्रीभा० पृ० ४५ प० २)

इत्युक्तं तत्र । लौकिकं वटादिविषयकं ज्ञानं हि
 अहंकारस्य ज्ञातृत्वम् मानसी क्रिया मनोवृत्तिविशेषो मनसस्तत्तद्विषया-
 कारेण परिणामः । ज्ञातृत्वं च ज्ञानक्रियश्रयत्वम् ।

तच्च मनस एव संभवति न त्वात्मनः एतेन ' अन्तःकरणं न ज्ञातृ अचे-
तनत्वाद्देहवत् ' इत्यनुमान निरस्तम् ज्ञानस्य मनःपरिणामविशेषरूपत्वेन मन-
स्येव तत्संभवात् । आत्मा न ज्ञाता, अपरिणामित्वादित्यनुमानेनात्मनो ज्ञातृ-
त्वाभावश्च सिध्यति । न च ज्ञातृत्वं ज्ञानगुणाश्रयत्वम् क्रियावाचकाद्धातो-
राश्रये तृचप्रत्ययः स्मर्यते व्याकरणे । ज्ञानक्रियव ज्ञानगुणशब्देनोच्यत इति
चेदस्तु नाम । तथापि विकारभूतस्य मनस एव सा न तु निर्विकारस्यात्मनः
यद्यप्यचेतनत्वप्रकृतिपरिणामित्वदृश्यत्वपराकत्वपरार्थत्वादिभिर्बहुभिर्वैभवं नो घ-
टादिसाम्यं तथापि ज्ञातृत्वेन वैधर्म्याङ्गीकारे बाधकाभावः । यथा तैरेव धर्मैः
शरीरस्य घटादिसाम्येऽपीन्द्रियाश्रयत्वेन चेष्टाश्रयत्वेन च वैधर्म्यं तद्वत् इदंशी-
मनोवृत्तिरूपा ज्ञानक्रिया च मनसां वस्तुत एवानेकत्वादुपाधिभेदेन भद द्वा
तत्तन्मनोगता विभिन्नैव । एकमनोगतापि च कालभेदेन भिन्नैव । तथा चैक-
ज्ञानक्रियाकर्तृभूतस्य मनसोऽपरज्ञानक्रियाकर्तृत्वमविरुद्धमेव । एतेन ज्ञानकर्म-
णोविरोधादेव न ज्ञातृत्वम् (श्रीभा० पृ० ४५ प० ७) इत्यपस्तम् ।
एकक्रियानिरूपितयोर्हि ज्ञातृत्वज्ञेयत्वयोर्विरोधः स्यात् । न त भिन्नक्रियानिरू-
पितयोः । अन्यथा भवन्मतेऽप्यात्मनो ज्ञानकर्मणो विरोधादेव ज्ञातृत्वाभाव
प्रसङ्गो दुर्बार इति ॥ ३ ॥

अनित्यं व्यञ्जयेज्ज्ञानमहंकारो हि लौकिकम् ।

सुप्तावहंता न तथाप्यात्मनस्तत्र साक्षिणा ॥ ४

सा च ज्ञानक्रियाऽनित्यैव क्रियात्वात् । एतेन ' ज्ञानं चायात्मनो
नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेन नित्यम् ' (श्रीभा०
अहंकारव्यङ्ग्यं ज्ञानं पृ० ४५ प०) इत्यपस्तम् ज्ञानक्रियाय
मनित्यम् अनित्यत्वादेव सात्त्विकं ज्ञानं सिद्धं ज्ञानं नि-
व्यवहार उपपद्यते । न च ज्ञान नित्यमेव उपपद्यते

बिनिष्ठमिति व्यवहारस्तु ज्ञानाविकाससंकोचमूलको भौतः । धर्मज्ञा च ज्ञानस्य
संकोचविकासाविति वाच्यम् । सत्यानुपपत्तौ गौणत्वं प्रपञ्चाभावगतं । किं च
संकोचविकासौ सुपचयापचयादेवति ज्ञानस्य विकारित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गस्तद-

वस्थ एव । किं चैवं जीवस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गः । यतो ज्ञानमात्मनः स्वाभाविको गुण इति त्वथैवोक्तम् (श्रीभा० पृ० ४५ प० १०) । स्वाभाविकगुणस्य ह्युपचयापचयावाश्रयोपचयापचयावन्तरेण नैव संभवतः । कार्येषु भूतषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । इदं च मनोवृत्तिविशेषरूपं लौकिकं ज्ञानं प्रातिभासिकान्तर्गतमेव । अस्थैवाभिव्यञ्जकोऽहंकारः स्वात्मस्थतया तदभिव्यनक्ति । आदर्शादिवत् । अभिव्यञ्जकानां स्वयं स्वभाव एव यत्स्वात्मस्थतयाऽभिव्यञ्ज्याभिव्यञ्जनम् । न त्वहंकारोऽनुभूतिस्वरूपं परमात्मानमभिव्यनक्तीति ब्रूमहे । परमात्मनेऽहंकारव्यञ्जन्यत्वाभावात् एतेन

‘ शान्ताङ्गार इवादित्यमहंकारो जटात्मकः ।

स्वयंज्योषमानमानं व्यनक्तीति न युक्तिम् ’

(श्रीभा० पृ० ४६ प० १६)

इत्यपास्तम् । न च लौकिकमपि मनोवृत्तिविशेषरूपं ज्ञानं प्रकाशस्वरूपतां दधात्येवेति कथमप्रकाशस्वरूपेण जडेनाहंकारेण तद्व्यञ्जनमिति वाच्यम् । यतो नायं नियमः प्रकाशस्वरूपस्य प्रकाशस्वरूपेण नैवाभिव्यञ्जनामिति । अप्रकाशस्वरूपेणापि जलादिना प्रकाशस्वरूपस्य सूर्यस्याभिव्यक्तिर्दृश्यते । न चेदं लौकिकमपि ज्ञानं सर्वेषां जडानां प्रकाशकमस्तीति तस्य स्वप्रकाशाहंकारेण कथमभिव्यक्तिरिति वाच्यम् । यतोऽथमपि न नियमो यत्स्वप्रकाशेन स्वस्य नाभिव्यक्तिरिति । अन्धकारावृत्त्यवगते केनचित्सूक्ष्मरन्ध्रेण प्रविष्टानां रविकिराणां स्वाभिव्यङ्ग्यकरतलेनाभिव्यक्तिर्दर्शयते । यत्तु ‘ करतलप्रतिहतगतयो हि रश्मयो बहुलाः स्वयमेव रफटतरमुपलभ्यन्त इति तद्बाहुल्यमात्रहेतुत्वात्करतलस्य नाभिव्यञ्जकत्वम् ’ (श्रीभा० पृ० ४७ प० ८) इति तन्न । करतलस्य चिरधारणेऽपि रश्मिबाहुल्याननुभवात् । रश्मया हि चाक्षुःप्रत्यक्षविषयाः । अतस्तद्बाहुल्यत्त्वे तस्य बाहुल्यस्य प्रत्यक्षं स्यादेव । उत्तरोत्तरमसह्यता तु सूक्ष्मच्छिद्रद्वारा करतले रश्मिनां प्रवेगाधिक्येन भवति । अस्तु वा बाहुल्यम् । तथापि बाहुल्यसंपादनद्वारैव करतलस्य रश्म्यां व्यञ्जकत्वमक्षमेव । यत्तु ‘ अस्य संबद्रूपस्यात्मनोऽहंकारनिर्गत्याभिव्यक्तिर्किंरूपा न तावदुत्पात्तिः ।’

स्वतःसिद्धतयाऽनन्योत्पाद्यताभ्युपगमात् । नापि तत्प्रकाशनम् । तस्या अनु-
भवान्तराननुभाव्यत्वात् । (श्रीभा० पृ० ४७ प० ११) इत्युक्तं तत्र ।
संविद्रूपस्यात्मनोऽभिव्यक्तेरस्माभिरनभ्युपगमात् । मनोवृत्तिविशेषस्वरूपस्य ज्ञा-
नस्य चानुभवान्तरानुभाव्यत्वमस्त्येवेति तत्प्रकाशनरूपा तदभिव्यक्तिः सुल-
भैव । यथाऽपवरके केनाचिद्बन्धेण प्रविष्टा अपि सूर्यरश्मयो यावन्निराश्रिता-
स्तावन्न प्रकाशिता भवन्ति, यथा वा शब्दतन्मात्रादयो निराश्रिता न प्रका-
शन्ते किं तु साश्रया एव तथेदं मनोवृत्तिविशेषरूपं ज्ञानमपि । तथा च
करतले स्वयमेव सूर्यरश्म्याश्रयो भूत्वा तैरेव स्वयमभिव्यक्तं सत्तान्प्रकाशयति
तथा मन एवाहंकाररूपेण तादृशज्ञानाश्रयो भूत्वा तेनैव ज्ञानेन स्वयमभिव्यक्तं
सत्तज्ज्ञानं प्रकाशयति । तदिदमभिव्यक्तं ज्ञानं बोधदृगतं कल्मषमपनयति ।
कल्मषं चेदं न सर्वजगन्मूलभूतभावरूपाज्ञानरूपम् । किं तु तस्यैव ये परि-
णामविशेषा अल्पाल्पास्तच्छकलभूता इव येऽविद्याविशेषाः सर्वाभासकारणी-
भूतरज्जुज्ञानादयस्तद्रूपम् । एतदविद्याविशेषनिरासकं रज्जुज्ञानादिकं ज्ञानमपि
मूलभूतभावरूपाज्ञानपरिणामविशेष एव । यथा स्वमान्तरस्थाद्वितीयस्वमानिरा-
सिका जागृतिरपि प्रथमस्वमान्तर्गतैव तद्वत् । तथा च यथा प्रथमस्वमान्तर्ग-
तापि जागृतिर्द्वितीयस्वमानिरासे समर्था तथा प्रातिभासिकजगदन्तर्गतमपि
मनोवृत्तिविशेषरूपं लौकिकं ज्ञानमाधुनिका येऽविद्याशकलविशेषास्तन्निरासे
समर्थमेव । तस्यास्य लौकिकज्ञानस्यायमहंकार आश्रयो भूत्वाऽभिव्यञ्जक
इत्युक्तम् । स्वाश्रयतयाऽभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः । यत्तु ' नाय-
मभिव्यञ्जकानां स्वभावः । प्रदीपादिष्वदंशनात् ' (श्रीभा० पृ० ४८ प०
१९) इत्युक्तं तत्र । न हि प्रदीपो घटाद्याभिव्यञ्जकः । किं तु तत्प्रभा ।
तदुक्तं—

‘ स्वस्यैव भासको दीपः स्वस्य चान्यस्य च प्रभा ’ इति ।

दर्पणादिरपि स्वात्मस्थतयैव मुखादीनभिव्यनक्ति । यत्तु ' न च दर्प-
णादिर्मुखादेरभिव्यञ्जकः । अपि तु चाक्षुषतेजःप्रतिफलनरूपदोषहेतुः '
(श्रीभा० पृ० ४८ प० २१) इत्युक्तं तत्र । चाक्षुषतेजःप्रतिफलनद्वारा

मुखाद्यभिव्यञ्जकत्वस्याक्षतेः । एवमहंकारस्य ज्ञानाश्रयत्वेन ज्ञानव्यञ्जकत्वा-
ऽज्ञातृत्वम् । जीवस्याप्यहंकारसोनिधेनैवाहमर्थत्वं ज्ञातृत्वं च न तु वास्तवि-
कम् । आत्मा तु ज्ञप्तिमात्रमेव । यत्तु ' अहंभावविगमे ज्ञप्तेर्न प्रत्यक्तत्वासिद्धिः ।
(श्रीभा पृ० ४९ प० ८) इत्युक्तं तन्न । ज्ञप्तावहंभावाभावेन स्वप्नै
प्रकाशमानत्वाभावेऽप्यनन्याधीनप्रकाशस्वरूपत्वरूपप्रत्यक्तत्वस्य विद्यमानत्वात् ।

किं चाहंभावो नात्मनः स्वरूपम् सुषुप्त्यादौ व्यभिचारात् । सुषुप्तौ

ज्ञानसत्त्वेऽप्यहमर्थाभावेन ज्ञानस्य निराश्रयत्वान्न
सुषुप्तौ नाहभावः स्फुटप्रतिभासः । न च सुषुप्तावहमर्थसत्त्वेऽपि
विषयराहित्यानन् स्फुटं प्रतिभास इति वाच्यम् ।

प्रमाणाभावात् अज्ञानरूपविषयस्य सत्त्वाच्च । अहमर्थस्य ज्ञानाश्रयस्य विष-
यानपेक्षत्वाच्च । ज्ञानं ह्याश्रयविषयावपेक्षते न त्वाश्रयः साक्षाद्विषयमपेक्षते ।
किं च ज्ञानं प्रथमत आश्रयमपेक्षते ततो विषयमित्यनुभवाद्विषयसंबन्धात्प्रा-
ग्भासमान आश्रयः कथं विषयापेक्षप्रतीतिकः स्यात् । न च सुप्तोत्थितस्य
' सुखमहमस्वाप्सम् ' इति परामर्शान्सुषुप्तावहमर्थः सिध्यतीति भ्रमितव्यम् ।
यतोऽनेन परामर्शेन परामर्शकालेऽहमर्थत्वेन प्रतीतस्य जीवस्य सुषुप्तिकाले
सत्त्वं सिध्येन्न तु तदानीमहमर्थत्वेन तस्य प्रतीतिः सिध्येत् । शिखाण्डिना
जन्मातरे भीष्मवधाय तपस्तप्तमित्युक्तावुत्तरस्मिञ्जन्मानि शिखाण्डित्वेन प्रती-
तस्य पूर्वास्मिञ्जन्मानि तपश्चर्याकाले सत्त्वमात्रं दृश्यते न तु तदानीं तस्य
शिखाण्डित्वम् किं च ' न किञ्चिदहमज्ञासिषम् ' इति परामर्शेन सुषुप्ति-
कालेऽहमर्थस्यापि प्रतीतिविषयत्वाभाव सिध्यति । न किञ्चिदिति कृत्स्नप्र-
तिषेधात् । यत्तु ' न किञ्चिदिति निषेधस्य कृत्स्नविषयत्वे भवदाभिमतानु-
भूतिरपि प्रतिषिद्धा स्यात् ' (श्रीभा० पृ० ५० प० ३) इत्युक्तं तन्न ।
अनुभूतेरपि सुषुप्तौ वेद्यत्वेन प्रतिषेध इष्यते एव । न हि सुषुप्तावनुभूतेरनु-
व्यसायविषयत्वमनुभूयते । न किञ्चिदीनि निषेधो हि सामान्यमुखप्रवृत्तो घटा-
दीनहमर्थं ज्ञानमज्ञानं चेति सर्वानेव ज्ञानविषयत्वेन निषेधति । सुषुप्तौ
कस्यापि ज्ञानविषयत्वं नास्तीति यावत् । अत एव ' मामप्यहं न ज्ञातवान् '

इत्येवमहमर्थस्यापि तदानीमननुसंधानं प्रतीयते । एतेन ' मामप्यहं न ज्ञातवान् ' इत्यस्य ' वर्णाश्रमादिविशिष्टरूपेण न ज्ञातवान् ' इत्यर्थकल्पनया यथाकथंचिदुपपत्ती रामानुजीयकृता (श्रीभा० पृ० ५० प० १४) परास्ता । एवं च ' सुषुप्तिसमयेऽप्यनुसंधीयमानमहमर्थमात्मानं ज्ञातारमहाभिति परामृश्य न किंचिद्वेदिषामिति वेदने तस्य प्रतिषिध्यमाने तस्मिन्काले प्रतिषिध्यमानाया वित्तेः सिद्धिमनुवर्तमानस्य ज्ञानुरहमर्थस्य चासिद्धिमनेनैव न किंचिदहमवेदिषामिति परामर्शेन साधयंस्तमिममर्थं देवानामेव प्रियः साधयतु ' (श्रीभा० पृ० ५० प० ४) इति ग्रन्थेन कृत उपहासः प्रत्युत स्वस्यैवोपहासाय भवतीति सुधियो विभावयन्तु ।

यत्तु ' सुषुप्तावात्माऽज्ञानसाक्षित्वेनास्त इति मायावादिप्रक्रिया ।

साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव । न ह्यजानतः
जात्मसाक्षित्वोपपत्तिः साक्षित्वम् । ज्ञातव लोकेवेदयोः साक्षीति व्यप-
दिश्यते न ज्ञानमात्रम् । स्मरति च भगवान्पा-

णिनिः ' साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ' (पा० सु० ५ । २ । ९१) इति साक्षाज्ज्ञातृत्वेव साक्षिशब्दम् । स चायं साक्षी जानामीति प्रतीयमानोऽस्मदर्थ एवेति कुतस्तदानीमहमर्थो न प्रतीयेत ' (श्रीभा० पृ० ५० प० १९) इत्युक्तं तत्रोच्यते—सुषुप्तावात्माऽज्ञानसाक्षित्वेनास्त इति सत्यमेव । परं तु तत्र साक्षित्वम् ' इदमज्ञानम् ' इत्येवमज्ञानविषयकानुसंधानवत्त्वरूपं नास्ति । किं तु ' न किंचिद्वेदिषम् ' इत्येवंरूपमेव । लोके ह्यभावसाक्षी द्विविधो भवति । चैत्रभैत्रयोर्वाक्कलहमात्रमभूत् । न केनचित्कोऽपि ताडित इत्यत्र ' चैत्रभैत्रयोर्वाक्कलहमात्रमेतन्न कोऽपि कनपि ताडयति ' इत्येवं वाक्कलहकाले ताडनाभावानुसंधाता देवदत्तादिस्ताडनाभावसाक्षी भवति । क्वचित्त्वेवं वाक्कलहकालेऽनुसंधानाभावेऽपि वाक्कलहकाले ' अयममुं ताडयति ' इत्येवं ताडनानुसंधानं नाभूत् । एतावतैव सानी भवति । तथा सुषुप्तौ ' इदमज्ञानम् ' इत्येवमनुसंधानाभावेऽपि ' इदममुकम् ' इत्येवं तदा कस्यापि विषयस्यानुसंधानं नास्ति । एतावतैव तस्याज्ञानसाक्षित्वं सुषुप्तौ । यद्यपि

मूलाज्ञानं भावरूपं तथापि तदज्ञानपरिणामविशेषस्य सुषुप्तिस्थस्यावरणशक्ति-
मत्त्वेनैव सत्त्वादुक्तसाक्षित्वं सूपपादम् । एवमज्ञानसाक्षित्वोपपत्तौ सुषुप्तौ

ज्ञातृत्वं नास्त्येवेति तदानीमहमर्थप्रतीतिदुरुपपादैव ।
मुक्तौ नाहंभावः मोक्षदशायां विदेहमुक्तावहमर्थप्रतीतिः सुतरां
नास्त्येव । तत्र ज्ञातृज्ञेयभाव एवनास्ति कुतोऽ-

हमर्थप्रतीतिः । जीवन्मुक्तदशायां तु यद्यप्यहमर्थो भासते तथापि स इतर-
दृष्ट्यैव । तद् दृष्ट्या तु भासमानोऽप्ययं जीवेऽहंभावोऽहंकारसंबन्धमूलक एव न
स्वाभाविक इति निश्चयान्न तस्य बद्धस्येव बाधको भवति । लोकैः सह
व्यवहारस्तु लोकदृष्ट्यैव कर्तव्य इति तथा व्यवहारस्तेषाम् । ननु व्यवहार
एव न संभवतीति चेत्किं कारणाभावाद्वा मयोजनाभावाद्वा तदसंभवं ब्रूषे ।
नाद्यः । पारब्धकर्मणो ज्ञानेनाविनाशात्पूर्वसंस्कारानुरोधेन मरणपर्यन्तं
बुद्ध्याद्युपाधीनां सत्त्वात् । प्रयोजनाभावस्तिवष्ट एव । तथापि लोकसंग्रहायैव
केवलं कृपावशतया व्यवहारः । नन्वेवं जनकादीनां यथा व्यवहारो दृश्यते न
तथा शुकादीनामिति कुतो भेद इति चेद्यथा बद्धेष्वपि केचिदेव परेषां सन्मा-
र्गदर्शकाः केचिदुदासीनाः केचिच्च प्रत्युतासन्मार्गदर्शका इति पूर्वसंस्कारा-
नुरोधेन भेदो दृश्यते तथा मुक्तेष्वपि मरणपर्यन्तं संस्कारस्याविनाशेन भेदो
युक्त एव । ये च वद्धावस्थायामसन्मार्गदर्शकास्ते तत्त्वज्ञानानधिकारिण एवेति
ज्ञानिषु जीवन्मुक्तेषु केचित्परेषां सन्मार्गदर्शकाः केचिदुदासीना इत्येवं द्वैवि-
ध्यमेव । इत्थं च वामदेवादीनाम् ' अहं मनुरभवम् ' इत्यादिरहंभाव उपपन्नो
भवति । यथा बालानां भाषयैव तैः सह व्यवहारः प्रौढानां तथैव जीवन्मु-
क्तानामश्विरस्य च लोकरीत्यैव व्यवहार इति ' हन्ताहमिमास्तिस्मो देवताः '
(छा० ६ । ३ । २) इत्यादिश्रुतिषु, ' यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् ' (गी०
१५ । १८) इत्यादिस्मृतिषु च प्रतिपादितोऽहंभावपूर्वको व्यवहार उपपद्यते ।
मुमुक्षुदशायामहंभावपूर्वकसंकल्पस्तु न मोक्षदशायामहंभावसाधक इति पाक्
(पृ० ९१ । १०) उपपादितम् । एतेन ' मोक्षेऽहमर्थाननुवृत्तावात्मनाश
एव प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातः स्यात् ' (श्रीभा० पृ० ५१ प० ८) इत्या-

द्युक्तमपास्तम् । यत् ' स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते स्वस्मै प्रकाशमानत्वात् ' (श्रीभा० पृ० ५२ प० १) इत्युक्तं तद्विदेहमुक्तौ नैव संभवति । देहाद्युपाधित्यागेन प्रकाश्यप्रकाशकभावस्यैवाभावात् । जीवन्मुक्तौ तथाचेत्—अस्तु । किं तु तत्रापि परैः सह व्यवहाराय परदृष्ट्यैवाहंभावोल्लेखेन न तस्य पुनः संसारापादकत्वम् । विदेहमुक्तौ तु न कथमपि भेदप्रतिभासः ॥ १४ ॥

शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म शास्त्रं प्रत्यक्षबाधकम् ।

असत्यादपि सत्याधीः शास्त्रं स्वस्मिन्प्रवर्तते ॥ १५ ॥

' नेह नानास्ति किञ्चन ' (बृ० ४ । ४ । १९, का० ४ । ११) इत्यादिशास्त्रमप्येतदेव ब्रह्माद्वैतं प्रतिपादयति । ननु भेदस्य सर्वथाऽसत्त्वे प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपं शिष्यशास्त्रादिभाव-
ब्रह्माद्वैते शास्त्रं प्रमाणम् रूपं च भेदं गृहीत्वा प्रवृत्तं शास्त्रं स्वयमसन्मार्ग-
गतमेव स्यादिति चेदस्तु । तथासति कथं शास्त्रं
प्रमाणं भवेदिति चेदित्यम् यथा चैत्रमैत्रौ प्रयागं गन्तुं प्रवृत्तौ । तत्र चैत्रोऽ-
ग्रतो गतः पथि मार्गद्वैधे अभेग प्रयागागामिनाऽसत्येन मार्गेण प्रवृत्तो दूरं
गतः । तं च दूरतो दृष्ट्वा तेनैव मार्गेण प्रवृत्तो मैत्रः केनचिन्मार्गज्ञेन ' नार्थं
प्रयागगामी मार्गः ' इत्येवं बोधितश्चैत्रस्य सन्मार्गे प्रत्यानयनाय मैत्रः स्वयम-
सत्यत्वेन ज्ञातेनापि तेनैव मार्गेण गत्यन्तराभावात्प्रधान्यं चैत्रसमीपं गत्वा
तमसत्यान्मार्गानिवर्तयति तस्याऽसत्येन मार्गेण गन्तुं प्रवृत्तान् न केवलं प्रवृत्ता
नपि त्वतीव दूरतरं गतान् बद्धञ्जीवानसत्यान्मार्गान्निवर्तयितुं शास्त्रं जीव-
प्रतिबोधनाय तत्समीपे गमनाय गत्यन्तराभावादसत्यमपि भेदं स्वयं गृहीत्वा
जीवसमीपे समागत्य तान् प्रतिबोधयति उपदेष्टा हि तादृशो विरलः । यः
स्वनिष्ठान् दोषान् विख्याप्योपदिशति । अत्र हेतुत्तु दोषज्ञानेनोपदेश्यो दोषे-
ष्वौदासीन्यं कृत्वाऽन्यं सर्वं तदीयं मार्गमनुसरेदिति । तथा प्रतिपाद्यप्रति-
पादकभावरूपं शिष्यशास्त्रादिभावरूपं च भेदं वस्तुतोऽसत्यमपि गृहीत्वा
सन्मार्गप्रदर्शनाय प्रवृत्तं शास्त्रं स्वभिन्नसत्यस्वरूपं दोषं ' वेदा अवेदाः '

(बृ० ४ । ३ । २२) इति स्वमुखेनैव प्रख्याप्याद्वैतं बोधयति । तत्र हेतु-
 र्मुमुक्षोः शास्त्रीयमार्मानुसरणम् । तच्चज्ञानिना तु शास्त्रमप्यसत्यत्वेन भावनीय-
 मेव । अन्यथाऽद्वैतभावना स्थिरा न स्यात् । तथा च शास्त्रस्य मोक्षद्वारपर्य-
 न्तमेव गतिर्न तु मोक्षावस्थायाम् । प्रमाणशिरोमणेवेदस्येयं स्थितिस्तत्र का
 वार्ताऽन्येषां प्रमाणानाम् । सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यत्वं मोक्षद्वारपर्यन्तमेवेति ।
 शास्त्रप्रमाणसिद्धं चैतदद्वैतं युक्त्याप्यनुसृतं भवति । घटाशरावादिविशेषाणां
 मृत्सामान्यपूर्वकत्वस्य लोके दृष्टत्वात्सर्वविशेषाणां भूलभूतं निर्विशेषं ब्रह्म सि-
 द्ध्यति । तदेवं शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वं निश्चितं भवतीति तेन
 सकलभेदावलम्बि प्रत्यक्षं बाधितं भवति । एतेन ' शास्त्रस्य निरस्तनिखिल-
 विशेषवस्तुबोधित्वनिश्चये सति भेदवासनाया दोषत्वनिश्चयो भेदवासनाया
 दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चयः ' (श्रीभा० पृ० ५४ प० ११) इत्यन्योन्याश्रयापादनमसंगं वेदितव्यम् ।
 यत्तु ' यदि भेदवासनामूलत्वेन प्रत्यक्षस्य विपरीतार्थत्वं शास्त्रमपि तन्मूलत्वेन
 वृथा स्यात् ' (श्रीभा० पृ० ५४ प० १३) इति दोषापादनं तदयुक्तम् ।
 मोक्षद्वारपर्यन्तमेव शास्त्रप्रामाण्यापेक्षणात् । पश्चाच्छास्त्रवैयर्थ्येऽपि न क्षतिः ।
 किं च शास्त्रस्य भेदवासनामूलकत्वेऽपि न विपरीतार्थत्वम् । विपरीतार्थत्वं
 नाम वस्तुतोऽसत्यस्वार्थस्य सत्यत्वेन ज्ञापकत्वम् । यथा लौकिकस्य घटादि-
 प्रत्यक्षस्य । शास्त्रं तु न किंचिदपि तथा ज्ञापयति । भेदवासना तु शास्त्रप्र-
 वृत्त्यर्थमपेक्षते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धं शिष्यशान्तिवादिभावरूपसंबन्धं
 चान्तरेण शास्त्रप्रवृत्त्ययोगात् । संबन्धप्रतीतिश्च भेदवासनामूलकत्वात् । तथा
 शास्त्रस्य प्रवृत्त्यर्थमगत्या भेदवासनापेक्षत्वेऽपि न विपरीतार्थत्वम् । न च ' यः
 सर्वज्ञः ' (सु० १ । १ । ९) इत्यादिश्रुतेः सत्यत्वेनासंमतसगुणब्रह्मज्ञापक-
 त्वेन विपरीतार्थत्वमिति वाच्यम् । सगुणब्रह्मप्रतिपादकश्रुतीनां निर्गुणब्रह्मज्ञापने
 एव तात्पर्यतः पर्यवसानात् । एकपदे निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारासंभवेन ।

' असत्ये वर्तमानि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते '

इति न्यायेन प्रथमतः श्रुतीनां कर्मज्ञापने प्रवृत्तिः ततः सगुणब्रह्मज्ञापने ।

ततो निर्गुणब्रह्मज्ञापने । नैतावता कर्मप्रतिपादनेन सगुणब्रह्मप्रतिपादनेन वा श्रुतेर्विपरीतार्थत्वम् । श्रोतृसुखबोधाय स्थूलारुन्धतीन्यायेन लोकानामपि तथा प्रवृत्तेर्दृष्टत्वात् । सगुणब्रह्मवादिनाऽपि अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । (तै० ३।२)

इत्यादिश्रुतेरीदृश्येव गतिः शरणाकरणीया । न

द्वैतप्रत्यक्षं शास्त्रबाध्यम् अन्नं ब्रह्म कस्यापि संमतम् एवं च दोषमूलत्वेन संभाव्यमानान्यथासिद्धिप्रत्यक्षमनन्यथासिद्धेन पश्चा-

दुपस्थितिकेन परेण चाद्वैतशास्त्रेण बाध्यते । यत्तु ' दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वमार्कचिक्करम् । रज्जुसर्पज्ञाननिमित्तभये सति भ्रान्तोऽयमिति परिज्ञातेन केनचिन्नायं सर्पो मा भैषीरित्युक्तेऽपि भयानिवृत्तिदर्शनात् । शास्त्रस्य च दोष-मूलत्वं श्रवणवेलायामेव ज्ञातम् ' (श्रीभा० पृ० ५४ प० १८) इति तन्न । भेदानामनेकाविधत्वेन शास्त्रं स्वोपजीव्यभेदेतरान् सर्वान् भेदान् दूरीकर्तुं प्रभव-त्येव । शास्त्रोपजीव्यभूतो भेदस्त्वितरान्दरिळित्य सद्यः स्वयमेव निवर्तते । ' वेदा अवेदाः ' (बृ० ४ । ३ । २२) इति शास्त्र एवोक्तत्वात् । तथा कलुषजले स्वच्छतासंपादनाय प्रक्षिप्तं कतकरजो मलेन सह स्वयमधो गच्छति तद्वत् । न हि मार्गदर्शकेन सर्वथा निर्दुष्टेनैव भाव्यमित्यस्ति कश्चिन्निघम पङ्गुरपि वधिरोऽपि चान्धस्य मार्गदर्शको भवति । मलविशेषणव कतकरजसा जलस्थो मलो दूरी क्रमते । तथा चोपदेशकस्योपदेशार्थविषयेऽभ्रान्तत्वम-पेक्ष्यते । न तु सर्वविषये तदावश्यकम् । भ्रमश्चानेकाविधो दृश्यते । स्यादिति-रहसर्वस्वापहारपिशाचावेशपित्तादीनां निमित्तानामभेकत्वात् । तत्र पित्तजो भ्रमो न वस्तुविषयकः किं तु तद्रूपविषयकः । पीतः शङ्ख इति भ्रमो हि न शङ्खविषयकः किं तु तदीयपीतरूपविषयक एव । तथा च पित्तजभ्रमवता भ्रान्तोऽयमिति परिज्ञातेनापि केनचित् ' नायं सर्पो मा भैषीः ' इत्युक्ते भय-निवृत्तिर्दृश्यत एव । वस्तुविषये तस्याभ्रान्तत्वात् । एवं चाद्वैतशास्त्रं प्रवृत्तौ भेदापेक्षमपि प्रतिपाद्याद्वैतविषये निर्दुष्टत्वात्प्रमाणभावमर्हति । स्मृतीतिहासादि-पुरुषवचसां मूलप्रमाणभूतायाः सृष्ट्यादौ परमेश्वरेण स्मर्यमाणाया अनादीसि-द्धायाः श्रुतेर्दोषलेशोऽपि न सभवति । प्रत्यक्षं तु संभाव्यमानदोषम् । रज्जुस-

पादौ तथानुभवात् । रामानर्जाधैरप्यवमेव स्विकार्यम् । इतरथा चिदचितोः परमात्मशरीरत्वं श्रुतिप्रतिपादितत्वन तेषां संमतमपि प्रत्यक्षेण तथाऽननुभवात्कथं विश्वसनीयं स्यात् । तथा तैः सर्वत्र साख्यात्यङ्गीकारादसतः प्रतीत्यर्थं यद्यपि दोषानपेक्षा तथापि रज्जुसर्पादिप्रतीतौ सतो रज्ज्वादेः प्रतीत्यभावो दोषमूलकस्तैरुक्त एवेति प्रत्यक्षं संभाव्यमानदोषमित्यपि तेषां संमतमेव । एतेन ' अपि चेदं शास्त्रमसंभाव्यमानदोषं प्रत्यक्षं तु संभाव्यमानदोषामिति केनावगतं त्वया ' (श्रीभा० पृ० ५५ प० १) इत्याद्युक्तमपास्तम् । उभयोः समत्वात् । तदुक्तमभियुक्तैः -

‘ यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तत्समः ।

नैकस्तत्र नियोक्तव्यस्तादृशार्थविचारण्ये ’ इति

नदेवं प्रतिपाद्यविषये लेशतोऽप्यसंभाव्यमानदोषेण शास्त्रेण प्रतिपादितमद्वैतमेव तत्त्वं पर्यवसाने यद्यपि सिद्धं तथापि मोक्षद्वारपर्यन्तं भेदप्रतिभासस्य सत्त्वेन तावत्पर्यन्तं व्यावहारिकः प्रमाणप्रमेयभावोऽबाधित एव । शास्त्रविषयस्य सदाद्वितीयस्य ब्रह्मणः पश्चात्तनबाधादर्शनेन निर्दिशेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव तु परमार्थः । यत्तु ' एतदुक्तम् । अबाधितस्यापि दोषमूलस्यापारमार्थ्यनिश्चयात् ' (श्रीभा० पृ० ५५ प० १४) इत्युक्तं तत्र शास्त्रस्य कया विधया दोषमूलत्वं केन वा प्रकारेण तस्य प्रामाण्यं तत्सर्वमनुपपदमेवोक्तमिति न पुनरिहोच्यते । एतेन ' विवादाध्यासितं ब्रह्म मिथ्याऽविद्यावदुत्पन्नज्ञानविषयत्वात्प्रपञ्चवत् । ब्रह्म मिथ्या मिथ्याज्ञानविषयत्वात्प्रपञ्चवत् । ब्रह्म मिथ्याऽसत्यहेतुजन्यज्ञानविषयत्वात्प्रपञ्चवदेव ' (श्रीभा० पृ० ५५ प० २१) इत्येवमुक्ताः प्रयोगाः प्रत्युक्ताः । हेतोरप्रयोजकत्वाद्द्वयाभिचारित्वाच्च । असत्यादपि

सत्यप्रतीतेर्लोके दर्शनात् । स्वामं हस्त्यादिज्ञान-

असत्यादपि सत्यप्रतीतिः मसत्यमपि परमार्थशुभाशुभप्रतिपत्तेः कारणं भवति । यत्तु स्वामज्ञानस्यासत्यत्वाभावात् ।

तत्र हि विषयाणामेव मिथ्यात्वम् । तेषामेव हि बाधो दृश्यते न ज्ञानस्य ।

[श्रीभा० पृ० ५६ प० ६] इत्युक्तं तन्न । स्वामस्य हस्त्यादिप्रत्यक्षज्ञानस्य

जागृतावभावात् । प्रतिबुद्धो हि सामान्हस्त्यादीन्स्वामं हस्त्यादिप्रत्यक्षज्ञानं वा स्मरत्येव केवलम् । न त्वनुभवति यद्यपि स्वमे जायमानं ज्ञानं स्मरणात्मकमेव जागृतिस्थस्मरणस्यैव स्वापज्ञानस्यापि संस्कारसापक्षत्वात् । तथापि तत्स्मरणं भिन्नम् । जागृतावनुभूतार्थस्य स्वामार्थस्य वा जागृतौ जायमानं च स्मरणं भिन्नम् । उभयोः स्मरणत्वेन साम्येऽपि स्वामज्ञानं स्मरणात्मकं तदानीं स्मरणत्वेन न प्रतीयते । जागृतौ जायमानं स्मरणं तु स्मरणकालेऽपि स्मरणत्वेन प्रतीयत इति विशेषात् । तथा च स्वमज्ञानस्य जागृतावभावादसत्यत्वमेव । रामानुजोच्यैः स्वमे प्रत्यक्षज्ञानस्यैव स्वीकाराच्च । किंच स्वामं ज्ञानं न ज्ञानत्वेन शुभाशुभप्रतिपत्तिहेतुः । किं तु तत्तद्विषयविशेषसहितत्वेनैव । तादृशं विषयविशेषसहितं च तज्ज्ञानं जागृतौ न दृश्यत इति सुतरामसत्यमेव । किंच स्वामज्ञानस्य सत्यत्वे तस्यासत्येभ्यः स्वामहस्त्यादिभ्य एवोत्पत्तेरसत्यत्सत्य-प्रतीतेरवर्जनियत्वमेव ।

यत्तु 'हस्त्यादीनामभावे कथं तद्बुद्धयः सत्या भवन्तीति । नेतत् । बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमात् । अयस्य प्रतिभासमानत्वमेव सालम्बनत्वेऽपेक्षितम् । प्रतिभासमानता चास्त्येव दोषवशात् । स तु बाधितोऽस्त्य इत्यवसीयते । अबाधिता हि बुद्धिः सत्यैव ' (श्रीभा० पृ० ५६ प० १६) इत्युक्तं तत्र । सालम्बनत्वमात्रनियमादित्यत्र सालम्बनत्वं न साश्रयत्वं तवाभिमतम् । बुद्धेः साश्रयत्वोपपादनस्य विषयप्रतिभासानपेक्षणात् । त्वया त्वर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव सालम्बनत्वेऽपेक्षितामित्युच्यते । किंच सालम्बनत्वमात्रनियमादित्यत्र मात्रपदेन साविषयत्वं व्यावर्त्यते न वा । आद्ये ' न च निर्विषया संवित्काचिदास्ति । अनुपगन्धः ' (श्रीभा० पृ० ३६ प० १०) इति त्वदुक्तिविरोधः । अन्त्ये ' हस्त्यादीनामभावे कथं तद्बुद्धयः सत्या भवन्ति ' इति प्रश्नस्यात्तरमतत्र घटने । अथ सालम्बनत्वं साविषयत्वमेवेति चेत्सालम्बनत्वमात्रनियमादित्यत्र मात्रपदेन साश्रयत्वं व्यावर्त्यते विषयसत्यत्वापेक्षा वा व्यावर्त्यते । आद्ये ' संवित्राम काचिन्निराश्रया निर्विषया वाऽत्यन्तानुपलब्धेर्न संभवति ' (श्रीभा० पृ० ४० प० ४) इत्युक्तिविरोधः ।

अन्त्ये सत्यस्यार्थस्याभावेऽप्यर्थप्रतिभासमात्रेण बुद्धेः सविषयत्वं चेत्स प्रतिभासः सत्योऽसत्यो वा । आद्येऽसत्यादर्थप्रत्यया प्रतीतिरङ्गीकृता स्यात् । विषयस्य प्रतीतिकारणत्वानङ्गीकारे त्वसत्यापि घटादौ सदा घटादिज्ञानं स्यात् । अन्त्ये त्वसत्यात्प्रतिभासस्यैतस्यां शुभाशुभप्रतिपत्तिहेतुभूता बुद्धिरङ्गीकृता स्यात् । किं च ' अर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव ह्यालम्बनत्वेऽपेक्षितम् ' (श्रीभा०-पृ० ५६ प० १) इत्युक्तिर्न संगच्छते । यतः प्रतिभास एव बुद्धिर्न तु तदतिरिक्ता काचित् । अनुपलब्धेः किं च ' सं तु बाधितोऽसत्य इत्यवसीयते ' (श्रीभा० पृ० ५७ प० १) इत्युक्तिः सत्ख्यातिवादिनस्तव मते न संगच्छते ।

असत्यात्सत्यप्रतिपत्तेरिदमपरमुद्राहरणं रेखा रूपादसत्यादक्षरात्सत्याक्षर-प्रतिपत्तिर्दृश्यते । यद्यपि रेखा सत्यैव तथापि न सा रेखात्वेन वर्णाबुद्धिहेतुः । किं तु वर्णात्मकतयैव । वर्णात्मता त्वसत्यैव । यत्तु ' वर्णात्मताया असत्याया उपायत्वायोगात् । असतो निरुपाख्यस्य इत्युपायत्वं न दृष्टमनुपपन्नं च ' (श्रीभा० पृ० ५७ प० ५) इत्युक्तं तन्न । असत्यस्योपायत्वायोगे कश्चिद्धेतुरस्ति न वा । न चेत्किं तथा केवलोक्या । अस्ति चेत्को हेतुः । काप्यदर्शनं हेतुश्चन । अत्रैव दर्शनात् स्वप्ने च तथा दर्शनस्यानुपपदमेवोक्तत्वात् । ' न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ' इति न्यायेनानुपपत्तेरप्यभावात् । नन्वत्रासत्यादेव सत्या प्रतिपत्तिर्जातेति कथं निश्चितमिति चेत्—असत्यानैव जातेति निश्चयस्त्वयापि कथं कृतः । तस्मादत्र तथादर्शनाविषय एव वादः प्रस्तुत इति ' असतो निरुपाख्यस्य उपायत्वं न दृष्टमनुपपन्नं च ' इत्युत्तरं न संगतं भवति । निरुपाख्यमपि शशङ्कादि तत्कल्पनाया हेतुर्भवत्येव । अथ ' पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसंकेतवच्चशुभ्रं ह्यरेखाविशेषे श्रोत्रग्राह्यवर्णविशेषसंकेतवशाद्देखाविशेषो वर्णविशेषबुद्धिहेतुरिति सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिः । रेखायाः संकेतस्य च सत्यत्वात् ' (श्रीभा० पृ० ५७ प० ११) इत्युच्यते तर्हि ' अयं कवर्णोऽयं स्ववर्णः ' इत्येवं रेखाविशेषे वर्णादात्मानुभवविरोधः । किं च पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसंकेतवदिति त्वदुक्तदृष्टान्तेऽप्य-

सर्वोत्सर्त्या प्रतिपत्तिरवर्जनीया । यतो देयत्तादिशब्दाः शब्दस्वरूपेण सत्या अपि तत्तात्पिण्डविशेषतादात्म्यतयाऽसत्या एव । तादृशा एव ते तत्तात्पिण्ड- विशेषबोधका भवन्ति । अन्यथा किमिति घटपदान्ना पटप्रतिपत्तिः । अस्मा- त्पदादयमर्थो बोधव्य इतीश्वरसंकेतेऽपि शब्दार्थयोस्तादात्म्यारोपामिमायक एव । भगवान्पाणिनिरपि ' वृद्धिरादैच् ' (पा० सू० १ । १ । १) इत्या- दिसंज्ञामूत्रेषु शब्दार्थयोः सामानाधिकरण्येन भयोगं कुर्वतादात्म्यारोपमेवा- भिमौति । लोके च क्वचिच्चिञ्चादिशब्दोच्चारणे मुखे रसोत्पादो दृश्यते । यद्यपि वह्निशब्दोच्चारणे मुखं न दृश्यते तथाप्यारोपितस्यार्थक्रियाकारित्व- नियमाभवात्तन् दोषः । शब्दानित्यत्ववादिनश्चोच्चारिताद्ध्वानिविशेषादसत्या- च्छब्दानित्यशब्दप्रतिपत्तिं मन्वाना अतत्यात्सत्यप्रतिपत्तिं स्वी कुर्वन्त्येव । यत्तु ' रेखागवयादपि सत्यगवयबुद्धिः सादृश्यनिबन्धना ' (श्रीभा० पृ० ५७ प० १५) इत्युक्तं तन्न । रेखागवयं सदृश्यं सत्यगवयं बोधयन् कश्चि- देतत्सदृश इत्युपदिशति । कश्चिच्चायं गवय इत्युपदिशति । तत्र द्वितीयेऽस- त्यात्सत्यप्रतिपत्तिरस्त्येव । गवयतादात्म्यविशेषरेखाविशेषस्यासत्यत्वात् ।

किं च न शास्त्रस्य गगनकुसुमवदसत्यत्वम् । प्रागद्वैतज्ञानात्सद्बुद्धि- बोध्यत्वात् । उत्पन्ने तच्चज्ञाने ह्यसत्यत्वं शास्त्रस्या- शास्त्रस्य न तुच्छत्वम् न तदा शास्त्रं निरस्तनिखिलभेदचिन्मात्रब्रह्म- ज्ञानोपायः । यदोपायस्तदाऽस्त्येव ' शास्त्रमस्ति ' इति बुद्धिः । यत्चेतदुपन्यस्य ' नैवम् । न तति शास्त्रेऽस्ति शास्त्रमिति बुद्धे- मिथ्यात्वान् । ततो मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यात्वम् ' (श्रीभा० पृ० ५८ प० ६) इत्युक्तं तन्न । यथा ' स्वप्ने हि विषयाणामेव मिथ्यात्वम् तेषामेव हि बाधो दृश्यते न ज्ञानस्य ' (श्रीभा० पृ० ५६ प० ६) इति ग्रन्थेन विषयाणामसत्यत्वेऽपि तद्विषय- कज्ञानस्य सत्यत्वं त्वथैवोक्तं तथात्र शास्त्रस्यासत्यत्वेऽपि शास्त्रमस्तीति ज्ञा- नस्य सत्यत्वमेव स्यात् । मिथ्याभूतज्ञानविषयत्वेन ब्रह्मणो मिथ्यात्वापादन- मपि न युक्तम् । न हि ब्रह्म कस्मिंश्चिदपि ज्ञाने विषयीभूतं भवति । निरा-

श्रयनिर्विषयनिर्विशेषानुभूतिभात्रं हि ब्रह्म । शास्त्रं तु दूरत एव स्थित्वा केवलं तादृशब्रह्मस्वरूपप्रकाशमार्गं प्रदर्शयति । न तु स्वजन्यज्ञाने ब्रह्म विषयी करोति । मार्गश्चाविद्यानिरासोपायः । सोपाधिकब्रह्मणः शाब्दं यत्परोक्षज्ञानं तादृशपरोक्षज्ञानादिकश्चाद्युपायः । शास्त्रं तत्प्रदर्शित उपायश्चेति द्वयं मिथ्याभूतमप्यविद्यानिरासे समर्थमेव । अविद्याया अपि मिथ्याभूतत्वात् । कण्टकेन कण्टकोन्मूलनवत् । एतावतव शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति प्रागुक्तमेव (पृ० १०२) । या च ' यथा धूमबुद्ध्या गृहीतबाष्पजन्याग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्याग्नेरपि मिथ्यात्वम् ' (श्रीभा० पृ० ५८ प० ९) इत्येवं दृष्टान्तोक्तिः साध्यसंगता । अग्निज्ञाने हि न धूमः कारणम् । किं तु धूमज्ञानम् ।

‘ अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु कारणं न हि (भाषा पणि० ६७)

इत्युक्तत्वात् । लिङ्गज्ञानं च हेतुतावच्छेदकरकारकं ज्ञानम् । तच्च धूमेनाग्न्यनुमितौ हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकं ज्ञानम् । धूमत्वप्रकारकं ज्ञानं च यदि धूमाविशेषकं तर्हि तत्सत्यमेवेत्यत्र न विवादः । यदि बाष्पविशेषकं तर्हिपि तदसत्यमिति त्वया सत्त्वमातिवादिना वक्तुमशक्यम् । धूमसदृशे बाष्पे धूमाज्ञानां त्वन्मते विद्यमानत्वात् । किं च ' विषयेन्द्रियादिज्ञानजन्यं रज्ज्वादौ सर्पादिविज्ञानं सत्यमेव भयादिहेतुः ' (श्रीभा० पृ० १६ प० ११) इति वदता त्वया बाष्पेऽपि जायमानं धूमज्ञानं सत्यमेवेति वक्तव्यम् । तथा च धूमज्ञानस्य सत्यत्वे कथं तदग्निज्ञानासत्यत्वस्य कारणं भवेत् । कथंतरां तद्विषयीभूताग्न्यसत्यत्वे हेतुर्भवेत् । अग्नेरसत्यत्वं च न तज्ज्ञानासत्यत्वेन ज्ञायते । ' प्रतीतिकालेऽपि तन्मासीत् ' इत्येव यत्र पश्चाद्वाचो दृश्यते तत्र तद्वाधितं वस्त्वसत्यं भवति । अतो वाधितोऽग्निरसत्य इति विश्वसिते । एवं गुर्वादिना कस्मिंश्चिदर्थ उपदिष्टे शिष्यादिनाऽज्ञातेऽपि ' ज्ञातोऽर्थः ' इत्येवमनुव्यवसाय-रूपा प्रतीतिर्यत्र शिष्यादेर्भवति, पश्चाच्च पुनरुपदिष्टे ' इदानीमयमर्थो ज्ञातो न तु पूर्वम् ' इत्येवं पश्चात्प्रतीतिर्भवति तत्र पूर्वज्ञानं ' ज्ञातोऽर्थः ' इत्येवमनुव्यवसायविषयीभूतं प्रतीतिकालेऽपि पश्चाद्बोधदर्शनादसत्यं भवति । रज्जुसर्पादिस्थले सर्पज्ञानं तु स्वरूपमात्रेण सत्यमेव । विषयवैशिष्ट्येन त्वसत्यम् ।

प्रागुक्तस्थले ' ज्ञातोऽर्थः ' इत्येवमनुव्यवसायरूपं ज्ञानमप्येवमेव । तथा च
 ज्ञानं क्वचित्स्वरूपेणैवासत्यं क्वचिच्च स्वरूपेण
 द्विविधमसत्यत्वम् सत्यमाप विषयवैशिष्ट्येनासत्यामिति द्विविधमस-
 त्यत्वम् धूमबुद्ध्या गृहीतबाष्पजन्याग्निज्ञानस्य
 तु स्वरूपेण सत्यत्वाद्विषयवैशिष्ट्येनासत्यत्वं वक्तव्यम् । विषयवैशिष्ट्येना
 सत्यत्वं च विषयासत्यत्वमूलकम् । तथा चाग्निज्ञानासत्यत्वमग्न्यसत्यत्वमूल-
 कमिति न तदग्न्यसत्यत्वमग्निज्ञानासत्यत्वमूलकम् । अन्योन्याश्रयापातात् ।
 तथा च ' आग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्याग्नेरपि मिथ्यात्वम् ' (श्रीभा-
 पृ० ५८ प० ९) इत्युक्तिरसंगता ।

यत्तु ' शास्त्रविषयस्य सद्द्वितीयस्य ब्रह्मणः पश्चात्तनबाधादर्शनेन
 निर्विशेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव परमार्थः ' इत्यद्वैतवादिमतं स्वण्डयता पश्चात्त-
 नबाधादर्शनं चासिद्धम् । शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्येन तस्यापि बाधादर्शनात् ,
 (श्रीभा- पृ० ५८ प० १०) इत्युक्तं तन्न । इदं वाक्यं नापौरुषयम् ।
 श्रुतावदर्शनात् । पौरुषेषवचनां प्रामाण्यं तु श्रुतिमूलकमिति प्रमाणाध्याये
 जैमिनिना प्रतिपादितम् । तथा चैदर्थिका श्रुतिर्यावन्न प्रदर्शयते तावदेत-
 द्वाक्यं कथमिव प्रमाणं भवेत् । स्वयमप्रमाणं च तच्छास्त्रप्रतिपादितमाद्वैतियं
 ब्रह्म बाधितं न प्रभवति । किं च शून्यपदार्थो भावरूपोऽभावरूपो वा ।
 आद्येऽपि विशेषरूपः सामान्यरूपो वा । विशेषरूपत्वे द्रव्यगुणादीनां सर्व
 विशेषाणां सामान्यपूर्वकत्वात्तर्कसामान्यपराकृष्टाभूतं ब्रह्म कथं तेन बाधितं
 भवेत् । सामान्यरूपत्वे तु ब्रह्मैव तादृशेति नाममात्रे विवादः । अभावरूपत्वे तु
 तत्र तत्त्वशङ्कोक्तिरसंगता । तदेव हि तत्त्वं यदस्तीति वक्तुं शक्यते बाधितं
 च न भवति । शून्यमस्तीति वक्तुं शक्यते चेद्भावरूपत्वमेव स्यात् । किं च
 ' शून्यमेव तत्त्वम् ' इति वाक्यं स्वैव स्वयं बाधितं भवति न वा आद्ये
 बाधितेनानेन वाक्येन कथं ब्रह्म बाधितं शक्यते । ननु यत्र वस्तुभूतायां रज्जौ
 सर्पभ्रमो जातः । ततो नायं सर्पो भूदलनमेतदिति भ्रमः । ततो नेदं भूदलनं
 किं तु रज्जुरेषेति ज्ञानमभूत्तत्र बाधितेनापि भूदलनेन यथा सर्पो बाध्यते तथा

बाधितेनाप्यनेन वाक्येन ब्रह्म बाधितुं शक्यत इति चेन्न । वैषम्यमिति । बाध-
काले हि बाधकमबाधितमेवापेक्ष्यते । सर्पबाधकाले भूदलनं न बाधितमिति
तदा भूदलनेन सर्पो बाधितुं युज्यते । अनयैव रत्या ' आत्मा वा अरे ,
इत्यादिशास्त्रं मिथ्याभूतमपि तत्त्वज्ञानमार्गोपायप्रदर्शनकाले न बाधितमिति
तन्मार्गं बोधयितुं समर्थमेव । अत्र तु ' शून्यमेव तत्त्वम् ' इति वाक्यं स्वयं
स्वेनैव बाधितमिति ब्रह्मबाधकालेऽपि तद्बाधितमेव भवतीति न कथमपि तेन
ब्रह्म बाधितुं शक्यते ।

नन्वेवं ' नेह नानास्ति किंचन ' (बृ० ४ । ४ । १९, की० ४ ।

११) इति वाक्यमपि स्वयं स्वेनैव बाधितमिति

शास्त्रस्य स्वास्मिन्प्रवृत्तावपि न तेन प्रपञ्चो बाध्यतेति चेन्न । नेदं वाक्यं कस्य-
न क्षतिः चिद्बाधकम् । किं त्विह यत्किंचिद्दृश्यो तदात्मभिन्नं

नास्तीति बोध्यते । आत्माधिष्ठानकं सर्वमात्मन्येव प्रतिभासत इति यावन्तौ ।
तथा च नेह नानेति वाक्यस्य स्वास्मिन् प्रवृत्तावपि प्रातिभासिकत्वं तस्य
स्थानं शशशृङ्गवत्तुच्छत्वम् । अतस्तत्प्रपञ्चस्य प्रातिभासिकत्वबोधने समर्थ-
मेव । अथ शून्यमेव तत्त्वमित्यनेनापि प्रातिभासिकत्वमेव बोध्यत इति चेच्चद-
संमतमायावादापातः । तुच्छत्वमुच्यते चेत्स्वस्यापि तुच्छत्वं स्यादिति न तद्वाक्यं
ब्रह्मबाधने समर्थम् । अथैतद्वाक्यं स्वयं स्वेन न बाध्यत इति द्वितीयः पक्षः
स्वी क्रियत इति चेद्बाधाभावे को हेतुः । आत्माश्रय इति चेद्भ्रान्तोऽसि ।
यत्र वाक्यार्थोपयोगिनी वाक्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र स्वस्य स्वास्मिन्प्रवृत्तिरात्माश्रयान्न
भवति । प्रवृत्तिर्हि वाक्यार्थोत्तरमाविन्येव । ततश्च वाक्यार्थोत्तरं स्वस्य स्वास्मि-
ञ्जातापि प्रवृत्तिः कथं वाक्यार्थोपयोगिनी भवेत् । वाक्यार्थस्य प्रवृत्तेः पूर्वमा-
वश्यकत्वेनात्माश्रयदोषग्रस्तत्वात् । अतस्तत्र सा निष्कलैव । अत एव व्याक-
रणेऽणुदितसूत्रस्य न स्वास्मिन्प्रवृत्तिः । अणुदितसूत्रं हि संज्ञाशास्त्रम् । संज्ञाशा-
स्त्रस्य च प्रवृत्तिर्वाक्यार्थोपयोगिन्येव । यत्र त्वन्यत्किंचिद्बोधयितुं प्रवृत्तिर्न तु
वाक्यार्थोपयोगिनी तत्र वाक्यार्थोत्तरं जयमानायाः प्रवृत्तेरन्यत्रैव स्वास्मिन्-
प्युपयोगसंभवोऽस्तीति प्रवृत्तिर्दुर्गिरैव । अन्यस्येव तस्याप्युद्देश्यतावच्छेदकाका-

न्तत्वाविशेषात् अत एव व्याकरणे भगवता पाणिनिना समजुषो रुः, पा
सू० ८२ । ६६) खरवसानयोर्वसर्जनीयः (पा० सू ८ । ३)
प्रत्ययः (पा० सू० ३ । १ । १) इत्यादीनां सूत्राणां स्वास्मिन्नेव प्रवृत्तिः
कृता । अनयैव रीत्या ' स्वाध्यायोऽध्यतव्यः ' ' नेह नानास्ति किंचन '
(बृ० ४ । ४ । १९ का० ४ । ११) इत्यनयोः श्रुतिवाक्ययोः स्वास्मि-
न्प्रवृत्तिर्भवाति । किंच शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्येन स्वस्य बाधाभावे शून्यव्य-
तिरिक्तमेतदेव वाक्यमवाशिष्टमस्तीति शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्यार्थो विरुद्ध-
स्यात् ॥ १५ ॥

यत्तु ' एकविज्ञानेन ' (श्रीभा० पृ० ५८ प० १७) इत्यादिना
ग्रन्थेन ' सदेव सोम्य ' छा० ६ । २ । ९) इत्यादिश्रुतीनां सविशेषार्थ-
प्रतिपादकत्वं साधितं तत्रोच्यते—

सदेव सोम्याथ परा सत्यं ज्ञानमथापि च ॥

सविशेषब्रह्मपरा नैताः श्रुतय ईरिताः ॥ १६

' सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ' (छा० ६ । २ । १)
इति च्छान्दोग्योपनिषदि पठ्यते । ' अथ परा यथा तदक्षरमाधिगम्यत '
(मु० १ । १ । ५) इति मुण्डकापनिषदि पठ्यते । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म ' (तै० २ । १ । १) इति तैत्तिरियोपनिषदि पठ्यते । तत्र सदेवेति

श्रुतौ सदित्यनेनास्तितामात्रं वस्तुच्यते । यदपेक्षया

सदेवेति श्रुतेर्निर्विशेषा-
र्थकत्वम् न किंचिदपि सामान्यं यत्र सामान्यस्य परा काष्ठा
तत्स्वरूपं हि तत् । अत एवेदृशं तादृशमिति वक्तु-

मशक्यम् । अत एव च तदत्यन्तसूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतम् इदं दृश्यमानम-
स्त्रिलं जगदग्र उत्पत्तेः पूर्वं सदेवासीदित्यादिरर्थः । इदमग्र आसीदित्युक्त्या
जगतः प्रागवस्थाऽनया श्रुत्या बोध्यते । नन्विदं जगदुत्पत्ते प्रागवस्थापन्न
सच्छब्दवाच्यं वस्तु किमात्मैवाथवा तदन्यत् । आद्ये तस्यैवायं जगद्रूपेण परि-
णाम इत्यात्मनो विकारित्वापत्तिः । अन्त्ये ' आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ-
सीत् ' (ऐ० १ । १) इत्यनेन ' ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ' [बृ० १ ।

४ । १०] इत्यनेन च जगदुत्पत्तेः प्रागवस्थाबोधकेन श्रुत्यन्तरणे सह समा-
नार्थत्वं न लभ्यत । तत्र ह्यात्मशब्दो ब्रह्मशब्दश्चोपात्तः । तदतुरोधेनात्रापि
सच्छब्देनात्मैव ग्रहीतुमुच्यते इति चेदुच्यते— आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ-
सीत् ' (ऐ० ५) इति ' ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ' [बृ० १ । ४ ।
१०] इति च स्पष्टतरं प्रतिपादयन्ती श्रुतिश्छान्दोग्यं सच्छब्देमात्मार्थकमेव
प्रयोक्तुमर्हतीति निर्विवादम् । आत्मना विकारित्वं तु नापादनियम् । ' स वा
एष महानज आत्माऽजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म ' (बृ० ४ । ४ । २५) इति
श्रुत्याऽऽत्मनो निर्विकारत्वप्रतिपादनात् । श्रुत्येकशरणैश्च यथाश्रुत्येव सर्वं स्वी-
कार्यम्

ननु श्रुतिरपि मिथो विरुद्धमर्थं कथं ब्रूयात् । विरोधे भासमाने त्वन्य-
तरा गौणार्थप्रतिपादकतया ज्ञेया । तत्र निर्विकारत्वश्रुतिर्गौणार्थकतया जेतुं न
शक्यते । विकारित्वेऽनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गेन ' नित्यो नित्यानाम् ' (श्वे०
३ । १३) इत्यादिबहुश्रुतिव्याकोपापत्तेः । किं तु निर्विकारत्वश्रुत्यनुरोधे-
नात्मनो जगदुपादानकारणत्वश्रुतिर्गौणार्थप्रतिपादिका भवतु । साक्षाज्जगदु-
पादानकारणं सूक्ष्मं प्रधानम् । तद्द्वारा परमात्मा जगदुपादानकारणमिति
' यतो वा ' (तै० २ । १ । १) इत्यादीनां जगदुपादानकारणत्वप्रति-
पादकश्रुतीनां तात्पर्यम् । न च साक्षाज्जगदुपादानकारणस्य सूक्ष्मस्य प्रधा-
नस्य परमात्मना सह कः संबन्धो येन तद्द्वारा परमात्मा जगदुपादानकारण-
मित्युच्यते इति वाच्यम् । शरीरशरीरिभावस्त्वं संबन्धस्य रामानुजाङ्गीकृतस्य
सत्त्वात् । ' सदेव ' (छा० ६ । २ । १) इति प्रकृतश्रुतौ च सच्छब्दे
नास्पष्टनामरूपं साक्षाज्जगदुपादानकारणं सूक्ष्मशरीरविशिष्टमेवोच्यते इति
चेदुच्यते— उपादानकारणं द्विधम् । परिणाम्युपादानं विवर्तोपादानं च ।

तत्र परिणाम्युपादानकारणत्वमात्मनःस्वीक्रियते
आत्मा विवर्तोपादानम् चेन्निरविकारत्वश्रुत्या विरोधः स्यान्न विवर्तोपादा-
नत्वस्वीकारे । एवमविरोधनोपपत्तावन्यतरस्या

गौणार्थत्वकल्पनमन्याय्यम् किं च जगत्प्रागवस्थाप्रतिपादिकयोः ' आत्मा

वा इदमेक एवाग्र आसीत् ' (ऐ० १ । १) ' सदेव सोभ्येदमग्र आसीत् ' (छा० ६ । २ । १) इति श्रुत्योः समानार्थत्वभङ्गस्तदवस्थ एव । आत्मशब्देन शरीरान्तःस्थस्य केवलस्यात्मनो ग्रहणात् । सच्छब्देन च शरीरविशिष्टस्य ग्रहणात् यद्यपि शरीरशरीरिणोरभेदप्रतीतिर्लोके निरूढा तथापि सदात्मशब्दभेदेकार्यत्वं नोपपद्यते । तथाहि—आत्मा शरीरी, चिदचिच्च तस्य शरीरम् । एवं शरीरशरीरिभावं स्वीकर्तृणां मते कः सदात्मशब्दयोरैकोऽर्थः । चिदचिद्रूपशरीरविशिष्टःकेवलो वा । विशिष्टश्चेदप्रसिद्ध आत्मशब्दार्थः कल्प्यः स्यात् । शरीरप्रतिसंबन्ध्यर्थक आत्मशब्द इति हि तेषां मतम् । तथा च यथा पुत्रप्रतिसंबन्ध्यर्थकः पितृशब्दः पुत्रव्यतिरिक्तमेवार्थं ब्रूते तथात्मशब्दोऽपि शरीरव्यतिरिक्तमेवार्थं प्रतिपादयेत् । न च शरीरात्मनोरवयवावयविभाव एव संबन्धोऽस्ति वाच्यम् । जीवात्मनि तथाऽपसिद्धेः । किं च विशिष्टस्यात्मत्वे ज्ञानस्यात्मैकदेशगुणत्वं स्याच्च कृत्स्नात्मगुणत्वम् । न चेष्टापत्तिः । ' यावदात्मभावित्वात् ' (ब्र० सू० २ । ३ । ३०) इति सूत्रेण विज्ञानगुणस्य कृत्स्नात्मव्यापित्वस्योक्तत्वात् । ननु यावदात्मभावित्वादित्यनेनात्मवत्तद्गुणभूतज्ञानस्य नित्यत्वं बोध्यते न तु व्यापित्वमिति चेत्तावतापि विशिष्टस्यात्मत्वे विकारित्वादिदोषप्रसङ्गो दुर्वार एव । किं च विशिष्टस्यात्मत्व आत्मनो ज्ञानगुणकत्वस्य भवत्संमतस्यैकदेशवृत्तित्वेनोपपत्तावपि ' विज्ञानघनः ' (बृ० २ । ४ । १२) इति श्रुत्युक्तस्यात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वस्यानुपपत्तिः । तत्तु भवतापि स्वीकृतमेव । किं च विशिष्टस्यात्मत्वे ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ' (बृ० २ । ४ । ५) इत्यादिविध्यानार्थक्यम् । अयत्नसिद्धत्वादात्मदर्शनस्य । आत्मशब्दस्यात्मैकदेश इत्यर्थे तु लक्षणा स्यात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया केवल एव शरीरान्तःस्थः सदात्मशब्दयोरर्थ इति चेत्प्रतिज्ञाहानिः । श्रुतौ (छा० ६ । १ । ३) ' एकेनात्मना ज्ञातेनान्यत्सर्वं ज्ञातं भवति ' इत्युच्यते । तत्र परमात्मज्ञानेन जीवानां जडानां च ज्ञानं न संभवति । न हि चिदचिद्रूपं शरीरं मृदो घट इव परमात्मनः परिणामः । अत एव मृदादिदृष्टान्ताननुरूप्यं च । किं च ' पल्लतिश्च ' (ब्र० सू० १ ।

४ । २३) इति सूत्रे प्रतिपादितं परमात्मनो जगत्प्रकृतित्वं केवलस्यात्मत्वे न संभवति । प्रकृतित्वं हि द्विविधम् । विवर्तवादेन परिणामवादेन च । आद्यं प्रातिभासिकसर्पप्रकृतित्वं रज्जाः । अन्त्यं घटादिप्रकृतित्वं मृदः । तत्राद्यं रामानुजमते परमात्मनो न संभवति । रामानुजीयौर्विवर्तवादानभ्युपगमात् । नापि द्वितीयम् शरीरस्य परिणामेऽपि तदन्तःस्थस्यात्मनः केवलस्य परिणामाभावात् । अन्तःस्थितिमात्रेण प्रकृतित्वं तु दुर्बलम् । मृत्पिण्डान्तःस्थितस्याकाशस्य घटप्रकृतिवाभावात् । तथा सूक्ष्मशरीरप्रकृतिकस्य स्थूलशरीरस्य जीवप्रकृतिकत्वं न केनाप्यभ्युपेयते । किं च केवलस्यात्मत्वे सृष्टेः प्राग्जगत्प्रकृतिभूतस्य सूक्ष्मस्य परमात्मशरीरस्य परमात्मव्यतिरिक्तस्य तत्त्वेन ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ' (छा० ६ । २ । १) इतिश्रुतिविरोधः । ' इदं सर्वं यदयमात्मा ' (बृ० २ । ४ । ५) इतिश्रुतिप्रतिपादितसामानाधिकरणयानुपपत्तिश्च । इदंपदेन परामृष्टस्य दृश्यमानस्य जगतः परमात्मशरीरत्वेऽपि परमात्मस्वरूपत्वाभावात् । शरीरशरीरिणोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्य स्थलोऽहं कृशोऽहमित्यादौ दर्शनेऽपि वस्तुतस्तयोस्तादात्म्याभावात् । सृष्टेः प्रागस्पष्टनामरूपावस्थामत्यन्तसूक्ष्ममपि जगत्परमात्मशरीरमिति परमात्मनः सकाशाद्बस्तुतो भिन्नमेव त्वदर्शने । न चेदंपदस्यैतदन्तर्यामिरूपेऽर्थे लक्षणा । यदा तच्छब्दस्यात्मशब्दस्य च तच्छरीररूपेऽर्थे लक्षणा । तथा च सामानाधिकरण्यस्योपपत्तिरिति वाच्यम् । लक्षणायां मानाभावाद्गौरवाच्च ।

किं च ' सदेव ' (छा० ६ । २ । १) इति वाक्यं हि ' येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम् ' (छा० ६ । १ । ३) इति पूर्वप्रतिज्ञातार्थोपपादनायोपात्तम् । तत्र येनेत्यनेन ' तमादेशमपाक्ष्यः ' (छा० ६ । १ । २) इतिपूर्ववाक्यस्थस्य तच्छब्दान्वितस्यादेशस्य परामर्शः । आदेशशब्दश्च भावसाधन उपदेशवाची । कर्मसाधनश्चोपदिश्यमानात्मरूपवस्तुवाची । करणसाधनश्चोपदेशसाधनभूतशास्त्रवाची । त्रिधाप्यर्थोपपत्तावपि कर्मसाधन एवात्र ग्रहीतुमुचितः । यत उपदेशस्तत्साधनं वोपदेशज्ञानं जनाधित्वैव सर्वविज्ञानं जनयेत् । किं च कर्मसाधने गृहीते सत्येवैतत्तात्पर्यकेण श्रुत्यन्तरस्थेन

‘ आत्मनि स्वत्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ’ (बृ० ४ । ५ । ६] इत्यनेन वाक्येन समानार्थात्वं लभ्यते । तत्र ह्युपदिश्यमानात्मरूपवस्तुज्ञानजन्यं सर्ववेदनामिति स्पष्टमेवोक्तम् । तदनुरोधेन ‘ येनाश्रुतम् ’ (छा० ६ । १ । ३) इति च्छान्दोग्यस्थवाक्येऽपि येनेत्यनेनोपदिश्यमानस्यात्मनो ग्रहण आत्मविज्ञानजन्यं सर्वविज्ञानामित्येवं समानार्थात्वमुपपद्यते । कर्मसाधनस्यादेशशब्दस्य ग्रहण एव ह्युपदिश्यमानात्मरूपवस्तुनो येनेत्यनेन परामर्शो लभ्यते नान्यथा । अत एव च ‘ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ’ (मु० १ । १ । ३) इति मुण्डकश्रुतिरप्यनुतूता भवति । तत्र हि कस्मिन्विज्ञात इत्येवं सर्वविज्ञानसाधनीभूतज्ञानरूपं पृष्टम् ।

अथ ‘ येनाश्रुतं श्रुतम् ’ (छा० ६ । १ । ३) इत्यत्र यच्छब्दानि-दिष्टात्साधनज्ञानकर्माभूतादात्मनः सकाशात्साध्यविज्ञानकर्माभूतं श्रुतं मतं विज्ञातामिति शब्दैरुक्तं सर्वं वस्तुजातमनन्यदन्यद्वा । अनन्यत्वे न किमप्यनेन वाक्येन प्रतिपादितं भवति । न हि घटेन विज्ञातेन घटो विज्ञातो भवतीत्युच्यमाने किमप्युक्तं भवति । अन्यत्वे तु भिन्नो भिन्नयोः पदार्थयोर्मध्ये एकस्य विज्ञानेनान्यस्य विज्ञानं दुष्करम् । न हि घटेन विज्ञातेन पटो विज्ञातो भवति । मिथः संबन्धयोरपि वस्तुतो भिन्नयोरेवमेव । न हि देवदत्ते विज्ञाते तत्तुत्रो विज्ञातो भवति । न वा दण्डे विज्ञाते घटो विज्ञातो भवति । यद्यपि दण्डे घटकारणत्वेन रूपेण ज्ञाते घटो दण्डकार्यत्वेन रूपेण ज्ञातो भवति तथापि न तज्ज्ञानं वस्तुस्वरूपपरिचायकम् । स्वरूपपरिचायकं च यज्ज्ञानं तदेव विज्ञानशब्देनोच्यते । स्वरूपपरिचायकं ज्ञानं हि सर्वज्ञानमूलभूतम् । स्वरूपपरिचयं विनेतरसंबन्धित्वेन ज्ञानासंभवात् । घटकारणत्वेन दण्डे ज्ञातेऽपि कम्बुग्रीवादिना स्वरूपेणापरिचितो घटः प्रत्यक्षो दृष्टोऽपि न दण्डकार्यत्वेन ज्ञातुं शक्यते । श्रुतौ च विज्ञातं भवतीत्युच्यते । यथा विदधातुः स्वरूपपरिचायकज्ञानवाच्येव । ‘ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ’ (मु० १ । १ । ९) ‘ ब्रह्मविदामोति परम् ’ (तै० २ । १) इत्यादौ तथा दर्शनात् । अत एवोक्तबृहदारण्यकश्रुतौ ‘ इदं सर्वं विदितम् ’ [बृ० ४ । ५ । ६] इत्युच्यते । तदेवं साधनसाध्यज्ञान-

कर्मणोरन्यत्वानन्यत्वरूपकल्पद्वयस्यापि वक्तुमशक्यं तर्था 'येनाश्रुतम्' [छा० ६। १। ३] इति श्रुतेः का गतिरिति चेत्—

अत्रोच्यते । साधनज्ञानकर्माभूतादात्मनः सकाशात्साध्यज्ञानकर्माभूतं सर्वं वस्तुतोऽनन्यदेव सदन्यत्वेन प्रतिभाति । अन्यत्वेन प्रतिभानसत्त्वान्न 'घटेन विज्ञातेन घटो विज्ञातो भवति' इति वाक्यस्येवानर्थक्यम् । अन्यत्वेन प्रतिभानकाल एव चोक्तप्रतिज्ञावाक्यार्थापेक्षा न तत्रज्ञानोत्तरम् । नाप्यन्यत्वकल्पोक्तो दोषः । सर्ववस्तुनामात्मनः सकाशाद्द्वस्तुतोऽनन्यत्वेनात्मज्ञानस्यैव घटपटाद्याखिलवस्तुस्वरूपपरिचायकज्ञानत्वात् । यद्यप्यात्मज्ञानेन घटपटादिवस्तुनां कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना तत्तद्द्वस्तुस्वरूपेण परिचयो न भवति तथापि न दोषः । यतो घटस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वं स्वरूपं यल्लोकदृष्ट्या सत्यतया भासते तत्र परमार्थतः सत्यम् । किं तु सत्यं घटस्वरूपं मृदेव । तथा च दृष्टान्ते 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छा० ६। १। ४) इत्युक्तम् । तदनुरोधेन दार्ष्टान्तिकेऽपि सर्वस्य वस्तुनः संप्रति भासमानं स्वरूपं न सत्यामित्यास्थेयम् । मृत्स्वरूपास्यापि सत्यत्वं तत्कार्यभूतघटाद्यपेक्षया । कारणापेक्षया तु न सत्यत्वम् । मृत्तिकेत्येव सत्यामित्यादिस्तु मासिद्धचनुरोधेन घटादिकार्यापेक्षया बोध्या । एवं स्थिते 'येनाश्रुतम्' (छा० ६। १। ३) इति प्रतिज्ञातोऽर्थः श्रुत्या मृदादिदृष्टान्तान्मदर्थं संभवदुक्तिः कृता नीतः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० ६। २। १) इत्यनेनोपपाद्यते । 'जगत्सत्यं परमात्मनः सकाशाद्भिन्नं परमात्मशरीरभूतम्' इत्येवंवादिनां रामानुजीयानां तु मते सदेवेति श्रुतौ सच्छब्दस्येदंशब्दस्य वा लक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तावापि पूर्वप्रतिज्ञातार्थो नोपपादितो भवति । आत्मज्ञानेन जगत्स्वरूपपरिचायकज्ञानोत्पत्त्यसंभवात् । नापि मृदादिदृष्टान्तानुगुण्यम् । न हि घटो मृदः शरीरम् । यद्यप्यद्वैतादिमते जगत् 'ब्रह्मणः परिणामः । ब्रह्मणो निर्विकारत्वात् । किं तु विवर्तः । घटादयस्तु मृदः परिणामाः' इत्येवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषम्यं तथापि न क्षतिः । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वांशेन साम्यमपेक्ष्यते । तथात्वे हि कस्यापि कोऽपि दृष्टान्तो न स्यात् । सर्वांशेन साम्यं हि स्वस्य स्वनैवायाति न तु

परेण । किंतु येनांशेन दृष्टान्तः प्रतिपिपादयिषितस्तेनांशेन साम्यमपेक्ष्यते । प्रकृते तु ' एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं तत्र हेतुश्च साधनज्ञानकर्मीभूतस्य सत्यत्वं साध्यज्ञानकर्मीभूतस्य त्वसत्यत्वमेवेति ' इत्यस्मिन्नंशे दृष्टान्तो विवाक्षितः । ' मृत्तिकेत्येव सत्यम् ' इत्येवशब्दघटितवाक्येन तथा श्रुतितात्पर्यस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् । एवं च कार्यगतसत्यांशज्ञानं तदीयोपादानकारणस्वरूपज्ञानाधीनं यथा मृदघटादिषु दृश्यते तथा जगत्सत्यांशज्ञानं जगदुपादानकारणज्ञानाधीनमिति प्रदर्शयितुं जगदुपादानकारणज्ञानाय जगत उत्पत्तेः प्रागवस्था 'सदेव' इति श्रुत्या प्रदर्शयते । जगति भासामाना येऽखिला विशेषास्तदपनयनपूर्विका या सामान्यावस्थाऽस्तित्वमात्ररूपा सामान्यस्य परा काष्ठा सा सच्छब्देनोच्यते । तदेव च निर्विशेषसन्मात्ररूपं ब्रह्म । एवकारेण च सर्वे विशेषा निरस्यन्त इति निर्विशेषसन्मात्रब्रह्मबोधकमेवैतद्वाक्यम् । यथा यथा जगदुत्पत्तिस्तथा तथा विशेषाः प्रतिभासन्त इति ब्रह्मणः सविशेषत्वमौपाधिकमेव । तत्प्रतिपादकानि सविशेषवाक्यानीति न कापि श्रुतिर्विरुध्यते ।

केचित्तु सदेवेत्यत्र सच्छब्देन जगदुपादानकारणमव्याकृतनामरूपत्वस्य सूक्ष्मं प्रधानमेवोच्यते । एवशब्देन चाधुना दृश्यमानस्य व्याकृतनामरूपत्वस्य व्यावृत्तिरित्याहुः तन्न । सच्छब्दो ह्यसधातोः शतृप्रत्ययेन साधितः तस्य चास्तित्वमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तम् । न त्वव्याकृतनामरूपत्वस्वरूपस्तद्विशेषः । न च श्रुतावग्र इत्युच्यते । तस्य चोत्पत्तेः पूर्वमित्यर्थः । तदानीं चास्पष्टनामरूपत्वमेवेत्यग्रेऽपि समाभिव्याहारेणाव्याकृतनामरूपत्वस्य विशेषार्थावगतिरिति वाच्यम् । तथाप्येवकारेण व्याकृतनामरूपत्वस्य व्यवच्छेदानापत्तिः । व्युत्पत्तिसिद्धौ ह्ययं नियमो यत्स्वान्वयिष्यदशक्यतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नमेवैवकारेण व्यवच्छिद्यतेऽपिशब्देन च तदेव समुच्चीयते । न ह्ययं ब्राह्मण एवेत्यत्र प्रकरणादिना देवदत्तादिब्राह्मणविशेषावगतावप्येवकारेण यज्ञदत्तो व्यवच्छिद्यते । तस्यापि ब्राह्मणपदशक्यतावच्छेदकीभूतब्राह्मणत्वरूपधर्मावच्छिन्नत्वात् । तथा प्रकृते व्याकृतनामरूपस्य सत्पदशक्यतावच्छेदकीभूतास्तित्वावच्छिन्नत्वेन कथं तस्य सदेवेत्येवकारेण व्यावृत्तिः । एवं च सच्छब्दोऽस्तित्वमात्रवाचीति सदेवेति श्रुतेर्निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् ।

‘अथ परा’ (मु० १ । १ । ५) इति श्रुतिरपि निर्विशेषब्रह्म-

प्रतिपादिकैव । अथ परा यथा तदक्षरमाधिगम्यते ।

अथ पतिश्रुतेर्निर्विशेषार्थकत्वम्

अत्र परविद्याप्राप्यमक्षरमित्युच्यते । न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि । अक्षरशब्दस्याविनाशित्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । विनाशाभाव इति यावत् । तथा च

परविद्याप्राप्यस्य वस्तुनो निषेधमुखनैव प्रथमत उल्लेखः । अनेन तद्वस्तु निर्विशेषमिति सूच्यते । ततः कथंभूतं तद्वस्त्वित्यपेक्षायामाह--

यत्तदद्वैश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥

अद्वैश्यं प्रत्यक्षागोचरम् । अग्राह्यमनुमानाद्यगोचरं कर्मेन्द्रियागोचरं वा । अगोत्रमनामकम् । अवर्णं नीलादिवर्णरहितम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् । अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । चक्षुःश्रोत्रशब्देन ज्ञानेन्द्रियाणि पाणिपादशब्देन कर्मेन्द्रियाणि चोपलक्ष्यन्ते । एवं चरणद्वयेन प्राप्यवस्तु निषेधमुखेन प्रतिपादितम् । यद्यपि कस्यचिद्वस्तुने विधिमुखेन वर्णनमीदृशं तादृशमित्येवंरूपेण कियमाणं यथा वस्तुस्वरूपपरिचायकं भवति न तथा निषेधमुखेन वर्णनामिति विधिमुखेन वर्णनमेवादावुचितं तथापि प्रकृते परविद्याप्राप्यस्य वस्तुनो विधिमुखेन वर्णनं वस्तुतो नैव संभवतीति ध्वनयितुं श्रुतेस्तथा प्रक्रमः । उत्तरार्धे यद्यपि नित्यं विभुमित्येवं तृतीयचरणे विधिमुखेन वर्णनं मुखे भाष्ये तथापि पर्यवसानं निषेधमुखे एव । नित्यं कालतःपरिच्छेदरहितम् । विभुं देशतः रिच्छेदरहितम् । सर्वगतं वस्तुतःपरिच्छेदरहितम् । अनेन त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुक्तम् । अतो नात्र कश्चिद्धर्मो विधिमुखेन बोध्यते । ननु यद्यद्वैश्यामित्यादिना दृश्यत्वादिविशेषराहित्यमुच्यते तर्हि तद्वस्तु नैव स्यादिति चेत्त्राह—सूक्ष्ममिति । अदृश्यत्वादिषु न तुच्छत्वं हेतुः किंतु सूक्ष्मत्वमित्याशयः । अत्रापि निषेधमुखेन प्रवृत्तावेव पर्यवसानम् । अदृश्यत्वे न सूक्ष्मत्वं साक्षाद्धेतुः । किं त्वदृश्यत्वसमनियतः स्थूलत्वाभावः । दृश्यत्वे स्थूलत्वस्य प्रयोजकत्वात् । तथा च सूक्ष्ममित्यस्य स्थूलत्वरहित्ये तात्पर्यम् ।

ननु नित्यं विभुमित्यत्र निषेधमुत्वेन पञ्चतौ पर्यवसानेऽपि विधिमुखेन प्रवृत्ति-
 मुत्वे किमर्थं स्वीक्यते चेन्न । सविशेषेश्वरज्ञानप्रणाड्या निर्विशेषवस्तुसाक्षा-
 त्कार इत्येतत्सूचयितुं तत्स्वीकारात् । सोपाधिक ईश्वरे तस्याः संभवात् । तदे-
 तद्दर्शयति—यद्भूतयोनिभिति । भूतयोनिं जगत्कारणम् । जगत्कारणत्वादिवि-
 शेषवत्त्वेन यदेतद्धीरैर्दृश्यते तद्वस्तु वस्तुनो निर्विशेषमेवेति तात्पर्यम् । धीरा
 धैर्यशालिनः । धैर्यं चैवं क्रमेण निर्विशेषवस्तुसाक्षात्कारो भविष्यतीति बुद्धि-
 दाढ्यम् । जगत्कारणत्वादिविशेषमारोप्य सविशेषवस्तुध्यानं निर्विशेषसाक्षा-
 त्कारोपाय एव । तथा च ‘ अद्वैश्वम् ’ ‘ परिपश्यन्ति ’ इत्यनयोर्न विरोधः
 वस्तुतोऽदृश्यमेव वस्तुवारोपेण पश्यन्ति । न तु ‘ निर्विशेषं वस्तु सर्वथा ना-
 स्त्येव ’ इति भ्रमितव्यम् । अद्वैश्वमित्यादिश्रुतिविरोधात् । अधीराणामदृश्यं
 धीराः परिपश्यन्तीति व्याख्यानं तु न चेत्तसि चमत्कारं विधत्ते । यत्तदद्वैश्वम-
 ग्राह्यमगोत्रमित्यादिवाक्यप्रवाहस्वारस्यभङ्गपत्तेः एवं च वस्तु निर्विशेषमिति
 सिद्धम् । अग्रेऽपि

‘ यस्मात्परं नापरमास्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।

(मु० १ । १ । ७)

इति मन्त्रे निषेधमुखेन निर्विशेषमेव वस्तु प्रतिपाद्यते । यद्यप्ययं मन्त्रः सर्वेषु
 पुस्तकेषु न दृश्यते तथापि केषुचिद्दृश्यते एव । तथा चाथ परेति श्रुतेर्निर्वि-
 शेषब्रह्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् ।

‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ (तै० २ । १ । १) इत्यपि श्रुतिर्निर्विशेष-

ब्रह्मपरैव । तत्रानन्तशब्दस्याविनाशित्वं प्रवृत्तिनि-
 मित्तम् । विनाशाभाव इति यावत् । अभावेन च न
 वस्तुनः सविशेषत्वमिति प्राक् (पृ० ७१) उक्त-
 मेव । सत्यशब्दादपि न सविशेषप्रतीतिः । तथाहि—

सच्छब्दोऽस्तितामात्रप्रवृत्तिनिमित्तको यत्र सामान्यस्य परा काष्ठा तादृशं नि
 विशेषं सन्मात्रं ब्रूत इति प्रागुक्तमेव युक्तं चैतत् । ‘ सदेव सोम्य ’ (छा०
 ६ । २ । १) इति वाक्यं हि जगत्प्रागवस्थाबोधकम् । जगन्मूलकारणी-

भूतस्य जगत्प्रागवस्थापन्नस्य वस्तुनः सविशेषत्वे तस्य मूलकारणत्वं न संभवति । विशेषाणां सामान्यपूर्वकत्वेन मूलकारणस्य निर्विशेषस्यावश्यवाच्यत्वात् । अस्तित्वेन तु न सविशेषत्वं वाच्यम् । तथात्वे तस्य विशेषत्वं यत्सामान्यनिरूपितं तस्यैवास्मन्मतेऽस्तिशब्दवाच्यत्वात् । निरूपकाणां ह्ययमस्तिशब्दः सर्वसामान्यभूतवस्तुवाचकः । ब्रह्मशब्दोऽपि तथैव । बृहणाद्ब्रह्म । बृहणं सर्वव्यापनम् । सामान्येन हि विशेषा व्याप्ता भवन्ति न तु विशेषेण सामान्यम् । तथा च बृहत्त्वेनापि न ब्रह्मणः सविशेषत्वम् । बृहत्त्वस्य विशेषरूपत्वे तादृशविशेषनिरूपकं यत्सामान्यं स्यात्तद् बृहत्त्वाश्रयेण ब्रह्मणा न व्याप्तं स्यादिति ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वासंभवात् । आत्मशब्दोऽप्येवम् । अतति व्याप्नोतीत्यात्मेत्यात्मशब्दव्युत्पत्तेः । एतदभिप्रायेणैव श्रुत्या ' ब्रह्म वा इदम् ' (बृ० १ । ४ । १०) ' आत्मा वा इदम् ' (ऐ० १ । १) इत्यत्र जगत्प्रागवस्थाबोधके वाक्ये ब्रह्मशब्द आत्मशब्दश्च प्रयुक्तः । एवं स्थिते ' ब्रह्मविदामोति परम् ' (तै० २ । १) इत्युपक्रम्य तादृशब्रह्मणो लक्षणं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ता ' सत्यं ज्ञानम् ' इति श्रुतिः कथं सविशेषं ब्रह्म बोधयेत् । तथा च सत्यपदस्यासत्याद्व्यावृत्तामित्यर्थ एव तात्पर्यम् । किं च सत्यपदस्य सत्यत्वधर्मविशिष्टार्थबोधकत्वे व्याघातापत्तिः । विशेषाणां हि मिथो व्यावर्तमानत्वान्मिथ्यात्वमिष्यते । यथा घटशरावादीनां तत्सामान्यभूतमृदपेक्षया मिथ्यात्वम् । एतच्च ' मृत्तिकेत्येव सत्यम् ' (छा० ६ । १ । ४) इतिश्रुतिसिद्धम् । तथा च सत्यत्वस्य विशेषत्वे तादृशसत्यत्वविशिष्टस्य सविशेषस्य ब्रह्मणो मिथ्यात्वमेव स्यादिति सत्यं ज्ञानमित्युक्तिर्व्याह्रन्यते । किं च सत्यशब्दस्य सविशेषार्थबोधकत्वे यथा मनुष्यः प्राणिविशेषः प्राणिविशेषान्तरात्पश्चादेः सकाशाद्व्यावृत्तश्च भवति तथा सत्यं कस्य विशेषः कस्माच्च विशेषान्तराव्यावृत्तं भवति तद्वक्तव्यम् । साद्विशेषः सत्यत्वमिति चेत्कस्मात्साद्विशेषान्तरात्सत्यं व्यावृत्तं भवति । सत्यं हि मिथ्याभूताद्व्यावृत्तं भवति । मिथ्याभूतं तु न साद्विशेषान्तरम् । मिथ्याभूतस्य सत्त्वाभावात् । एवं च यत्सर्वसामान्यमस्तीत्येव केवलं वक्तुं शक्यते तदेव सत्यमिति केवलास्तित्वसमनियतं सत्यत्वमास्तित्वापरपर्यायि

एवेति सच्छब्दवत्सत्यशब्दोऽपि न सविशेषार्थबोधकः । अस्ति सत्यशब्दयोः पर्यायत्वं च ' अत्र सत्यमसत्यम् (वि० पु० २ । १२ । ४५) इति ' यदस्ति यत्रास्ति (वि० पु० २ । १२ । ३८) इति प्रक्रान्तस्योपसंहारः (श्रीभा० पृ० १०७ प० १४) इत्युक्तवता त्वयाप्यङ्गीकृतमेव । ज्ञानशब्दोऽपि न सविशेषार्थबोधकः । निर्विषया निराश्रया याऽनुभूतिस्तस्याः सम्भारूपत्वस्य प्रागुपपादितत्वात् (पृ० ८०) । किं च ज्ञानपदस्य सविशेषार्थबोधकत्वे किं ज्ञानमेव विशेष उत ज्ञानत्वम् । आद्ये ज्ञानरूपविशेषविशिष्टस्यात्मनो ज्ञानपदात्प्रतीतिर्भाव्या । सा च न संभवति । ल्युट्प्रत्ययस्य कर्तृविधानात् । ' अर्शाद्यजन्तो ज्ञानशब्दः ' इति विषयवाक्यदीपिकाकारोक्तिस्तु (वि० दी० पृ० ३३) श्रुत्यक्षराननुगुणा । तथा सति ज्ञानशब्दं ज्ञानवच्छब्दं वा श्रुतिर्निर्दिशेत् । द्वितीये तु ज्ञानपदेन गुणभूतज्ञानग्रहणे ज्ञानत्वरूपो विशेषो गुणभूते ज्ञाने न तु तादृशगुणभूतज्ञानाश्रयत्वेन त्वदभिमतं ब्रह्मणीति ज्ञानपदात्सविशेषब्रह्मणः प्रतीतिर्न संभवति । अथ ज्ञानपदेन ब्रह्मस्वरूपभूतं ज्ञानं गृह्यते न तु ब्रह्मगुणभूतमिति चेत्तथा सति ज्ञानपदस्य वैयर्थ्यमेव यात् । ' सत्यं ज्ञानमनन्तामिति मिलित्वा पदत्रयात्मकमेकं ब्रह्मलक्षणम् । तत्र ज्ञानपदं नित्यासंकुचितज्ञानार्थकम् । तेन मुक्तव्यावृत्तिः । मुक्ता हि मोक्षावस्थातः प्राक्संकुचितज्ञाना एवेति तद्व्यावृत्तिः ' (श्रीभा० पृ० १३५ प० ९) इति हि रामानुजीयानामभिप्रेतम् । ज्ञानपदेन स्वरूपभूतज्ञानस्य ग्रहणे तु मुक्तव्यावृत्तिर्न स्यात् । स्वरूपभूतज्ञानस्य बद्धावस्थायामपि संकोचाभावात् । स्वरूपभूतज्ञानस्य संकोचविकासाङ्गीकारे स्वात्मनो विकारित्वापत्तावनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः ।

अद्वैतिनां तु मते सत्यादिवाक्ये त्रीणं लक्षणानि सत्यं ब्रह्म, ज्ञानं ब्रह्म, अनन्तं ब्रह्मेति । यद्यपीदं सत्यादिवाक्यं सामानाधिकरण्येनैकार्थप्रतिपादकं वाच्यवृत्त्या भवति तथापि लक्षणत्रयप्रतिपादनेऽस्य वाक्यस्य तात्पर्यमगवम्भते । अन्यथैकेन पदेन सिद्धावितरयोर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न हि ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदपि सत्यमस्ति, न च ज्ञानरूपं, नाप्यविनाशि येन पदत्रयसार्थक्यं स्यात् ।

अथानेकलक्षणप्रणयने को हेतुः । उच्यते—लक्षणं हि क्वचिद्व्या-
वर्तकं भवति । क्वचित्स्वरूपविशेषप्रमितिकृद्भवति । यथा चैत्र गामानयेत्युक्ते
तच्छ्रुत्वा चैत्रेणानीतां गां पश्यतोऽत एवायं पशुर्गोशब्दवाच्य इति जानतश्च
देवदत्तस्य चतुष्पदत्वादिसाधर्म्यात्पश्चन्तरे गोबुद्धिः स्यात् । तत्र सास्नादि-
मती गौरिति यल्लक्षणं क्रियते तत्पश्चन्तरव्यावर्तकं भवति । यस्य च न कथ-
मपि गोव्यक्तेर्ज्ञानं तस्यायं पशुर्गोशब्दवाच्य इति ज्ञानाय सास्नादिमती गौरि-
ति लक्षणं क्रियते । तत्तु तस्य स्वरूपविशेषप्रमितिकृद्भवति । यद्यपि व्याव-
र्तकमपि स्वरूपविशेषप्रमितिकृद्भवति स्वरूपविशेषप्रमितिकृच्च व्यावर्तकं
भवतीति नान्योन्यासंकीर्णमेतद्भेदद्वयं तथापि लक्षणप्रणयनोद्देश्यभूतस्य व्यावृ-
त्तिव्यवहाररूपस्य प्रयोजनद्वयस्य मिथोऽसंकर एव । तथा च यत्र लक्षण-
प्रणयने मुख्यत उद्देश्या स्वरूपविशेषप्रमितिस्तत्रानेकलक्षणप्रणयनमपि युज्यत
एव । यतस्तस्मादाधिकं सौकर्यं भवति । प्रकृते तु ब्रह्मणो रूपाद्यभावेन न
कथमपि ब्रह्म प्रत्यक्षेणावगतमिति तत्स्वरूपविशेषप्रमितयेऽनेकलक्षणप्रणयनं
सार्थकमेव ।

यत्तु ' प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यम् । तत्र सत्य-
ज्ञानादिपदमुख्यार्थैस्तत्तद्गुणविरोध्याकारप्रत्यनीकाकारैर्वा, एकास्मिन्नेवार्थे प-
दानां प्रवृत्तौ निमित्तभेदोऽवश्याश्रयणीयः ' (श्रीभा० पृ० ५९ प० ६)
इत्युक्तं तत्र । सामानाधिकरणस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदघटितत्वनियमे प्रमाणाभा-

वात् । सत्यादिपदानामसत्याद्वावृत्तामित्याद्यर्थे
सामानाधिकरण्यम् तात्पर्यस्थानुपदमेवोक्तत्वेन ब्रह्मणः सत्यत्वादिधर्मैः
सविशेषत्वापादनं दुर्वचमेव । व्यावृत्तेरभावरूपतया

न तथा कथमपि सविशेषत्वमित्यपि प्रागुपपादितमेव (पृ० ८६) । यत्तु
' भिन्नप्रवृत्तानिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति
शाब्दिकाः ' (श्रीभा० पृ० ५९ प० १६) इत्युक्तं तत्र । शाब्दिका-
ग्रेसरैर्नागोजीभट्टैरेव शब्देन्दुशेखरे ' सामानाधिकरण्यं चैकार्थविशेष्यकबोध-
जनकत्वमेव, न तु प्रवृत्तानिमित्तभेदगर्भम् ' इत्येवं सामानाधिकरणस्य प्रवृत्ति-

निमित्तभेदघटिततायाः स्पष्टमेव खण्डितत्वात् । व्याकरणमहाभाष्यकारैश्च
 ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ' (पा० सू० ८ । १ । ७३)
 इति सूत्रे सामान्यवचनमित्यस्य ' अध्ये देवि सरस्वति ' इति प्रत्युदाह-
 रणं दत्तम् । तत्र चाध्य इत्यादीनां पर्यायवचनानां प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन
 तदुक्तरीत्या सामानाधिकरणस्याभावाद्द्वयङ्गविकलतापत्तौ प्रत्युदाहरणपर-
 भाष्यासंगतिः स्यात् । तत्रत्यकैयटेनापि ' पर्यायशब्दानामपि सामानाधिकर-
 ण्यादविद्यमानवचननिषेधान्निघातप्रसङ्गः ' इत्युक्तवता प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेऽ-
 पि सामानाधिकरण्यं स्वीकृतम् । एवं च सत्यं ज्ञानमिति श्रुतोर्नीर्विशेषार्थप्रति-
 पादकत्वं सिद्धम् ॥ १६ ॥

अद्वितीयश्रुतिर्नैव सहते सद्वितीयताम् ॥

येन केनापि धर्मेण सन्मात्रे परमात्मनि ॥ १७ ॥

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादेव च तस्याद्वितीयत्वं सिध्यति । सविशेषत्वे तु
 विशेषस्य द्वितीयस्य सत्त्वात् ' अद्वितीयम् '
 ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वम् (छा० ६ । २ । १) इति श्रुतिर्विरुद्धा स्यात् ।
 यत्तु ' जगदुपादानस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्ताधि-

ष्ठात्रन्तरनिवारणेन विचित्रशक्तियोगप्रतिपादनपरत्वादाद्वितीयपदस्य ' (श्रीभा०
 पृ० ६० प० ६) इत्युक्तं तन्न । अस्यार्थस्थोपक्रमाननुगुणत्वात् । तथा
 हि— ' येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातम् ' (छा० ६ । १ ।
 ३) इति हि प्रतिज्ञा प्रस्तुता । तत्राश्रुतं किंचिद्वस्तु श्रुतं भवतीति नार्थः ।
 तथासाति किमनया प्रतिज्ञया विशेषोऽर्थ उक्तः स्यात् । मृत्तिकाज्ञानेन
 पटादिज्ञानासंभवेऽपि घटशरावादीनां केषांचिज्ज्ञानसंभवात् । अतोऽश्रुतं सर्वं
 येन श्रुतं भवतीत्यर्थो वाच्यः । मृत्तिकादयोऽर्थास्तु नैवाविधाः । तज्ज्ञानेन
 सर्ववस्तुज्ञानासंभवात् । तथा प्रतिज्ञायां येनेत्यत्र यच्छब्दवाच्यमेकमेव किंचि-
 द्वस्तु ग्राह्यं न त्वनेकम् । अनेकग्रहणे पूर्ववदेव नात्रापूर्वोऽर्थः कश्चिदुक्तः
 स्यात् । मृदादिष्वपि संभवात् । मृदोः ज्ञानेन तद्विकारभूतघटशरावादिज्ञानं
 जायते तन्तुज्ञानेन तद्विकारभूतपटादिज्ञानं जायते इति प्रसिद्धमेव । अतः

प्रतिज्ञायाऽनया किमप्यधिकं नोक्तं भवेत् । तथा चैकवस्तुज्ञानेन सर्ववस्तुज्ञान-
मिति प्रतिज्ञार्थः पर्यवसितः । तत्र चैकवस्तुज्ञानेनेत्यत्र ज्ञानपदेन सर्ववस्तु-
ज्ञानमित्यत्र च ज्ञानपदेन सत्यमेव ज्ञानं ग्राह्यं नासत्यसाधारणम् । तथासत्य-
सत्यज्ञानस्य दोषमूलत्वेन प्रतिज्ञायामलौकिकार्थाभिधानं न स्यात् । मृदादि-
दृष्टान्तानुरोधाच्च । नहि मृत्तिकायां कार्पासत्वेन ज्ञातायां घटस्य मृण्मयत्वेन
ज्ञानं संभवति । न वा मृत्तिकायां मृत्तिकात्वेन ज्ञातायां घटस्य पटत्वेन ज्ञानं
संभवति । किं तु मृत्तिकायां मृत्तिकात्वेन ज्ञातायां घटस्य मृत्तिकात्वेन ज्ञानं
भवति । तथा च तत्र मृत्तिकेत्येव सत्यामित्येवं सत्यशब्देन स्पष्ट एवोच्छेत्सो
दृश्यते । यद्यपि मृत्तिकायाः पारमार्थिकसत्यत्वाभावेन तस्या मृत्तिकात्वेन
ज्ञानमप्यसत्यमेव तथापि लौकिकप्रतीत्यनुसारेण व्यावहारिकसत्यत्वमवलम्ब्य
तादृशा दृष्टान्ता उपात्ताः । लोके हि सत्यत्वं तारतम्येन प्रतीयते । घटस्य
पटत्वेन ज्ञानमसत्यम् । घटे पटस्वरूपस्य यावद्दोषं स्थितत्वेनास्थिरत्वात् ।
तदपेक्षया घटस्य घटत्वेन ज्ञानं सत्यम् । पटस्वरूपापेक्षया घटस्वरूपस्याधि-
ककालस्थापितत्वात् । परंतु तादृशं घटस्य घटत्वेन ज्ञानमपि घटस्य मृत्स्वरू-
पेण ज्ञानापेक्षयाऽसत्यमेव । घटस्वरूपापेक्षया मृत्स्वरूपस्याधिककालस्थापि-
त्वात् । घटोत्पत्तेः प्राग्घटनाशोचरं च मृत्स्वरूपस्य स्थितत्वात् । मृत्तिका-
त्वेन ज्ञानमपि तत्कारणस्वरूपज्ञानापेक्षयाऽसत्यमेव स्यादित्यन्यत् ।

अस्याश्च प्रतिज्ञाया मृदादिदृष्टान्तैः संभवदुक्तिकृतां प्रदर्श्य पश्चात्तदुप-
पादनाय 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्' इत्युच्यत इति
प्रागुक्तमेव [पृ० १४] । अयमभिसंधिः—अत्र जगतः प्रागवस्था बोध्यते ।
प्रागवस्थापञ्चमेवोपादानकारणम् । तदेवावस्थान्तरमापद्यमानं कार्यम् । उपादा-

सदेवेतिश्रुत्यर्थः

दानकारणज्ञानेन च कार्यगतसत्यांशज्ञानं तुल्य-
मिति । अत्र च पूर्वप्रक्रान्तार्थानुरोधात्प्रतिज्ञाघट-
केन येनेति यच्छब्देन गृह्यतिमेकं वस्तु सच्छब्देनो-

च्यते । तथा 'अश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यनेन गृह्यति सर्वं वस्त्वदंपदेन गृह्यते ।
तच्च स्थूलं वा सूक्ष्मं वा संनिकृष्टं त्रिप्रकृष्टं वा परत्यक्षादियोग्यं तदयोग्यं वा

सर्वमेव ग्राह्यम् । अन्यथा यदभूतिं तस्यात्र सत्कार्यत्वैर्नुक्त्या ब्रह्मज्ञानेन तज्ज्ञानासंभवात्पातिज्ञाहानिः स्यात् । विना प्रमाणं संकोचे मानाभावाच्च । इदं-शब्दश्चात्रोद्देश्यसमर्पकः । सच्छब्दो विधेयसमर्पकः । एवकारयुक्तत्वात् । तदुक्तम्—

‘ तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् ’ इति ।

एकमद्वितीयमिति च पदद्वयं विधेयपरम् । तत्राप्युद्देश्यमिदंशब्दवाच्यमेव । न तु सच्छब्दवाच्यम् । विधेयस्योद्देश्यत्वकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् । यद्यपि सदेव सोम्येदमित्तीदंशब्दार्थस्य सच्छब्दार्थेन सह तादात्म्यबोधनादिदंशब्दार्थ-मुद्दिश्य विधीयमानमेकत्वमाद्वितीयत्वं च सच्छब्दार्थ एव पर्यवस्यति तथापि वाच्यवृत्त्या न सच्छब्दार्थस्य तत्रोद्देश्यत्वं सिध्यति । अग्र इति च विधेयत्र-येऽपि संबध्यते । इदं जगदुत्पत्तेः प्राक्सद्रूपमेवासीत् । तथेदं जगदुत्पत्तेः प्रागे-कमेवासीत् । तथेदं जगदुत्पत्तेः प्रागद्वितीयमेवासीदिति । अत्र प्रथमवाक्ये शून्यवादानिरासद्वारा सत्कारणवादः प्रस्थापितः । इदं सादिति सामानाधिकर-ण्येन निर्देशात्सत उपादानकारणत्वं च प्रस्थापितम् । द्वितीयेऽनेककारणवाद-निरासद्वारैककारणवादः प्रस्थापितः । तृतीयेऽद्वितीयमित्यनेन सविशेषकारण-वादानिरासद्वारा निर्विशेषकारणवादः प्रस्थापितः । एवं च कारणस्य भेदत्रय-शून्यत्वं सिद्धं भवति । न च द्वितीयत्वं स्वसदृशेनैव केनाच्च न तु स्वगतेन केनचिद्धर्मेणेति कथमद्वितीयपदेन स्वगतभेदव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । ‘ आसिद्वि-तियोऽनुससार पाण्डवम् ’ ‘ ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्याव-काशः ’ (वेणिसिं० ३ । ७) इत्यादौ स्वगतेनापि सद्वितीयत्वस्य दृष्टत्वात् । एतन्मूलक एव ‘ अद्वितीयपदं च गुणतोऽपि सद्वितीयतां न सहते ’ इत्यद्वै-तवादिनां प्रवादः । भेदत्रयराहित्यं तेजोबिन्दूषनिषद्यपि दर्शितम्—

सजातीयं न मे किञ्चिद्विजातीयं न मे क्वचित् ।

स्वगतं च न मे किञ्चिन्न मे भेदत्रयं भवेत् ॥

(तेजो० ३ । ४७) इति ।

तत्र शून्यवादे केवलनिमित्तकारणवादेऽनेककारणवादे सविशेषकारणवादे

च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा हि कार्यमात्रं प्रत्ये-
कस्य निर्विशेषस्योपादानकारणत्वे सत्येव सिध्यति नान्यथा । शून्यवादे च
भावरूपं कारणमेव नास्तीति कथमेकविज्ञानम् । दूरे तेन सर्वविज्ञानम् । तथा
तस्य केवलनिमित्तकारणत्वे कथं तेन सर्वविज्ञानम् । न हि दण्डज्ञानेन घट-
ज्ञानं जायते । तथाऽनेकोपादानकारणवादे तादृशानेककारणान्तर्गतैककारण-
विज्ञानेन कथं सर्वविज्ञानम् । न हि सुवर्णरजतताम्राद्यनेकधातुभिरारब्धो घट
एकस्य सुवर्णस्य ज्ञानेन ज्ञातुं शक्यन्ते । न वा तैर्धातुभिः पृथक्पृथग्गारब्धा
घटा एकस्य सुवर्णस्य ज्ञानेन ज्ञातुं शक्यन्ते । तथा सविशेषकारणवादेऽपि प्रति-
ज्ञासिद्धिर्न स्यात् । सविशेषं हि वस्तु तेन विशेषेणोद्देशमिति वक्तुं शक्यते ।
दृशत्वस्य च तादृशत्वप्रतिद्वन्द्वितया तादृशमन्यत्किंचिदवश्यं वस्तु स्वीकार्यम् ।
तस्य च तादृशस्य वस्तुनः किंचित्कार्यं प्रति कारणत्वे तादृशस्य वस्तुनस्तत्कार्य-
स्य । च ज्ञानमिदृशवस्तुज्ञानेन दुर्लभमिति सर्वविज्ञानं पूर्वप्रतिज्ञातं न संप-
द्यते । अत्रानेककारणप्रकल्पनया प्राप्तस्य तदन्तर्गतैककारणगतस्य कारणान्तर-
प्रतियोगिकभेदस्यैकमेवेत्यनेन निरासः । अद्वितीयमित्यनेन तूदासीनप्रतियोगि-
कस्यापि कारणगतभेदस्य निरासः । स चोक्तरीत्या स्वगतस्यापि भेदस्येति ।

एवं स्थिते रामानुजीयोक्त्यनुसारेणाद्वितीयपदस्य विचित्रशक्तियोगप्रति-
पादनपरत्वे कथमिव तादृशशक्तिज्ञानं प्रतिज्ञासिद्धय उपयुज्यते कथं वा तादृ-
शशक्त्यज्ञाने प्रतिज्ञातार्थहानिः स्यादिति विपाश्चित एव विदांकुर्वन्तु । किं च
भूतभौतिकस्य सर्वस्य जगतः सत्यत्वं मन्यमानानां विशिष्टाद्वैतिनां मते सच्छ-
ब्दवाच्यवस्तुज्ञानेन सर्ववस्तुज्ञानं दुर्लभमेव । मृत्तिकायां मृत्स्वरूपेण ज्ञाताया-
मपि घटस्य घटत्वरूपेण ज्ञानं दुर्लभमेवेति दृष्टान्तासंगतिश्च । घटस्य घटत्व-
रूपेणासत्यत्वमेवेत्येवं मिथ्यात्ववादिनामद्वैतिनां मते तु मृत्तिकायां मृत्स्वरूपेण
ज्ञातायां घटस्य घटस्वरूपापेक्षया सत्येन मृत्स्वरूपेण ज्ञानं सुलभमिति दृष्टान्त-
संगतिः । जगत्कारणभूतसन्मात्रज्ञानेन जगति सत्यस्य सदंशस्य ज्ञानं सुलभ-
मिति प्रतिज्ञासिद्धिश्चेति प्रागुपपादितं नैव विस्मर्तव्यम् ॥ १७ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणेषु दृश्यन्ते या गुणोक्तयः ।

तासां तात्पर्यमन्यत्र श्रुत्यादिष्वेव सूच्यते ॥ १८ ॥

यत्तु ' सर्वनिषेधे हि स्वाभ्युपगता नित्यत्वादयश्च निषिद्धाः स्युः '

(श्रीभा० पृ० ६० प० १३) इत्युक्तं तत्र ।

निर्विशेषब्रह्मणि न
काप्यनुपपत्तिः

इष्टापत्तेः । न हि प्रायावादिनः कंचिदपि भावरूपं
धर्मं ब्रह्मण्यभ्युपगच्छन्ति । नित्यत्वं ह्युत्पत्तिवि-
नाशयोगित्वाभाव एव । अभावेन च न सविशे-

षत्वमिति प्रागुपपादितम् (पृ० ७१) ।

यत्तु ' सर्वशाखाप्रत्ययन्यायश्चात्र भवतो विपरीतफलः । सर्वशाखासु
कारणान्वयिनां सर्वज्ञत्वादीनां गुणानामत्रोपसंहारहेतुत्वात् ' (श्रीभा० पृ० ६०
प० १४) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । कारणत्वेनाभिमतं ब्रह्म वस्तुतो निर्विशेषमेव ।
कारणत्वमपि तत्र कल्पितमेव । तादृशकारणत्वोपयोगिनो गुणाः सर्वज्ञत्वाद-
योऽपि तत्र कल्पिता एवेति ह्यस्माकं राद्धान्तः । तथा च कल्पितानां गुणाना-
मुपसंहारेऽपि वस्तुतो निर्विशेषत्वस्य बाधाभावेन कथं सर्वशाखाप्रत्ययन्याय-
स्यात्र विपरीतफलत्वम् । प्रत्युत तेन न्यायेन वास्तविकं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं
सर्वत्र कारणवाक्येषु प्रतीयत एव । यत्तु ' निर्गुणवाक्यं प्राकृतहेयगुणविषयम् '
(श्रीभा० पृ० ६० प० १९ इत्युक्तं तत्प्रागेव [पृ० ६९ प० १८]
दत्तोत्तरम् । याश्च ब्रह्मणि ज्ञातृत्वादिगुणप्रतिपादिकाः ' यः सर्वज्ञः ' [मु० १
१ । ९] इत्याद्याः श्रुतयः प्रदर्शिताः (श्रीभा० पृ० ६१ प० ४) ता
औपाधिकगुणपुरस्कारेण प्रवृत्ता इत्यपि प्रागुक्तमेव [पृ० ६९ प० ११] ।
इतरथा ' निर्गुणम् ' (चू० ७) इतिश्रुतिविरोधः स्यात् ।

यत्तु ' निर्गुणवाक्यानां सगुणवाक्यानां च विषयमपहतपाम्भेत्याद्यपिपास
इत्यन्तेन हेयगुणान्प्रतिषिध्य सत्यकामः सत्यसंकल्प इति ब्रह्मणः कल्याण-
गुणान्विदधतीत्यं श्रुतिरेव विविनक्तीति सगुणनिर्गुणवाक्ययोर्विरोधाभावादन्य-
तरस्य मिथ्याविषयताश्रयणमपि त्राशङ्कनीयम् ' (श्रीभा० पृ० ६१ प० १७)

निर्गुणसगुणवाक्ययोर-
विरोधः

इत्युक्तं तदसंगतम् । ' अपहृतपाप्माः विजरो विमृ-
त्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-
संकल्पः (छा० ८ । १ । ५) इति श्रुतिः सगु-
णनिर्गुणवाक्ययोर्विषयविवेचिका । तत्रापहृतपाप्मे-

त्यादिनाऽपिपास इत्यन्तेन भागेन निर्गुणश्रुतेर्विषयो दर्शितः । सत्यकामः सत्य-
संकल्प इति भावेन सगुणश्रुतेर्विषयो दर्शितः । इति हि त्वदाभिमतम् । तच्च
संभवति । पातकजरामरणादीनां गुणत्वस्य क्वाप्यपसिद्धत्वात् । सत्यकाम
इत्यादिना च सगुणश्रुतेर्विषयो दर्शित इत्यपि न सम्यक् । सगुणश्रुतयो हि
न सगुणो गुणवानित्यादिशब्दैर्गुणसामान्यपुरस्कारेण गुणान्विदधाति । किं तु
ज्ञातृत्वदेवतात्वपतित्वादिगुणविशेषपुरस्कारेण । त्वयापि ता एव निर्दिष्टाः ।
सत्यकाम इत्यत्र च सत्यकामत्वादयो गुणविशेषा एव प्रतिपादिताः । तथा
च गुणविशेषमतिपादकश्रुतीनां गुणविशेषान्तरप्रतिपादकश्रुत्या कथं विषयप्रद-
र्शनं भवतीति विपश्चित एव विभावयन्तु । किं च सत्यकामः सत्यसंकल्प
इतिश्रुतिप्रतिपादिताः सत्यकामत्वादयो नात्मनः स्वाभाविका गुणाः । यतः—
' कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्द्धिर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन
एव ' (बृ० १ । ५ । ३) इति श्रुत्यैव कामादीनां मनोवृत्तिविशेषरूपत्वं
स्पष्टमभिधीयते । ज्ञातृत्वमपि मनोवृत्तिविशेष एव । धीशब्देन ज्ञानाभिधानात् ।
तथा च निर्गुणसगुणवाक्ययोरविरोधं ' कामः संकल्पः ' इति श्रुतिरेव संपा-
दयतीत्येव युक्तम् । अत्र साश्रयं सविषयं ज्ञानं मनोवृत्तिविशेषरूपम् । निर्वि-
षयं निराश्रयं ज्ञानं त्वात्मस्वरूपमेवेति न कथमप्यात्मनः सगुणत्वम् । आन-
न्दोऽपि ज्ञानविशेष एव । ' ज्ञानमेव ह्यनुकूलमानन्द इत्युच्यते ' (श्रीभा०
पृ० ६३ प० १०) इत्युक्तवतस्तवाप्येतत्संमतमेव । तथा च न तेनापि
ब्रह्मणः सगुणत्वम् ।

यत्तु ' आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् (तै० २ । ९ । १) इति ब्रह्मणः
कल्याणगुणानन्त्यमत्यादरेण वदतीयं श्रुतिः ' (श्रीभा० पृ० ६१ प० २४)
इत्युक्तम् । ' ब्रह्म विद्वानित्यनुकत्वा ब्रह्मण आनन्दं विद्वानित्युक्तत्वाद् ब्रह्मगुणे-
ष्वादरो बोधितः ' इति त्वाभिप्रायः । परं तु नैतावताऽऽनन्दस्य वास्तविकं

ब्रह्मगुणत्वं सिध्यति । पुरुषेण धृतं स्त्रीवेषे प्रेक्षकाणामत्यादरेणावलोकने प्रवृत्तावपि तस्यौपाधिकत्वमेव दृश्यते ।

यत्तु ' सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै० २ । १ । १) इति ब्रह्मवेदनफलमवगमयद्वाक्यं परस्य विपश्चितो ब्रह्मणो गुणानन्त्यं ब्रवीति ।

विपश्चिता ब्रह्मणा सह सर्वान्कामानश्नुते । काम्यन्त
ब्रह्मगुणकथने श्रुतेन तात्पर्यम् इति कामाः कल्याणगुणाः । ब्रह्मणा सह तद्गुणा-
न्सर्वानश्नुत इत्यर्थः । (श्रीभा० पृ० ६२ प १)
इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अत्र कोऽयं गुणवाचकः शब्दः

कथं वा तादृशगुणानां ब्रह्मणा संबन्धः । कामशब्दस्तु गुणेषु न रूढः । ' काम्यन्त इति कामाः ' इति योगं प्रदर्शयतस्तवाप्येतदभिप्रेतमेव । योगपुरस्कारे च न कामशब्दो गुणत्वेन गुणानभिदधाति । काम्यत्वेन रूपेण गुणाभिधानेऽपि न गुणा एवात्र ग्रहीतुं शक्याः । गुणतरेषां काम्यानां भोग्यवस्तूनां संभवात् । अत एवात्र नाक्षेप्तुमपि शक्याः । विशेषेण हि सामान्यमाक्षिप्यते न तु सामान्येन विशेषाः । यद्यपि निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायस्तथापि सामान्येनामुक एव तत्र विशेष इति न निश्चेतुं पार्यते । कथं चात्र ते गुणा ब्रह्मगता एवेति निर्णयः । न ह्यत्र ब्रह्मण इति षष्ठ्यन्तं पदं कामान्वितं दृश्यते । कस्य कामा इत्याकाङ्क्षा तु नियमेन न जायते । कामशब्दस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वाभावात् । ईदृशस्थले पुत्रमामोतीत्येवं नित्यसाकाङ्क्षशब्दप्रयोगेऽपि कर्तुः स्वस्यैवेति कल्पनयैवाकाङ्क्षानिवृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च । किं च ब्रह्मगुणा नैव जीवप्राप्या भवन्ति । किं तु ब्रह्मगुणसदृशा गुणाः । एवं चास्थान एवायं संरम्भो ब्रह्मणः सगुणत्वसमर्थनाय रामानुजानाम् । यतो न कामशब्दो गुणाभिधायकः । गुणाभिधानेऽपि न तेनाकाङ्क्षा । आकाङ्क्षायामपि न ब्रह्मणः संबन्धः । संबन्धेऽपि न ब्रह्मगुणप्राप्तिसंभव इति । अथ जीवब्रह्मणोरैक्याभिप्रायेण ब्रह्मगुणप्राप्तिसंभवश्चेदागतोऽसि मदीयं मार्गम् । तथा चेत्थं श्रुत्यर्थ उचितः । सहेति युगपदित्यर्थे । स ब्रह्मभूतो विद्वान्ब्रह्मस्वरूपेणैव

सर्वाङ्कामान्युपगपदश्नुते । ये सुखविशेषा हिरण्यगर्भाद्युपाधिषु भोग्यत्वेनाभि-
मतास्तेषां सर्वेषां ब्रह्मानन्दाव्यतिरेकाद्ब्रह्मभूतो विद्वान्सर्वानिवानन्दानश्नुते ।
आनन्दस्वरूपभवनमपि मुमुक्षुदशास्थः कामविशेष एव । तथा चाखण्डानन्द-
ब्रह्मरूपः संपद्यत इति ।

इयमेव मोक्षावस्था । अस्यामवस्थायां न ज्ञातृज्ञेयभावः ब्रह्मणो ज्ञाना-
विषयत्वात् । तदुक्तम्—

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

(के० ११) इति ।

यस्य ब्रह्मामतं ज्ञानाविषय इति निश्चयस्तेन सम्पगवगतम् । यस्य तु

श्रुतिसंमतं ब्रह्मज्ञान-
स्वरूपम्

ब्रह्म मतं ज्ञानविषयत्वेनाभिमतं स न वेद । यतोऽ-
स्माभिर्ब्रह्म ज्ञातमस्मच्छिष्ठज्ञानविषयीभूतामित्येवं वि-
जानतां ब्रह्माविज्ञातमेव । अद्वैते ब्रह्मणि विषयवि-

षयिभावासंभवात् । अविजानतां ' ब्रह्म न ज्ञानविषयः ' इति विजानतां ब्रह्म
विज्ञातमिति श्रुत्यर्थः । साधकावस्थायां तु ज्ञातृतेयभावकल्पनाऽस्त्येव । तदनु-
सारेण च ' ब्रह्मविदामोति परम् ' (तै० २ । १ । १) इत्यत्र ब्रह्मविदि-
त्युक्तम् । एतेन ' ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वे ब्रह्मविदामोति परम् (तै० २ । १ ।
१) ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति (मु० ३ । २ । ९) इति ज्ञानान्मोक्षोपदेशो
न स्यात् ' (श्रीभा० पृ० ६२ प० १०) इत्यपास्तम् । यत्तु ' यतो वाचो
निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह (तै० २ । ४ । १) इति ब्रह्मणोऽनन्तस्या-
परिमितगुणस्य वाङ्मनसयोरेतावदितिपरिच्छेदायोग्यत्वश्रवणेन ब्रह्मैतावदिति
ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्माविज्ञातममममित्युक्तम् । अपरिच्छिन्नत्वाद्ब्रह्मणः '
(श्रीभा० पृ० ६२ प० १८) इत्युक्तं तत्र ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्मावि-
ज्ञातमिति सत्यमेव । परं तु तन्न प्रकृतश्रुतितात्पर्यम् । विजानतामित्यस्यैताव-
दिति ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतामित्यर्थे प्रमाणाभावात् । ' यतो वाचः ' इति श्रु-
तिरपि न तत्तात्पर्यिका । वाङ्मनसयोर्निवृत्तिहेतुत्वेन गुणानन्त्यस्य तत्र श्रुता-

वनिर्देशात् । अप्राप्येत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां वाङ्निवृत्त्यवधित्वेन श्रुतं यच्छ-
ब्दानिर्दिष्टं ब्रह्मैव संबन्धुमुचितं न त्वध्याहृतं गुणान्तादिकामीति प्रागुक्तमेव
(पृ० ७० प० ३) । त्वयाऽपि रीतिः ' प्रतिषेधादिति चेन्न (ब्र० सू०
४ । २ । १२) इति सूत्रे न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति (बृ० ४ । ४ । ६)
इति श्रुतौ कस्मादुत्क्रामन्तीत्यपादानपिक्षायामश्रुताच्छरीरात्संबन्धितया श्रुतस्या-
त्मन एव संनिहितत्वेनापादानतयाऽपि ग्राह्यत्वात् ' (श्रीभा० पृ० ७३४
प० ११) इति वदता स्वीकृतैव । तथा च ब्रह्मणो निर्विशेषज्ञानस्वरूपत्वा-
देव तस्माद्वाङ्मनसयोर्निवृत्तिः तथा च ' न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः ' (बृ० ३ ।
४ । २) इति श्रुतिर्दृष्टिव्यतिरिक्तं द्रष्टारं प्रतिषेधति । यच्चेत्च्छ्रुतिव्याख्या-
नम् ' आगन्तुकचैतन्यगुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्वरूपतां कुतर्कसिद्धां मत्वा न
तयाऽऽत्मानं पश्येः । अपि तु द्रष्टारमपि दृष्टिरूपमेव पश्येः ' (श्रीभा० पृ०
६३ प० १) इति तत्किञ्चिद् । निषेध्यतावच्छेदकस्य जडत्वस्य श्रुतावनिर्दे-
शात् । द्रष्टृत्वेनैव निषेधे श्रुतेः स्वारस्यात् । ' विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ?
(बृ० २ । ४ । १४) इति विज्ञातृत्वोक्तिस्त्वौपचारिकीति प्रागेवोक्तम् ।
किं च रामानुजमते विज्ञातृत्वस्य सत्यत्वे विज्ञातारमर इति श्रुत्यर्थो नैव संगतो
भवति । किंशब्दो ह्यत्र न साधनविषयभ्रमार्थकः । अग्रेऽमुक्तेन साधनेनेत्युत्त-
रादर्शनात् । किं त्वाक्षेपार्थकः । विज्ञातृविषयकज्ञानसाधनस्याक्षेपेऽर्थ्यादेवं
तद्द्वारा तादृशं ज्ञानमप्याक्षिप्तं भवति । यत्तु रामानुजीयानामनिष्ठमेव । तैरा-
त्मनो ज्ञेयत्वाङ्गीकारात् ।

निर्विशेषज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि च न लेशतोऽपि भेदस्यावसरः । ' नेहं

नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युभामोति य इह

नानात्वनिषेधतात्पर्यम् नानेव पश्यति ' (बृ० ४ । ४ । १९) ' यत्र

हि द्वैतमिव भवति तादृश इतरं पश्यति । यत्र

त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ' [बृ० ४ । ५ । १५] इत्यादिश्रु-
तिषु बहुधा भेदानिषेधदर्शनात् । यत्तु ' कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्त-
र्यामिहृतया च तदात्मकत्वेनैक्यात्तत्पत्यनीकनानात्वमुक्तश्रुतिषु प्रतिषिध्यते ।

न पुनः, बहु स्यां प्रजायेय (छा० ६ । २ । ३) इति बहुभवनसंकल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं प्रतिषिध्यते । (श्रीभा० पृ० ६३ प० २१) इत्युक्तं तच्चित्तम् । तथा हि भिन्न इति व्यवहारो द्विविधः, इतरप्रतियोगिक-भेदमूलकोऽनान्तरभेदमूलकश्च । आद्यो यथा पृथिवी जगत्प्रेक्षया भिन्ना । अत्र च भिन्नशब्दस्य भेदः प्रवृत्तिनिमित्तम् । स चात्र जलप्रतियोगिकः पृथिवी-निष्ठः । द्वितीयो यथा पृथिवी घटपटादिभेदेन भिन्ना । अत्र च भिन्नशब्दस्य न भेदः प्रवृत्तिनिमित्तम् । घटप्रतियोगिकभेदस्य घटेऽसत्त्वेन पटप्रतियोगिक-भेदस्य च पटेऽसत्त्वेन पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिव्यां भेदस्यासत्त्वात् । किं त्व-वान्तरभेदमूलकमनेकविधत्वमत्र भिन्नशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । एतदेव च नानाशब्दस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तम् । अनेनैव रूपेण जगतोऽवलोकनं लोकप्रसिद्धं ' य इह नानेव पश्यति ' इति श्रुत्याऽनुद्य निषिध्यते । श्रुताविहेतीदंशब्देन ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' (छा० ३ । १४ । १) इत्यत्रैव सर्वस्य जगतः परामर्शात् । नानात्वेनावलोकनस्य निषेधश्चैकत्वेनावलोकने पर्यवस्यति । अव-लोकनमात्रनिषेधे तु न श्रुतेस्तात्पर्यम् । तथा सति ' मृत्योः स मृत्युमामोति य इह पश्यति ' इत्येव वदेत् । नानापदार्थानामेकत्वेनावलोकनं च तेषामेको-पादानकारणकत्वे सत्येव संभवति । तदेव च ' बहु स्याम् ' [तै० २ । ६ । १, छा० ६ । २ । ३] इति श्रुत्या प्रतिपाद्यते । अनुभूयमानमप्येतन्नान-भूतं जगदेकोपादानकारणकर्तृकसंकल्पपूर्वकोत्पत्तिमत्त्वेनाज्ञातेन रूपेण तथा श्रुत्या ज्ञाप्यते । एतेन ' प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानवगतनानात्वं दुरारोहं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तदेव बाध्यत इत्युपहास्यभिदम् ' (श्रीभा० पृ० ६४ प० ३) इत्यपास्तम् । जगति नानात्वस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरवगतत्वाच्च । एतन्नानात्वं ब्रह्मगतत्वेन नैव प्रत्यक्षादिभिरवगम्यत इति चेद् ब्रह्मतन्बन्धप्रतिपादनं एव श्रुतेस्तात्पर्यं कल्पयितव्यं भवति । स च संबन्धो न ' य इह नानेव पश्यति ' इति श्रुत्या निषिध्यते । किं तु नानात्वेनावलोकनमेव निषिध्यत इति किम-त्रोपहास्यम् । प्रत्युत ' बहु स्याम् ' इति श्रुतिरेकोपादानकारणकत्वं जगतः पदार्थं ' य इह नानेव पश्यति ' इति श्रुतितात्पर्यविषयीभूत एकत्वेनावलोकन

उपयुज्यत एव । किं च रामानुजमते ' य इह नानेवं पश्यति ' इति श्रुतिप्रतिपादितो निषेधः सुतरां नोपपद्यते । जगति नानात्वस्य सत्यतया तैरभ्युपगम्यमानत्वात् । ब्रह्माणि नानात्वं नास्तीत्यभिप्रायेण न श्रुतिस्तन्मते योजयितुं शक्या । य इह नानेव पश्यतीत्यत्रेहेत्युक्त्या तादृशार्थाप्रतीतिः । चिदचिद्रूपशरीरविशिष्टे ब्रह्मण्यन्तर्गताचिदचिदन्तर्यामित्वपत्त्वत्रयभेदेन नानात्वस्य तत्संमतत्वाच्च । अथ यस्य ब्रह्म कारणं न भवति नाप्यन्तर्यामि भवति तादृशं ब्रह्मभिन्नं वस्तु किंचिदपि नास्तीत्यभिप्रायश्चेन्नानाशब्दे लक्षणा स्यात् । प्रागुक्तस्य शक्यतावच्छेदकस्याभावात् । नानाशब्दस्य हि न भेदः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यनुदमेवावोचाम । द्वैतशब्दस्यापि न भेदः प्रवृत्तिनिमित्तम् । किं त्ववान्तरभेदमूलकं द्वित्वम् । तादृशजगद्गताद्वित्वकार्यभूतं किंचित्कर्तृकं किंचित्कर्मकं लोकप्रसिद्धं दर्शनादिकं ' यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति ' (बृ० ४ । ४ । १५) इत्यादिनाऽनूद्य ' यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ' (बृ० ४ । ४ । १५) इत्यादिना निषिध्यत इति बोध्यम् ।

' यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति ' (तै० २ । ७ । १) इत्यत्र नानात्वदर्शनाद्भयप्राप्तिः प्रतिपादिता । तथा चाभयार्थिनो नानात्वदर्शनं नेष्यत इति सूचितमिति तस्या अपि श्रुतेर्नानात्वदर्शननिषेध एव तात्पर्यम् । यत्तु ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म

नानात्वदर्शनान्न शान्तिः तज्जलानिति शान्त उपासीत (छा० ३ । १४ ।

१) इति तन्नानात्वानुसंधानस्य शान्तिहेतुत्वमुपादि-

श्यते ' (श्रीभा० पृ० ६४ । पृ० ८) इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । तथा हि—इति शान्त उपासीतेत्यत्रेतिशब्दः पूर्वोक्तं परामृश्य तस्य शान्तिहेतुत्वं बोधयति । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति पूर्वभागे ब्रह्म तज्जलानिति च शब्दद्वयं विधेयसमर्पकम् । इदं सर्वं जगदुद्दिश्य ब्रह्मत्वं तदुत्पत्त्यादिमत्त्वं च विधीयते । तस्माद्ब्रह्मणः सकाशाज्जायत इति तज्जम् । लीयत इति लम् । अनिति प्राणितीत्यन् । जगत उत्पत्तिर्ब्रह्मणः सकाशादेव । लयश्च ब्रह्मण्येव । तथा चेष्टा च जगतो ब्रह्मणैव । अत्र प्रथमेन विधिना सर्वस्य ब्रह्मत्वे बोधिते

सर्वस्य कथं ब्रह्मत्वामित्यांकाङ्क्षायां तदुपपादनाय तज्जलानिति द्वितीये वि-
धिरारम्भते । सर्वस्य ब्रह्मैकरूपत्वानुसंधाने च नानात्वानुसंधानाभावेन रागद्वे-
षाभावाच्छान्तिः सुलभा । तथा चात्र नानात्वानुसंधानं नैव विधीयत इति
कुतस्तस्य शान्तिहेतुत्वेनोपदेशः । उद्देश्यसमर्पकसर्वशब्दबोधितं नानात्वं तु न
कुर्वद्भूततां दधाति । प्रत्युत नानात्वानुसंधाने रागद्वेषसंभवेन प्राग्विद्यमानापि
शान्तिर्व्याह्रियते । ब्रह्मात्मकत्वेनापि नानात्वानुसंधाने जातुचिद्द्वेषस्य क्षयसं-
भवः । रागस्य तु वृद्धिरेव स्यात् । तथा च शान्तिर्दुर्लभैवेति । एतेन ' यदा
ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति ' (तै० २।७।१)
इति श्रुतावन्तरशब्दस्यावकाशार्थकत्वं गृहीत्वा तत्समर्थनं (श्रीभा० पृ० ६४
प० १५) प्रत्युक्तम् । छिद्रार्थकत्वमप्यन्तरशब्दस्य तथैव निरस्तं वेदित-
व्यम् । न हि ब्रह्मण्यवकाशं छिद्रं वा कर्तुं कोऽपि समर्थः । दूरे तस्य भयम् ।
क्रान्तरं कुरुत इत्याकाङ्क्षायां स्ववाक्योपात्तमेतस्मिन्नित्येव तत्रान्वेतुमर्हति ।
न तु पूर्ववाक्योपात्ता ब्रह्मणि प्रतिष्ठा । ' एतस्मिन्नन्तरं...प्रतिष्ठां विन्दते '
[तै० २।७।१] इति पूर्ववाक्ये प्रतिष्ठाशब्दस्य सप्तम्यन्तत्वाभावाच्च ।
सप्तम्यन्तत्वेन विपरिणामे तु क्लेश एव । एतद्वाक्यस्थस्यैतास्मिन्नित्यस्य ' श्रु-
तानुमितयोः श्रुतसंबन्धो बलीयान् ' इति न्यायेनानुवृत्तप्रतिष्ठापदार्थोऽन्वयासं-
भवश्च । न च श्रुतेऽन्तरपदार्थोऽवकाशे छिद्रे वैतत्पदार्थस्य ब्रह्मणोऽन्वयो न
संभवतीति नात्र तन्न्ययविषयः । उभयत्रान्वयसंभव एव तन्न्यायप्रवृत्तेरिति
वाच्यम् । अन्तरपदार्थे श्रुते भेदेऽन्वयतंभवात् । नाहि भेदोऽत्रान्तरपदार्थो न
ग्राह्य इत्यत्र किञ्चिन्निषामकमस्ति । किं च पूर्ववाक्येऽप्येतास्मिन्निति पदसत्त्वेन
तेनान्वितायाः प्रतिष्ठाया उत्तरत्र संबन्धः स्यादित्युत्तरवाक्ये पुनरेतास्मिन्निति
पदं श्रुतिर्नैवोच्चारयेत् । तथा च पुनरेतास्मिन्निति पदं प्रतिष्ठानिवृत्त्यर्थमेवेति
श्रुतेरभिप्रायो गम्यते ।

अयं च निर्विशेषब्रह्मवादः सूत्रकारस्यापि संमत एव । तदुक्तं—' न

स्थानतोऽपि परस्योभयालिङ्गं सर्वत्र हि ' [ब्र०

निर्विशेषं ब्रह्म सूत्रकृ-
त्संमतम्

सू० ३।२।११] इति । स्थानमुपाधिः ।
परस्य ब्रह्मण उभयालिङ्गं सविशेषनिर्विशेषलिङ्गं

स्वभावतस्तु नास्त्येव, परं तु स्थानतोऽपि नास्ति । यतः सर्वत्र 'अशब्दम्'
(का० ३ । १५) इत्यादिश्रुतिष्वपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यत इति
तदर्थः । न च तर्हि निर्विशेषं ब्रह्मेत्यद्वैतिनां प्रवादः कथमिति वाच्यम् ।
सर्वथाऽवाच्यमेव ब्रह्म कथंचिद्वक्तव्यमित्येव तत्र निर्विशेषाद्वैतादिशब्दोक्तिर्नि-
रूपकाणाम् । परमार्थतस्तु न ब्रह्मणो निर्विशेषशब्दवाच्यत्वमद्वैतादिशब्दवा-
च्यत्वं वा । तदुक्तं दक्षस्मृतौ—

‘ न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत्पारमार्थिकम् ’

(दक्षस्मृ० ७ । ४६) इति ।

यत्तु ' परस्य ब्रह्मणः पृथिव्यादिस्थानतोऽपि नापुरुषार्थगन्धः संभवति ।
यतः सर्वत्र परं ब्रह्म निर्दोषत्वसगुणत्वैतदुभयालिङ्गमभिधीयते ' इति तत्सूत्र-
व्याख्यानं तत्र चेतश्चमत्कृतिं विधत्ते । इदं हि निषेधवाक्यम् । तत्र निषेध्यमे-
वाध्याहृतं गृह्यत इति कोऽयं न्यायः । तथा च सर्वविशेषरहितमेव ब्रह्म ।
जगति प्रतीयमाना विशेषास्तु सर्वेऽप्यपारमार्थिका एवेति बोध्यम् ।

यत्तु निर्विशेषज्ञानमात्रमेव परमार्थं इत्यद्वैतवादिमतं खण्डयता सविशेष-
ब्रह्मप्रतिपादकम् ।

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्

(गी० १० । ३)

इत्यादिगीतावाक्यजातमुदाहृतं (श्रीभा० पृ० ६५ प० ७) तत्रोच्यते—

अजत्वं हि न भावरूपो धर्मः कश्चित् । किंतु
निर्विशेषब्रह्मणि गीता- जन्माभावः । एवमनादित्वं मूलकारणाभावः । तत-
तात्पर्यम् श्चाभावरूपाभ्यामाभ्यां कथमात्मनः सविशेषता
सिध्यति । यद्यपि ' मत्स्थानि सर्वभूतानि ' (गी०

९ । ४) इत्यादिवाक्येषु भूताधारत्वादयो गुणाः प्रतीयन्ते तथापि ते प्रकृ-
तिसंबन्धमूलका एव न तु वस्तुभूताः । अत एव—

‘ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ’ (गी० १३ । ३१)

इत्येवं निर्गुणत्वं स्पष्टमेव तत्रोक्तम् । तथा—

‘ असक्तं सर्वभूच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ’

(गी० १३ १४)

इत्यत्रापि सर्वभूत्त्वं गुणभोक्तृत्वं च तत्र प्रकृतिसंबन्धमूलकमेव ।

‘ विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ’ (गी० १३ । १९)

इति गीतावाक्यमेव सगुणवाक्यानां निर्गुणवाक्यानां च विषयं विविन-
कीति न कथमपि गुणानां स्वाभाविकत्वमाशङ्कनीयम् ।

यदपि सविशेषब्रह्मप्रतिपादकम् ।

स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः

[वि० पु० ६ । ५ । ८३]

इत्यादिवाक्यजातं विष्णुपुराणस्थमुदाहृतं (श्रीभा० पृ० ६५ प० २१)

तस्यापि न सविशेषब्रह्मप्रतिपादने तात्पर्यं दृश्यते ।

निर्विशेषं ब्रह्म पुराण
संमतम्

भूतातीतत्वादिविशेषाणामौपाधिकत्वात् । यतो वि-
ष्णुपुराण एव

यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमज्जमव्ययम् ।

अनिर्देश्यमरूपं च पाणिपादाद्यसंयुतम्

(वि० पु० ६ । ५ । ६६)

प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् ।

वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥

(वि० पु० ६ । ७ । ५३)

इत्येवमात्मनो निर्विशेषत्वं प्रतिपाद्यते । भूतयोनित्वमप्यात्मानि न वास्तविकम् ।

जगतो मिथ्यात्वात् । तदुक्तं विष्णुपुराण एव -

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।

अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसेपलवे ॥

(वि० पु० १ । १४ । ३९)

विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतमिथ्यात्वदर्शिनः ।

(वि० पु० २ । १४ । ३१)

विशिष्टाद्वैतमतानुपपत्तिः ।

१५३

सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेहमोहम् ।
इतीरितस्तेन स गजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ॥

(वि० पु० २ । १६ । २४) इति ।

आत्मानि भूतयोनित्वस्य वास्तविकत्वाभावादेव ' भूतयोनिमकारणम् ' (वि० पु० ६ । ५ । ६७) इत्यत्र भूतयोनिमित्यनन्तरमकारणमित्युक्तिः संगच्छते । एवं च निर्विशेषं ज्ञानमात्ररूपं ब्रह्मेति स्थितम् । तच्च ज्ञानं निर्विषयं निराश्रयं चेति प्रागुक्तमेव (पृ० ७१ प० ४) । सविषयस्य साश्रयस्य ज्ञानस्य सविशेषत्वावश्यंभावात् । सविशेषस्य विज्ञानस्य परमार्थत्वे द्वैतसत्यत्वदर्शिदृष्ट्यापि तादृशज्ञानस्य परमार्थत्वसंभवेन—

विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतमिथ्यात्वदर्शिनः

(वि० पु० २ । १४ । ३१)

इति प्रागुदाहृतविष्णुपुराणवचने ' द्वैतमिथ्यात्वदर्शिनः ' इति हेतुगर्भोक्तिरसंगता स्यात् ।

नन्वात्मानि वाग्विषयत्वरूपो विशेषो विष्णुपुराणे प्रतिपाद्यते । यथा (श्रीभा० पृ० ६६ प० ९)

शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते ।
मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥
संभर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥
वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्याखिलात्मनि ।
स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥

[वि० पु० ६ । ५ । ७२ । ७५] इति ।

अस्यार्थः—भगवच्छब्दस्यावयवार्थं प्रतिपादयन्भकारार्थमाह—संभर्तेति ।
भूधातोर्द्विप्रत्यये ' भ ' शब्दः सिध्यति । तस्य ' संभर्ता भर्ता ' इत्यर्थद्वयमे ।

संभरणमुपकरणसंविधानम् । प्रकृत्यादीन्कार्योत्पत्तियोग्यान्यः करोति स संभ-
र्तेत्युच्यते । भर्ता स्वामी । गकारार्थमाह-नेतेति । गमोर्ण्यन्ताड्डप्रत्यये ' ग '
शब्दः सिध्यति । नेता स्थितिकर्ता । गमयिता संहारकर्ता । स्रष्टोत्पत्तिकर्ता ।
गमूधातोरुत्पत्तिस्थितिलयार्थकत्वम् । ' भग ' इति समुदितस्याक्षरद्वयस्यार्थ-
माहृष्यर्थस्येति । समग्रशब्दः सर्वत्रान्वेति । गुणवत्त्वेन ख्यातिर्यशः । श्रीर्भा-
ग्यसंपत् । वैराग्यमनादरः । वकारार्थमाह--वसन्तीति । वसधातोरधिकरणे
कर्तारि वा डप्रत्यये ' व ' शब्दः सिध्यति । भूतात्मनि भूतानामात्मनि । अ-
खिलात्मन्यखिलशरीरके । त्यजति हेयगुणानित्यर्थे त्यजधातोः क्तिप्प्रत्यये
यकारादिभागस्य षषोदरादित्वालोपे व्यञ्जनमात्रं तकाररूपमवशिष्यते । स च
भगवच्छब्दान्तिमस्तकारः । तथा च परमात्मनो भगवच्छब्दवाच्यत्वात्साविशे-
षत्वं वस्तुत एव स्वीकर्तव्यमिति । मैवम् । ' शुद्धे महाविभूत्याख्ये ' [वि०
पु० ६ । ५ । ७२] इत्यस्मादव्यवहितपूर्वश्लोक एव—

अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज ।

पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः ॥

[वि० पु० ६ । ५ । ७१]

इत्यत्र भगवच्छब्दस्यौपचारिकत्वोक्तेः । ' शुद्धे महाविभूत्याख्ये ' इत्यादिप्र-
बन्धे दृष्टिं पातयतस्तव तदव्यवहितपूर्वश्लोक एव कथं दृष्टिमान्धमभूदिति मह-
दाश्चर्यम् । एवं च पुराणेष्वन्यत्र वा यदात्मनः साविशेषतया वर्णनं दृश्यते
तद्व्यावहारिकदृष्ट्याऽऽत्मनि भासमानान्विशेषानङ्गीकृत्यैव कृतं न तु तथा पर-
मार्थ इत्यभिनिवेष्टव्यम् । ' आदित्यवर्णम् ' (तै० आ० ३ । ११) इत्यादि
श्रुतिषु प्रतिपादितं रूपमपि व्यावहारिकमेव । तस्य व्यवहारदृष्ट्यैवोपयोगात् ।
व्यावहारिकस्यापि तस्य धारणायां शुभाश्रयत्वं संभवत्येव । विषयान्तरपरिहा-
रणैकत्र ध्येयवस्तुनि चित्तस्य स्थिरीकरणं धारणा । तत्र यद्ध्येयं वस्तु स
शुभाश्रय इत्युच्यते । एतेन ' अस्मिन्प्रकरणे संसारैकभेषजतया योगमभिधाय
योगावयवान्प्रत्याहारपर्यन्तां श्रुक्त्वा धारणासिद्धयर्थं शुभाश्रयं वक्तुं परस्य
ब्रह्मणो विष्णोः ' (श्रीभा० पृ० ६९ प० २०) इत्यादिना ' आदित्यव-

णमित्यादिवेदान्तसिद्धं मूर्तं रूपं शुभाश्रय इत्युक्तम् । (श्रीभा० पृ० ७० प० ९) इत्यन्तेन ग्रन्थेन साविशेषस्य परमात्मनः पारमार्थिकत्वसाधनमपास्तम् । व्यावहारिकस्यापि शुभाश्रयत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् ।

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥

(वि० पु० १ । २ । ६)

इत्यत्रापि वस्तुतो ज्ञानमात्ररूपं ब्रह्म, तस्यार्थस्वरूपेण दर्शनं भ्रान्तिरित्युक्तम् । अर्थस्वरूपं ज्ञानस्वरूपं ज्ञेयस्वरूपं च । तथा च साश्रयं सविषयं च यत्सविशेषं ज्ञानस्वरूपं तस्यावास्तविकत्वं सिद्धम् । यत्तु ' ज्ञानस्वरूपमित्यत्रापि ज्ञानव्यतिरिक्तार्थजातस्य कृत्स्नस्य न मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते । ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो देवमनुष्याद्यर्थकारिणावभासो भ्रान्तिरित्येतावन्मात्रवचनात् । न हि शुक्तिकाया रजततयाऽवभासो भ्रान्तिरित्युक्ते जगति कृत्स्नं रजतजातं मिथ्या भवति । (श्रीभा० पृ० ७१ प० १०) इत्युक्तं तन्न । तदेवार्थस्वरूपेणेत्यत्र पूर्वार्थोपात्तज्ञानप्रतिद्वन्द्वितयोपात्तेन सामान्यमुखप्रवृत्तेनार्थशब्देन देवमनुष्यादिविशेषार्थग्रहणासंभवात् । न हि

रज्जुः सर्पस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थिता ।

इत्युक्ते श्वेतसर्पस्य तत्र सत्यत्वमेव, केवलं कृष्णसर्पस्यैव मिथ्यात्वमित्येवं सर्पविशेषस्य सत्यत्वं कोऽपि प्रत्येति । यद्यपि शुक्तिकाया रजततयाऽवभासो भ्रान्तिरित्युक्ते जगति कृत्स्नं रजतजातं मिथ्या न भवति तथापि शुक्तिकायां कस्यापि रजतविशेषस्य सत्यत्वं नास्त्येव । अन्यत्र रजतस्य सत्यत्वं वा मिथ्यात्वं द्वौ भाषणान्तरेण किञ्चिदपि सिध्यतु तत्र नास्य वाक्यस्य तात्पर्यम् । यदि तदेवार्थस्वरूपेणैव ' जगत् शुक्तिकैव रजततया प्रतीयते ' इत्युच्यते चेत्त्रापि तात्पर्यं स्यादेव । तथा जगद् ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्येनैव्यप्रतीते-ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपस्यार्थाकारता भ्रान्तिरित्युक्ते सत्यार्थजातस्य कृत्स्नस्य मिथ्यात्वमुक्तं भवति ।

किं च विष्णुपुराणे प्रारम्भ एव ' जगच्च सः ' (वि० पु० १ । १ । ३५) इत्यत्र सामानाधिकरण्येनैक्यं प्रतिपाद्य जगतो मिथ्यात्वमेव सूच्यते । तथा हि-

यन्मयं च जगद्ब्रह्मन्यतश्चैतच्चराचरम् [वि० पु० १ : १ । ९]

इति भैत्रेयकृतं प्रश्नद्वयम् । यन्मयामिति विकारार्थे मयट् प्रत्ययः । स्वार्थे वा । ' जगदेतत्कस्य विकारभूतम् ' ' जगदेतत्किंरूपम् ' इति वाऽयं जगदुपादान-कारणप्रश्नः । अवशिष्टनिमित्तकारणविषयकश्च ' कस्माच्चैतच्चराचरं जगदु-त्पन्नम् ' इति प्रश्नः । तस्य च प्रश्नद्वयस्य

स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः

(वि० पु० १ । १ । ३५)

इति पराशरप्रोक्तं प्रतिवचनद्वयम् । असौ परमात्माऽस्य जगतः स्थितिसंयम-कर्तेति जगतो.निमित्तकारणमुक्तम् । जगच्च स एवेत्युपादानकारणमुक्तम् । परमात्मनो निर्विकारत्वं च श्रुतिशतसिद्धम् ' अविकाराय शुद्धाय ' (वि० पु० १ । २ । १) इत्यत्रैवोत्तरश्लोके पराशरेगानूदितं चेति नात्मनः परि-णाम्युपादानता स्वीकर्तुं शक्या किं तु विवर्तोपादानतैवेति भासमानस्य जगतो मिथ्यात्वं सिद्धम् ।

यत्तु ' यतश्चैतच्चराचरमिति निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वाद्यन्मयमित्यनेन सृष्टिस्थितिलयकर्मभूतं जगत्किमात्मकमिति पृष्टम् । तस्य चोत्तरं जगच्च स इति । इदं च तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणात्मतया व्यातिकृतम् । न तु व्याप्य-व्यापकयोर्वैक्यकृतम् । यन्मयामिति प्रश्नस्योत्तरत्वाज्जगच्च स इति सामा-नाधिकरण्यस्य । यन्मयामिति मयणन विकारार्थः । पृथक्प्रश्नवैयर्थ्यात् । नापि प्राणमयादिवत्स्वार्थिकः । जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्तेः । तदा चैतन्निवृत्ते-त्युत्तरमभविष्यत् । अतः प्राचुर्यार्थे तद्वृत्तान्ते मयट् (पा० सू० ५ । ४ । २१) इति मयट् । कृत्स्नं च जगत्तच्छरीरतया तत्प्रचुरमेव । तस्माद्यन्मय-मित्यय प्रतिवचनं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं जगद् ब्रह्मणोः शरीरा-त्मभावनिबन्धनामिति निश्चयिते ' (श्रीभा० पू० ७२ प० १७) इत्युक्तं

ताच्चिन्त्यम् । यतश्चेति पञ्चमी स्रज्याहतां जनिक्रियामादाय ' जनिकर्तुः प्रकृ-
तिः ' (पा० सू० १ । ४ । ३०) इत्यपादानसंज्ञायामुपपादनीया । अथ
वा प्रथमप्रकाशनरूपां समुद्भवनक्रियामादाय ' भुवः प्रभवः ' (पा० सू० १
४ । ३१) इत्यपादानसंज्ञायामुपपादनीया । तेन हि प्रथमप्रकाशाधिकरण-
स्यापादानसंज्ञा विधीयते । आद्य उपादानकारणमात्रविषयकः प्रश्नः स्यात् ।
सूत्रे प्रकृतिग्रहणात् । प्रकृतिशब्दश्चोपादानकारणमात्रवाची । अन्यथा दण्डा-
द्घटो जायत इत्यापत्तेः । पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यत्र तु पुत्रमालोक्येति ल्य-
ब्लोपे पञ्चमी बोध्या । प्रकृतिशब्दस्योपादानकारणमात्रवाचित्वं ' प्रकृतिश्च '
[ब्र० सू० १ । ४ । २३] इति ब्रह्मसूत्रेऽपि दृश्यते । त्वयापि तत्र तथै-
वाङ्गीकृतम् । द्वितीये तु निमित्तकारणमात्रविषयकः प्रश्नः स्यात् । प्रथमप्रका-
शाधिकरणस्योपादानत्वाभावात् । तन्त्रावृत्त्याश्रयणेनार्थद्वयकरणे तु न किञ्चि-
त्प्रमाणमुपलभ्यते । तथा च ' यतश्चैतच्चराचरामिति निमित्तोपादानयोः पृष्ट-
त्वात् ' इत्यसंगतम् । ' यन्मयामिति मयणन विकारार्थः । पृथक्प्रश्नवैयर्थ्यात् ' इत्यप्यसंगतम् । पृथक्प्रश्नस्योक्तरीत्योपपत्तेः । ' यन्मयामित्यनेन जगत्किमात्म-
कमिति पृष्टम् ' इत्यप्यसंगतम् । किमात्मकमित्यस्य क आत्मा यस्येत्यर्थः ।
तत्र चात्मशब्दः शरीरप्रतिसंबन्ध्यर्थकस्त्वदभिमतो न तु स्वरूपार्थकः । मयट्
प्रत्ययेन तु शरीरप्रतिसंबन्ध्यर्थो न लभ्यते । प्राचुर्यार्थे मयट्प्रत्ययेऽपि प्राचुर्य-
मात्मत्वेनैवेति न नियमः । तथा च किमात्मकमित्येव प्रश्नार्थ इति निश्चयाभा-
वेन न तदनुगुण्येनोचरार्थनिश्चयः कर्तुं शक्य इति ' यन्मयामित्यस्य प्रतिवचनं
जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावनिबन्धनमिति
निश्चीयते ' इत्यसंगतम् । एतेन जगच्च स इत्युत्तरे शरीरात्मभावमूलकमेव
सामानाधिकरण्यमिति सिद्धवद्गृहीत्वा तदनुरोधेन यन्मयामिति मयट्प्रत्ययस्य
स्वार्थिकत्वाभावसाधनं परास्तम् । किं च मयट्प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेऽपि न
जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्तिः । प्रश्ने यद्देश्यं जगत्तस्योत्तरे पुनरुद्देश्यतया
निर्देशे बाधकाभावात् । यथा ' सुवर्णं किम् ' इति ' सुवर्णं तेजः ' इति ।
मयट्प्रत्ययस्य प्राचुर्यार्थकत्व एव जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्तिः । शरीरशरीरि-
भावेऽपि वस्तुतः सामानाधिकरण्यस्याभावात् ।

यत्तु 'निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरे शास्त्रेऽभ्युपगम्यमाने सर्वाण्येतानि प्रश्न-
प्रातिवचनानि न संगच्छन्ते । तद्विवरणरूपं कृत्स्नं च शास्त्रं न संगच्छते ।
तथा हि साति प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानमित्येवंरूपस्यैकस्य प्रश्नस्य निर्विशेष-
ज्ञानमात्रमित्येवंरूपमेकमेवोत्तरं स्यात् ' (श्रीभा० पृ० ७३ प० ६) इत्युक्तं
तत्तुच्छम् । संसारचक्रस्थानादिवासनामूलकत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं ' ब्रह्म सत्यम-
न्यन्मिद्गुया ' इतिबुद्धिस्थैर्यसंपत्तये पर्यायेण रूपान्तरेण पुनः पुनः प्रश्नकरणस्य
सार्थक्यात् । यदपि ' जगद्ब्रह्मणोरैकद्रव्यत्वपरे च सामानाधिकरण्ये सत्यसं-
कल्पत्वादिकल्याणगुणैकतानता निखिलहेयप्रत्यनिकिता च बाध्येत । सर्वाशु-
भास्पदं च ब्रह्म भवेत् ' [श्रीभा० पृ० ७३ प० १०] इत्युक्तं तदपि न ।
निर्गुणे गुणबाधनस्येष्टत्वात् । विवर्तवादाश्रयणेन सर्वाशुभास्पदत्वापादनस्यासं-
भवाच्च । यच्च ' आत्मशरीरभाव एवेदं सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् ' (श्रीभा० पृ० ७३ प० १३) इत्युक्तं तदपि न । जगत्पदस्य तदन्तर्यामी-
त्यर्थे स इत्यस्य तदात्मकमित्यर्थे वा लक्षणायास्तवावश्यकव्यत्वेन मुख्यवृत्त-
त्वाभावात् ।

यानि तु ' द्वा सुपर्णा ' [मु० ३ । १ । १] इत्यादीनि श्रुतिसूत्र-
पुराणवचनानि जीवब्रह्मभेदे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि (श्रीभा० पृ० ७७ प०
१७) तान्युक्तरीत्या व्यावहारिकभेदं गृहीत्वैव प्रवृत्तानीति न ताद्विरोध आश-
ङ्कनीयः । एवं च निर्विशेषब्रह्माद्वैत सिद्धम् ।

सर्वं चेदं जगद्भिरिसमुद्रादिकं प्रातिभासिकविद्याकार्यत्वान्मिथ्यैव ।
याश्चाविद्यावादे [१] आश्रयानुपपत्ति (२) तिरोधानानुपपत्ति [३]
स्वरूपानुपपत्ति [४] अनिर्वचनीयत्वानुपपत्ति [५] प्रमाणानुपपत्ति [६]
निवर्तकानुपपत्ति (७) निवृत्त्यनुपपत्तिरूपाः सप्तविधा अनुपपत्तयो विशि-
ष्टाद्वैतवादीभिः प्रदर्शिताः (श्रीभा० पृ० ८३ प० ८) ता अविचारितस्म-
रणीया एव न तु क्षोदक्षमाः । तथा हि-

ब्रह्मशक्तेरविद्याया आश्रयाद्युपपद्यते ॥

तिरोधानं स्वरूपं च तथाऽनिर्वचनीयता ॥

अद्वैतिनां मतेऽविद्याया जीव एवाश्रयः । जीवस्यैवाहमज्ञ इत्येवं प्रत्य-
यात् । यद्यप्यविद्यारूपा शक्तिः परमात्मन इति
अविद्याया आश्रयोपपत्तिः सोऽपि तस्या आश्रयस्तथापि तत्र न तस्याः कार्य-
कारित्वम् । यत्तु जीवावस्थया अविद्यापरिकल्पि-

तत्वेनाविद्योत्तरकालभवत्वान्न तस्या जीव आश्रयः संभवतित्युक्तं (श्रीभा०
पृ० ८३ प० ९) तन्न । न ह्यत्राविद्याजीवत्वयोरन्योन्याश्रयदोषोऽस्ति ।
यथा तव मते परमात्मशरीरभूतस्य जीवस्य कर्मणैव संकुचितस्वरूपस्य सतः
कर्माश्रयत्वम् । न ह्यसंकुचितस्वरूपस्य मुक्तस्येव कर्माश्रयत्वं संभवति । बी-
जाङ्कुरन्यायेनानादित्वान्न दोषश्चेत्तुल्यं ममापि । तव मते जीवः संकुचितस्व-
रूपः सन्कर्म करोत्यसंकुचितस्वरूपो वा । नाद्यः । स्वरूपसंकोचस्य कर्मज-
न्यत्वेन कर्मकरणात्पाक्तसंकोचासंभवात् । न द्वितीयः । स्वस्वरूपसंकोचकारके
कर्माणि प्रवृत्तेरसंभवात् । न हि कश्चिज्ज्ञानी शक्तः सन्नात्मनो बन्धनागारं
कृत्वा हठादनुप्रविशति । यच्च ' नापि ब्रह्माश्रित्य । तस्य स्वयंप्रकाशज्ञान-
रूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात् ' (श्रीभा० पृ० ८३ प० १०) इत्याद्युक्तं
तच्चविद्याया ब्रह्माश्रितत्वस्यास्माभिरनभ्युपगमादेव निरस्तम् । न हि जीवद-
शापन्नत्वेनानवभातं ब्रह्माविद्याया आश्रय इत्यस्माभिरङ्गीक्रियते ।

यच्च तिरोधानानुपपत्तिं समर्थयितुं ' प्रकाशतिरोधानं नाम प्रकाशोत्प-
त्तिप्रतिबन्धो, विद्यमानस्य विनाशो वा ' (श्रीभा० पृ० ८५ प० ५)

इत्यादिग्रन्थेन तिरोधानशब्दार्थं विकल्प्य दूषण-
अविद्यया तिरोधानोपपत्तिः मुक्तं तत्तुच्छम् । वास्तविकस्य तिरोधानशब्दार्थ-
स्यानाकलनात् । प्रकाशतिरोधानं नाम सत एव

प्रकाशस्यानवभासो न तु प्रकाशनाशः । न हि मेघैः सूर्यप्रकाशे तिरोहिते
प्रकाशो नष्ट इति कोऽपि प्रत्येति ।

यच्च स्वरूपानुपपत्तिसमर्थने ' निर्विषया निराश्रया स्वप्रकाशेयमनुभूतिः
स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीत्यत्र किमयं स्वाश्रय-

दोषः परमार्थभूत उतापरमार्थभूत इति विवेचनी-
अविद्यास्वरूपोपपत्तिः यम् (श्रीभा० पृ० ८५ प० ८) इत्याद्युक्तं
तन्न मनोरमम् । यतो मायावेदान्तिनामस्माकं मते

परमात्मा ज्ञानस्वरूपः ।

ज्ञानं नैवात्मसो धर्मो न गुणो वा कथंचन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ॥

(योग—वृ० पृ० २९२)

इत्युक्तेः । भावरूपाज्ञानं च तच्छक्तिः । न च द्वैतापत्तिः शङ्क्या । शक्तेः
शक्तिमदपेक्षया पृथगस्तित्वाभावात् । शक्तेः प्रातिभासिकत्वेन वस्तुतः सत्य-
त्वाभावाच्च । सैव जगदुपादानकारणम् । इयमेव परिणामविशेषेण प्रकृतिमा-
यातमआदिशब्दैर्ब्यवह्रियते । तदुक्तं वशिष्ठस्मृतौ—

तामाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेके परे त्वणून् ।

[योगवृ० पृ० २९२] इति ।

अस्या एव प्रधानमहदहंकारपञ्चमहाभूतरूपेण तत्तद्व्यष्टिरूपेण च परिणामः ।
सत्त्वरजस्तमोरूपाणां त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रधानम् । बुद्धिरेव च
महत्तत्त्वम् । बुद्धेः स्वभावतः स्वच्छतया तत्र ज्ञानस्वरूपं शुद्धचैतन्यं प्रतिबि-
म्बते । समाष्टिबुद्धौ प्रातिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरः । व्यष्टिबुद्धौ प्रातिबिम्बितं चै-
तन्यं जीवः । ' अज्ञाने प्रातिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरः ' इति केचित् । बिम्बभूतं
ज्ञानं यद्यपि निर्विषयं निराश्रयं तथापि प्रातिबिम्बभूतं जीवरूपमीश्वररूपं च
ज्ञानं स्वाश्रयभूतभावरूपाज्ञानवशात्साविषयं साश्रयं च भासते । अज्ञानस्य
स्वभावत एव किञ्चिद्विषयकत्वात्किञ्चिन्निष्ठत्वाच्च । यथाऽऽदर्शमलेन तत्प्राति-
बिम्बितं मुखं मलीमसं भासते तद्वत् । तथा च प्रातिबिम्बभूतं यज्जिन्नेश्वररूपं
ज्ञानं तदेव स्वाधिष्ठानभूताज्ञानरूपदोषवशादनन्ताश्रयमनन्ताविषयं चात्मानम-
नुभवति न तु बिम्बभूतम् । भावरूपाज्ञानस्य च स्वपरिणामे बिम्बग्रहणे च न
स्वातन्त्र्यम् । नापि शुद्धं ब्रह्म तस्य प्रेरकम् । किं तु स्वाश्रयभूतं शुद्धं ब्रह्मो-
पजीव्य परिणमते प्रातिबिम्बं च गृह्णाति । यथाऽऽदर्शो न मुखप्रेरणया प्राति-

बिम्बं गृह्णाति किं तु स्वभावतः । नैतावता तस्य स्वातन्त्र्यम् । मुखसंनि-
ध्यापेक्षणात् । ज्ञानप्रतिबिम्बभूतश्चार्थं जीवो येन भावरूपाज्ञानरूपदोषेणान-
न्ताश्रयमनन्ताविषयमात्मानमनुभवति स दोषोऽपारमार्थिक एव । नैतावता त-
स्यान्यापेक्षा । यथा दीपो घटादिप्रकाशकोऽपि स्वभावत एव स्वमपि प्रकाश-
यति नान्यं दीपमपेक्षते तथाऽयं भावरूपाज्ञानरूपो दोषः स्वभावत एव ब्रह्मो-
पजीव्य जगत्कल्पकः स्वकल्पकश्चेति । अतो नानवस्था । एतेन ' मूलदोषा-
न्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात् ' (श्रीभा० पृ० ८५ प० १५) इति
प्रत्युक्तम् ।

यदपि ' अहमज्ञ इत्यत्र ज्ञानप्रागभाव एवानुभूयते ' (श्रीभा०
पृ० ८९ प० ५) इत्युक्तं तन्न । प्रागभावस्य नियमेन कालपरिच्छिन्नतयैव
प्रतीतेः । अथाहमज्ञ इति प्रतीतिरत्यन्ताभावविषयिण्यस्तु ' सामयिकाभाव-
स्यातिरिक्तत्वे तद्विषयिणी वास्तु, न तु भावरूपा-
भावरूपाज्ञानसाधनम् ज्ञानविषयेति चेन्नैवम् । न ह्यस्माभिः कोऽप्यभावः
परमार्थिकसत्यत्वेनाङ्गी क्रियते । किं तु व्यावहा-
रिकसत्यतया । व्यावहारिकसत्यता च काल्पनिकीति यन्मूला सा कल्पना
तद्भावरूपाज्ञानमेवेति घटकुटीप्रभातन्याय आपतति । व्यावहारिकस्य ज्ञाना-
भावस्य हि मूलं भावरूपाज्ञानमेव । किं च भवतां रामानुजानां नयेऽहमज्ञ इति
प्रतीतिर्या बद्धजीवस्य जायते तत्र निषिध्यमानं ज्ञाधात्वर्थभूतज्ञानं किं सामा-
न्यज्ञानं ज्ञानविशेषो वा । नाद्यः । ज्ञानविशेषस्यानिषेधे ज्ञानसामान्यान्तर्गता-
यास्तादृशप्रतीतिरस्तित्वेन ज्ञानसामान्यनिषेधासंभवात् । सामान्यमन्तरेण विशे-
षस्थितेरसंभवात् । द्वितीये तज्ज्ञानं किं परमात्मस्वरूपभूतमथ वा परमात्मगु-
णभूतमाहोस्वित्परमात्मविषयकम् । न प्रथमद्वितीयौ । तथाहि साति मुक्तजीव-
स्यापि तथा प्रतीतिः स्यात् । सा तु न त्वयापीष्यते । तृतीये तु परमात्मवि-
षयकज्ञाने नञ्द्योत्यमारोपितत्वं कथंचित्क्लेशेनोपपादनीयं स्यात् । यतो यस्य
याथात्म्येन परमात्मविषयकं ज्ञानं जातं स मुक्तो जीवो यस्य वा तादृशं ज्ञान-

मयाथात्म्येन जातमपि याथात्म्येन जातमित्यभिमानः स बद्धो जीवश्च नाहमज्ञ इति प्रत्येति । किं तु यस्य सुतरां तादृशज्ञानं नास्ति स एव तथा प्रत्येति । तत्र तादृशज्ञानस्यैवाभाव आरोपितत्वं कथमुपपादयितुं शक्येत । घटादिविषयकज्ञाने परमात्मविषयकज्ञानत्वस्यारोप इति तु तयोरत्यन्तवैलक्षण्येन न युक्तिमत् । अस्माकं तु नये परमात्मविषयकज्ञानस्य परमात्मगुणभूतज्ञानस्य चाभावात्परमात्मस्वरूपभूतं ज्ञानमेव ज्ञाधात्वर्थः । तच्च ज्ञानं वस्तुतो निराश्रयं निर्विषयं चेति साश्रयं सविषयं च बद्धजीवस्य जायमानं ज्ञानमारोपितमेवेति सुवचम् । ज्ञाने साश्रयत्वस्य सविषयत्वस्य चाज्ञानकल्पितत्वात् । उपाधिभूतजलगतचाञ्चल्यादेः सूर्यप्रतिबिम्ब इवाज्ञानगतसाश्रयत्वादेः प्रतिबिम्बभूतज्ञान आरोपो युक्तिसहः । आरोपितत्वं नञ्योत्यमिति वैयाकरणनिकाये प्रासिद्धम् । किं च भावरूपाज्ञानानङ्गीकारे ' अहमज्ञो न किञ्चिज्जानामि ' इति प्रयो-
मेऽज्ञो न जानामीत्यनयोर्द्वयोरपि ज्ञानाभावार्थकत्वेन पौनरुक्त्यापत्तिरिति ।

यच्चानिर्वचनीयत्वानुपपत्तिसमर्थने ' सर्वं हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यव-

स्थाप्यम् ' (श्रीभा० पृ० ८६ प० ६) इत्युक्तं

अविद्याया अनिर्वचनी-
यत्वोपपत्तिः

तत्रोच्यते इदं शुक्लमिदं पीतमित्येवं रूपं प्रकाश-
व्यवस्थाप्यम् । अन्धकारस्य कृष्णं रूपमपि तथैवा-
यद्यप्यन्धकाररूपनिर्णये साक्षात्प्रकाशापेक्षा नास्ति

तथापि प्रकाशाभावसापेक्षत्वेनाभावप्रतियोगितया प्रकाशापेक्षाऽस्त्येव । अन्य-
त्रास्तित्वे साति यत्र यस्याविद्यमानत्वं तत्र तस्याभावप्रतियोगित्वम् । जगति
सर्वथा प्रकाशास्तित्वाभाव इतरपदार्थानामिबान्धकारस्यापि रूपं जन्मान्धनेव
न निर्णीयेत । तथा च यथान्धकाररूपं प्रकाशाविषयमपि प्रकाशव्यवस्थाप्यं
भवति तथा सदसद्रूपद्विविधमतीत्यविषयस्यापि भावरूपाज्ञानस्य स्वरूपमनिर्व-
चनीयमित्येवं रूपेण प्रतीतिव्यवस्थाप्यं भवत्येव ।

यदपि बिम्बभूतस्य शुद्धब्रह्मणोऽज्ञानानुभवं वस्तुतो मायावाद्यनामित-
मपि मायावाद्यमित्त्वेन प्रतिपाद्य तन्निरसने महत्तर्कजालं ' नित्यमुक्तस्वप्र-
काशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च न संभवाति ' (श्रीभा० पृ० ८९

प० ७) इत्यादिग्रन्थेनोक्तं तत्र न किञ्चित्प्रत्युच्यते । मर्यादादिभिस्तथाऽन-
भ्युपगमात् ।

यत्तु ' अपि चापरमार्थदोषमूलभ्रमवादिना निरधिष्ठानभ्रमासंभवो दुरुप-
पादः । भ्रमहेतुभूतदोषदोषाश्रयवदधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तेः । ततश्च
सर्वशून्यत्वमेव स्यात् ' (श्रीभा० पृ० ९१ प० १५) इत्युक्तं तदपरमार्थ-

तुच्छस्वरूपविवेकापलापमूलकम् । तथा हि—यद-
अधिष्ठानस्य सत्यत्वम् सत्यं सत्प्रतिभासते तदपरमार्थम् । यन्न कदापि
प्रतिभासते तत्तुच्छमिति हि तयोः स्वरूपविवेकः ।

तत्र तुच्छत्वं सर्वशून्यत्वे हेतुः संभवेच्चापारमार्थ्यम् । त्वया त्वपारमार्थ्यं सर्व-
शून्यत्वे हेतुः ' ततश्च ' इति शब्देन निर्दिष्ट इति कोऽयं चक्षुषि धूलिप्रक्षेपः ।
अथ सर्वशून्यत्वापादनं मा भूनाम । परं त्वधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि भ्रमसंभवेन
ब्रह्मणः पारमार्थिकसत्यत्वं मायावाद्यभिमतं न सिध्यतीति चेन्मैवम् । अयं हि
भावरूपाज्ञानपदवाच्यो दोषो ब्रह्मोपजीव्य तच्छक्तिरूपेण स्वयं स्वेनैव क-
ल्पितोऽनादिः । तदेवोपजीव्य स्वस्मिस्तत्प्रतिबिम्बभूतः स्वाश्रयो जीव स्वज्ञा-
तृत्वेन कल्पितः । तदेवोपजीव्यज्ञानविषयत्वं तत्रारोप्य स्वविषयत्वेन तदेव
कल्पितम् । तदेव चोपजीव्य तदेवाधिष्ठाय तत्संबन्धेन स्वयमाकाशादिप्रपञ्च-
रूपेण परिणमते । यदि ब्रह्म तुच्छमपारमार्थिकं वा स्थात्तार्हि किमुपजीव्यास्य
दोषस्य प्रवृत्तिः स्यात् । अप्रवृत्तौ तु न कदाचिदपि किञ्चिदपि कापि दृश्येत ।
यतश्च दृश्यते जगदतो ब्रह्म न तुच्छमपरमार्थं वेत्यवश्यं स्विकार्यम् ।

इदं च दोषभूतमनाद्यज्ञानमनुमानेनापि सिध्यति । विवादाध्यासितं प्रमा-
णज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वानिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्व-
कम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्, अन्वकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपभावत् ।
अत्र ज्ञानमित्युक्ते ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य वस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रमा-
णज्ञानमित्येवं पक्षनिर्देशः कृतः । स्वप्रागभावेत्यादिः साध्यनिर्देशः । स्वप्राग-
भावव्यतिरिक्तं स्वविषयावरणभूतं स्वनिवर्त्यं स्वदेशगतं च यद्वस्त्वन्तरं तत्पूर्व-
कमित्यर्थः ।

यच्चात्र भावरूपाज्ञानसाधकानुमाने ' अज्ञानेऽप्यनभिमतज्ञानान्तरसाध-
नेन विरुद्धत्वाद्धेतोः ' (श्रीभा० पृ० ९२ प० २) इत्युक्तं तस्य यद्ययम-
भिप्रायः—“ अपकाशितार्थप्रकाशकत्वरूपं यं हेतुं पुरस्कृत्य येनानुमानप्रमाणेन

भावरूपाज्ञानं मायावादिभिः साधितं स एव हेतु-
अविद्यायामनुमानम् स्तादृशानुमानरूपप्रमाणज्ञानस्य ताद्विषयीभूतभावरू-
पाज्ञानावरकाज्ञानान्तरपूर्वकत्वं साधयेत् । भावरूपा-

ज्ञानस्य पूर्वमप्रकाशितस्य तेनैवानुमानेन प्रकाशनात् । तादृशमज्ञानान्तरं मा-
यावादिनामनाभिमतमेव । भावरूपाज्ञानस्यैवान्धेनावरणे हि स्वयंसिद्ध एव मोक्ष
इति संसारो न स्यात् । अतो हेतुर्विरुद्धः ' इति, तर्हीत्यर्थं विचार्यते—नायं
हेतुर्विरुद्धः । साध्याभावव्याप्तो हि हेतुर्विरुद्धः । 'मायावादिमताविरुद्ध ' इत्य-
र्थस्तु क्लिष्टः । किं चैतदनुमानस्याप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं नास्ति । अहमज्ञ
इति प्रत्यक्षेण भावरूपाज्ञानप्रकाशनात् । किंच भावरूपाज्ञानसाधकप्रमाणज्ञा-
नस्य भावरूपाज्ञानावरकाज्ञानान्तरपूर्वकत्वे साधितेऽपि न काचित्क्षतिः । अज्ञा-
नान्तरेण भावरूपाज्ञानमात्रियेत । न तु विनश्यति । ताद्विनाशाभावे च कथं
स्वयंसिद्धो मोक्षः स्यात् । न च भावरूपाज्ञानस्यावरणे तस्याज्ञातत्वात्कथं प्रप-
ञ्चरूपकार्यकारित्वम् । अज्ञातस्यापरमार्थस्य कार्यकारित्वाभावादिति वाच्यम् ।
अज्ञातस्याप्यपरमार्थस्य बह्व्यदेदाहादि कार्यकारित्वदर्शनात् । तत्कार्यमप्यपर-
मार्थं स्यादिति त्वन्यत् । किंचाज्ञात एव प्रातिभासिकः सर्पोऽप्रातिभासिकमपि
ज्ञानं जनयत्येव । किंच व्यावहारिकस्यापि कारणस्य न क्वचिदपि ज्ञातस्यैव
कारणत्वम् । यथाऽज्ञातोऽपि बह्निः सन्नेव दाहं जनयति । यत्र च व्याघ्रादि-
ज्ञात एव भयं जनयति तत्र न व्याघ्रस्य भयकारणत्वं किं तु व्याघ्रज्ञानस्य ।
व्याघ्रस्तु ज्ञानद्वारा भयजनकत्वाद्भयहेतुत्वेन लोक उपचर्यते । अथायमभि-
प्रायः ' यथाऽप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वेन हेतुना प्रमाणज्ञानस्य वस्त्वन्तरपूर्वकत्वं
साध्यते तथा तादृशवस्त्वन्तरस्याज्ञानस्याप्यप्रकाशितप्रपञ्चरूपार्थप्रकाशकत्वेन
वस्त्वन्तरपूर्वकत्वापत्तावज्ञानान्तरं सिध्येत् । तच्च मायावाद्यनभिमतमेव । अज्ञा-
नान्तरेण प्रपञ्चस्यैवावरणे मोक्षस्य स्वयंसिद्धत्वात् ' इति, तर्हापि पूर्ववद्धेतो-

विरुद्धत्वं नास्त्येव । किंच भावरूपाज्ञानस्य प्रपञ्चोपादानकारणत्वं न तु प्रपञ्चप्रकाशकत्वम् । न हि मृत्तिका घटप्रकाशिका । ‘ सर्वत्र हि ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वम् ’ (श्रीभा० पृ० ९२ प० ६) इति त्वयैवोच्यते । यद्यपि ज्ञानमेवार्थपरिच्छेदकारित्वात्प्रकाशकं तथापि चाक्षुषज्ञानसाधनीभूता प्रभापि प्रकाशिकेत्युच्यते । तस्या अपि ज्ञानस्येव स्वविरोधिनिरासकत्वात् । अप्रकाशकारणनिरासकं हि प्रकाशकमुच्यते । एतदभिप्रायेणैव प्रदीपप्रभा निदर्शिता । इन्द्रियाणि तु विषयसंयोगरूपव्यापारद्वारा ज्ञानजनकानि न तु किंचिद्वस्तुनिरासद्वारेति तेषामप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाभावेन वस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । ‘ यद्युपकारकाणामप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकृतं तर्हीन्द्रियाणामुपकारकतमत्वेनाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकरणीयम् । तथा सति तेषां स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावाद्धेतोरनैकान्त्यम् ’ (श्रीभा० पृ० ९२ प० १६) इत्यादि त्वसारमेव । यतो मायावादिभिर्न सर्वेषामुपकारकाणां प्रकाशकत्वमङ्गीकृतं किंतु प्रकाशविरोधिनिरासकानामेवेति ।

यच्च प्रत्यनुमाननवकप्रदर्शनं (श्रीभा० ९३ पृ० १) तदसंगतम् । इत्थं हि तैः प्रतिप्रयोगाः प्रदर्शिताः— १ अज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रयम्, अज्ञानत्वात्, शुक्तिकाद्यज्ञानवत्, ज्ञानाश्रयं हि तत् । २ अज्ञानं न ज्ञानावरणम्, अज्ञानत्वात् शुक्तिकाद्यज्ञानवत्, विषयावरणं हि तत् । ३ अज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यम्, ज्ञानविषयाना रणत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं तज्ज्ञानविषयावरणं यथा शुक्तिकाद्यज्ञानम् । ४ ब्रह्म नाज्ञानास्पदम्, ज्ञातृत्वविरहात्, घटादिवत् । ५ ब्रह्म नाज्ञानावरणम्, ज्ञानाविषयत्वात्, यदज्ञानावरणं तज्ज्ञानाविषयभूतं यथा शुक्तिकादि । ६ ब्रह्म न ज्ञाननिवर्त्याज्ञानम्, ज्ञानाविषयत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्याज्ञानं तज्ज्ञानविषयभूतं यथा शुक्तिकादि । ७ प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति, प्रमाणज्ञानत्वात्, भवदभिमतज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानवत् । ८ ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकम्, शक्तिविशेषोपबृंहणविरहे सति ज्ञानत्वात्, यद्वस्तुनो विनाशकं तच्छक्तिविशेषोपबृंहितं ज्ञानमज्ञानं च दृष्टं यथेश्वरयोगिप्रभृतिज्ञानं यथा च मुद्गरादि । ९ भावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाशकम्, भावरूपत्वात्, घटादिवदीति ।

विरुद्धत्वं नास्त्येव । किंच भावरूपाज्ञानस्य प्रपञ्चोपादानकारणत्वं न तु प्रपञ्चप्रकाशकत्वम् । न हि मृत्तिका घटप्रकाशिका । ' सर्वत्र हि ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वम् ' (श्रीभा० पृ० ९२ प० ६) इति त्वयैवोच्यते । यद्यपि ज्ञानमेवार्थपरिच्छेदकारित्वात्प्रकाशकं तथापि चाक्षुषज्ञानसाधनीभूता प्रभापि प्रकाशिकेत्युच्यते । तस्या अपि ज्ञानस्येव स्वविरोधिनिरासकत्वात् । अप्रकाशकारणनिरासकं हि प्रकाशकमुच्यते । एतदभिप्रायेणैव प्रदपिप्रभा निदर्शिता । इन्द्रियाणि तु विषयसंयोगरूपव्यापारद्वारा ज्ञानजनकानि न तु किंचिद्वस्तुनिरासद्वारेति तेषामप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाभावेन वस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । ' यद्युपकारकाणामप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकृतं तर्हीन्द्रियाणामुपकारकतमत्वेनाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकरणीयम् । तथा सति तेषां स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावाद्धेतोरनैकान्त्यम् ' (श्रीभा० पृ० ९२ प० १६) इत्यादि त्वसारमेव । यतो मायावादिभिर्न सर्वेषामुपकारकाणां प्रकाशकत्वमङ्गीकृतं किंतु प्रकाशविरोधिनिरासकानामेवेति ।

यच्च प्रत्यनुमाननवकप्रदर्शनं (श्रीभा० ९३ पृ० १) तदसंगतम् । इत्थं हि तैः प्रतिप्रयोगाः प्रदर्शिताः— १ अज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रयम्, अज्ञानत्वात्, शुक्तिकाद्यज्ञानवत्, ज्ञानाश्रयं हि तत् । २ अज्ञानं न ज्ञानावरणम्, अज्ञानत्वात् शुक्तिकाद्यज्ञानवत्, विषयावरणं हि तत् । ३ अज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यम्, ज्ञानविषयाना रणत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं तज्ज्ञानविषयावरणं यथा शुक्तिकाद्यज्ञानम् । ४ ब्रह्म नाज्ञानास्पदम्, ज्ञातृत्वविरहात्, घटादिवत् । ५ ब्रह्म नाज्ञानावरणम्, ज्ञानाविषयत्वात्, यदज्ञानावरणं तज्ज्ञानविषयभूतं यथा शुक्तिकादि । ६ ब्रह्म न ज्ञाननिवर्त्याज्ञानम्, ज्ञानाविषयत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्याज्ञानं तज्ज्ञानविषयभूतं यथा शुक्तिकादि । ७ प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति, प्रमाणज्ञानत्वात्, भवदभिमताज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानवत् । ८ ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकम्, शक्तिविशेषोपबृंहणविरहे सति ज्ञानत्वात्, यद्वस्तुनो विनाशकं तच्छक्तिविशेषोपबृंहितं ज्ञानमज्ञानं च दृष्टं यथेधरयोगिप्रभृतिज्ञानं यथा च मुद्धरादि । ९ भावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाशम्, भावरूपत्वात्, घटादिवदिति ।

ये चेमे प्रतिप्रयोगा उक्तास्तेषु प्रथमं चतुर्थं चानुमानं नास्माकं प्रतिकू-

प्रत्यनुमाननिरासः

लम् । तत्रत्यसाध्यस्य ज्ञानमात्रब्रह्मणोऽज्ञानाश्रय-

त्वाभावस्यास्माकमपीष्टत्वात् । अज्ञानाश्रयस्तु प्रति-

बिम्बभूतो ज्ञातृत्वेन प्रकल्पितो जीव इति प्रागेवो-

क्तम् (१४० । ९) । तथा शुद्धं ब्रह्म यद्यपि नाज्ञानेनाव्रियते तथापि तदेव
ब्रह्मोपजीव्य तच्छक्तिरूपमज्ञानं शक्तिरूपत्वात्तस्मिन्नन्तः प्राविश्येव तस्मिन्ब्र-
ह्मणि ज्ञानविषयत्वमारोप्य स्वविषयत्वं प्रकल्प्य पश्चात्तदाव्रियते । यथा जल-
विनाशोऽप्याग्निः सूक्ष्मरूपेण स्वविरोधिभ्योऽपि जलेऽन्तः प्राविश्य स्वविषयत्वं
प्रकल्प्य तस्मिन्स्वगुणमुष्णत्वमारोप्य तत्रत्यं शैत्यमावृणोति तद्वत् । एतेन
द्वितीये पञ्चमं चानुमानं निरस्तम् । तृतीये षष्ठे चानुमाने हेतुरासिद्धः । ब्रह्मणि
ज्ञानविषयत्वमारोप्यैवाज्ञानेन तदावरणात् । सप्तमे चानुमाने दृष्टान्त एव न
संभवति । 'भावरूपाज्ञानसाधकप्रमाणज्ञानस्य भावरूपाज्ञानावरकाज्ञानान्तरपूर्व-
कत्वे साधितेऽपि न काचित्क्षतिः ' इति प्रागेवोक्तत्वात् (१४० । २६) ।
अष्टमे चानुमाने सिद्धसाधनम् । न ह्यस्माभिर्ब्रह्मज्ञानं वस्तुनो विनाशकं स्वी-
क्रियते । आकाशादिप्रपञ्चस्यापि परिकल्पितत्वेनास्माकं नयेऽवस्तुत्वात् । किं
च हेतुरप्यासिद्धः । ब्रह्मज्ञाने शक्तिविशेषोपबृंहणाविरहस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् ।
नवमे चानुमाने सोपाधिको हेतुः । पारमार्थिकत्वस्योपाधित्वात् । यज्ज्ञानावि-
नाशं न भवति तत्पारमार्थिकमस्त्येवेति साध्यव्यापकता । यद्भावरूपं तत्पार-
मार्थिकमेवेति न नियमः । भावरूपाज्ञाने तन्मूलक आकाशादिप्रपञ्चे च व्य-
भिचारात् । अतः साधनाव्यापकता । किं च सर्पज्ञानजन्यस्य भावरूपस्यापि
भयस्येयं रज्जुरिति ज्ञानेन विनाशो दृश्यत इत्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः । अथ
सर्पज्ञानस्य भयकारणस्य नाशाद्भयनाशो न तु रज्जुज्ञानादिति चेत्तथाप्यनै-
कान्तिक एव । सर्पज्ञानस्य भावरूपस्य रज्जुज्ञानेन विनाशदर्शनात् । ननु न
सर्पज्ञानस्य रज्जुज्ञानेन नाशः किं तु क्षणिकत्वात्स्वयमेवेति चेन्न । ज्ञानं
क्षणिकमिति किं तव परमेश्वरेण संदिष्टम् । किं तु विषयादिकारणसंनिधानं
यावदवतिष्ठते ज्ञानम् । तथैव प्रतीतेः । न च तथापि सर्पनाशात्सर्पज्ञाननाशो

न तु रज्जुज्ञानादिति वाच्यम् । तथापि भावरूपस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन विना-
शादनैकान्तिकत्वं तदवस्थमेव ।

यदुक्तम् ' अक्षाणिकत्वे च तेषां भयादीनां भयादिहेतुभूतज्ञानसंतताव-
विशेषेण सर्वेषां ज्ञानानां भयाद्युत्पत्तिहेतुत्वेनानेकभयोपलब्धिप्रसङ्गाच्च ' ,
(श्रीभा० पृ० ९३ प० २१) इति तन्मन्दम् । यो हि भयस्याक्षाणिकतां
स्वी करोति स ज्ञानस्थाप्यक्षाणिकतामेव स्वी कुर्यादिति ज्ञानसंतत्यभावेनानेक-
भयोपलब्धिप्रसङ्गस्य दूरनिरस्तत्वात् ।

यश्च ' स्वप्रागभावव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरपूर्वकामिति व्यर्थविशेषणोपादानेन
प्रयोगकृशलता चाविष्कृता ' (श्रीभा० पृ० ९४ प० २) इत्यनेन ग्रन्थेन
परिहासः कृतः स त्वस्थाने । यद्यपि वस्तुपूर्वकमित्येवोक्तौ भाववाचिवस्तुश-
ब्देनैव सिद्धौ ' स्वप्रागभावव्यतिरिक्त ' , ' अन्तर ' एतच्छब्दवैयर्थ्यं तथापि
श्रोतृबोधसौलभ्याय तथोक्तम् । वैशेषिकैरभावस्यापि सप्तपदार्थमध्ये गणनेन
तस्यापि वस्तुत्वभ्रमसंभवात् । किं चैवं परपरिहासं जनयता प्रतिप्रयोगनवक-
प्रदर्शनवेलायां प्रथमेनानुमानेन सिद्धौ चतुर्थानुमानवैयर्थ्यं कथं नालोचितम् ।
' अज्ञानं न ब्रह्माश्रयं ' , ' ब्रह्म नाज्ञानास्पदम् ' इत्यत्र शब्दरचनावैलक्षण्य-
मेव न साध्यभेदः कश्चित् । एवं द्वितीयेन सिद्धौ पञ्चमस्य, तृतीयेन सिद्धौ
षष्ठस्य, अष्टमेन सिद्धौ नवमस्य, चानुमानस्य वैयर्थ्यं सुधीभिरूह्यम् ।

यदापि ' मिथ्याभूतार्थस्य मिथ्यैवोपादनं भवितुमर्हतीत्येतदपि न विलक्ष-
णत्वात् (ब्र० सू० २ । १ । ४) इत्येतदधिकरणन्यायेन परिह्रियते ' ,
[श्रीभा० पृ० ९४ प० ६] इत्युक्तं तत्रोच्यते—

मिथ्यार्थप्रकृतिर्मिथ्या जगद्धि प्रातिभासिकम् ॥

भ्रमस्थले तु सर्वत्र सत्ख्यातेनैव संभवः ॥ २० ॥

' मिथ्याभूतस्य जगत उपादानं मिथ्यैव भवितुं योग्यम् ' । तदेव भाव-

रूपाज्ञानम् ' इति हि मायावादिनामाशयः । यदि
जगदज्ञानमूलकस्य ' कार्यकारणयोः सर्वथा वैलक्षण्येनैव भवितव्यम् ' ,
इति तदधिकरणतात्पर्यं स्यात्तर्हि मिथ्याभूतस्य

जगतस्तत्सलक्षणं मिथ्याभूतं भावरूपाज्ञानं न कारणं संभवतीत्यधिकरणविरोधः स्यात् । किंतु किंचिद्वैलक्षण्येऽपि न कार्यकारणभावहानिरित्येव तदधिकरणता-त्पर्यम् । तथा च कार्यकारणयोः सालक्षण्यं यावच्छक्यमुपपादनीयमेव । मिथ्याभूतार्थस्य मिथ्यैवोपादानं भवितुमर्हतीत्यर्हातिशब्दं प्रयुञ्जानैर्मायावादिभिर-यमाशयः प्रकटीकृत एव । त्वयापि हि सूक्ष्मचिदचित्प्रकारकं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचित्प्रकारकं ब्रह्मैव कार्यमिति वदता कार्यकारणयोः सालक्षण्यं संपा-दितमेव ।

यदपि ' प्रतीयमानमेव हि प्रतीतिभ्रान्तिबाधविषयः ' (श्रीभा० पृ० ९४ प० १०) इत्युक्तं तन्मायावादिनामपि संमतमेव । न तदनिर्वचनीयजग-दङ्गीकारे बाधकं भवति । अथ प्रतीयमानमेवेत्यस्य ' अन्यत्र सत्यत्वेन ' इति शेषं पूरयित्वाऽन्यत्र सत्यत्वेन प्रतीत्यादिविषयो भवतीत्यर्थः क्रियते तदा यद्यपि मायावादिनां मतेऽन्यत्र जगतः सत्यत्वेन प्रतीयमानत्वाभावादानिर्वचनी-यत्वेनाभिमतस्य जगतः प्रतीत्यादिविषयत्वं न संभवति तथाप्येवमुच्यते— शुक्त्याद्यज्ञानं हि रजतसंस्कारसहकृतमनिर्वचनीयरजतं जनयति । तादृशसं-स्कारोत्पत्तावन्यत्र सत्यत्वेन प्रतीतेरपेक्षा दृश्यते । शुक्त्याद्यज्ञानविषये भवतु नामैवम् । मूलाज्ञानस्य तु ब्रह्मशक्तिरूपत्वेन ब्रह्मोपजीव्य प्रवृत्तत्वेन नान्यस्य कस्याप्यपेक्षा । किंचानादौ संसारे जीवानामनादित्वेन संस्कारोऽपि विद्यत एव ।

यदपि ' शुक्तिरजतादिभ्रान्तिस्थलेऽनिर्वचनीयरजतकल्पनेऽप्यन्यस्यान्य-थावभासस्यावर्जनयित्वात् ' इत्युक्तम् (श्रीभा० पृ० ९४ प० १६) तत्तु-च्छम् । शुक्तिरजते हि रजतं प्रतीयते । ततः पश्चान्नेदं रजतामिति बाधोऽनु-भूयते । बाधश्चायम् ' इदानीमिदं न रजतम् ' इत्येवं किंचित्कालावच्छिन्नो नानुभूयते । किं तु प्राग्गर्भं रजतं नासीदिति सामान्यत एव । तथा च बाधः प्राग्विद्यत एव । केवलं पश्चादनुभूयते । एवं च तत्र रजतस्य पारमार्थिकं व्यावहारिकं वा सत्त्वं क्षणमपि नास्तीति सत्त्वेनानिर्वचनीयत्वम् । एवं शशशृ-ङ्गवदसत्त्वेक्षणमपि न प्रतीयेत । प्रतीयते च । अतोऽसत्त्वेनानिर्वचनीयत्वम् ।

ईदृशस्य च रजतादेः प्रातिभासिकं क्षणं सत्त्वमगत्या कल्पनीयम् । अन्यथाऽ-

सता रजतरूपेण शुक्तिः कथं भासेत । अन्यस्या-
अनिर्वचनीयस्यातिः न्यथावभासायोगात् । इदं च रजतं प्रातिभासिकेन
रूपेण निर्वचनीयमेव । यद्यपीदं रजतं प्रतीतिवे-

द्यायां प्रातिभासिकमित्येवं न भासेत तथापि न क्षतिः । विद्यमानेषु प्रकारेषु
मध्ये केषांचिदभानं सर्वेषामपि ख्यातिवादिनामिष्टमेव । शुक्तिरजतप्रतीतौ
शुक्त्यंशाभानस्य सर्वैः स्वीकृतत्वात् । न ह्ययमन्यस्यान्यथावभासः । अविद्य-
मानेन रूपेणावभासो हि सः । न तु विद्यमानस्यानवभासः । एतेन 'कल्प्य-
मानं हीदमनिर्वचनीयम् । न च तदानीमनिर्वचनीयामिति प्रतीयते । अपि तु
परमार्थरजतमित्येव' (श्रीभा० पृ० ९४ प० १८) इति परास्तम् । अनि-
र्वचनीयत्वेनाभानेऽप्यन्यथावभासाभावात् । न च सत्यरजतामित्यवभासादन्यथा-
वभास इति वाच्यम् । सत्यत्वस्य शुक्तौ विद्यमानत्वात् । न च रजतासंबद्धस्य
शुक्तिगतसत्यत्वस्य रजतसंबद्धत्वेन भानादन्यथावभास इति वाच्यम् । शुक्ति-
गतस्यापि सत्यत्वस्य रजतसंबद्धत्वात् । रजतं हि न केवलाविद्यापरिणामः ।
नापि केवलशुक्तेः । किं त्वविद्याद्वारा शुक्तेरेवेति । शुक्तेश्च शुक्तित्वेनाज्ञान-
मेवाविद्या । इदंत्वेन तु शुक्तेर्ज्ञानं प्रत्युत प्रातिभासिकरजतोत्पत्तौ कारणमेव ।
एवं ज्ञातृनिष्ठरजतसंस्कारादीनि च यथाथं कारणानि बोध्यानि । एवं प्राति-
भासिकरजतोत्पत्तौ सिद्धायां 'तस्य जन्मकारणं वक्तव्यम्' (श्रीभा० पृ०
९५ प० ८) इत्युपक्रम्य रजतप्रतीतिं रजतोत्पत्तिकारणत्वेन मायावादिभिः
क्लाप्यनुक्तामपि तत्कारणत्वेन प्रकल्प्य 'निर्विषया जाता तदुत्पाद्य तदेव
विषयी करोतीति महतामिदमुपपादनम्' (श्रीभा० पृ० ९५ प० १०)
इत्येवं परिहसद्भिः स्वस्थैवात्मोपहासपात्रतां नीयते । एवं तदुत्तरमिन्द्रियाणां
तद्गतदोषाणां दुष्टानामिन्द्रियाणां च प्रातिभासिकरजतोपादानकारणत्वेन प्रक-
ल्पनं तत्स्वप्नं च विफलमेव । मायावादिभिस्तथाऽनङ्गीकारात् । इन्द्रियगत-
दोषाणां निमित्तकारणत्वं त्विष्यत एव । उपपद्यते च तत् । इन्द्रियगतदोषा-

णामिन्द्रियकिरणादिद्वारा शुक्त्यादिविषयसंबन्धसंभवात् । एवं मायावाद्यनाभि-
मतमनेकधा प्रकल्प्य विस्तारेण सोपपत्तिकं तत्खण्डनमभिमताविषये तु पङ्क्त्यै-
क्या तदर्धेन वा यत्किंचिदुत्तरप्रदानमित्येवमपूर्वोऽयं खण्डनप्रकारो दृश्यते ।

यदपि ' अपूर्वमानिर्वचनीयामिदं वस्तुजातं रजतादिबुद्धिशब्दाभ्यां कथ-
मिव विषयी क्रियते न घटादिबुद्धिशब्दाभ्याम् । रजतादिसादृश्यादिति चेत्तर्हि
तत्सदृशमित्येव प्रतीतिशब्दौ स्याताम् ' (श्रीभा० पृ० ९५ प० १६)
इत्युक्तं तदसंगतम् । यतोऽत्र सादृश्यज्ञानस्य नोपयोगः । किं तु वस्तुसत्सादृश्यं
रजतसंस्कारमुद्बोधयति । उद्बुद्धश्च स संस्कारस्तां शुक्त्याविद्यां रजतरूपेणैव
परिणामयति न घटादिरूपेणेति । एतदग्रे ' रजतादिजातियोगादितिचेत्सा किं
परमार्थभूतोतापरमार्थभूता वा ' (श्रीभा० पृ० ९५ प० १९) इत्यादि
कुतर्कजालं मायावेदान्तिभिर्नैव स्वकृतमिति न तत्र किंचित्प्रत्युच्यते ।

या च रामानुजीयैः

' यथार्थं सर्वाविज्ञानमिति वेहविदां मतम् '

(श्रीभा० पृ० ९६ प० ४)

इत्यादिग्रन्थेन सर्वत्र सत्ख्यातिः स्वीकृता तत्रेत्थं विचार्यते । ख्यातिः
प्रतीतिः । सा च सर्वत्र सत एव न काप्यसत इति तदर्थः । तत्र सत इत्यस्य
मातिभासिकरूपेणापि सत इत्यर्थे सत्ख्यातिरस्माकमिष्टैव । न तु तथा तैर-

सत्ख्यात्यनुपपत्तिः

ङ्गीक्रियते । यदि पारमार्थिकेनैव रूपेण सत इत्यर्थ-
स्तदा मरीचिकायां जलप्रतीतिर्न स्यात् । ननु त्रि-
वृत्करणेन पञ्चीकरणेन वा पृथिव्यां जलांशस्य

सत्त्वमस्त्येवेति चेत्सत्यम् । त्रिवृत्कृते विशिष्टे पदार्थे जलत्वं नास्त्येव । तदी-
यैकदेशे जलांशे यद्यपि जलत्वं वर्तते तथापि न तज्ज्ञातुं शक्यते । त्रिवृत्करणं
हि पृथग्विभागानर्हः संश्लेषः । त्रिवृत्करणात्प्राग्भूतानामातिसूक्ष्मतया प्रत्यक्षा-
योग्यत्वेन त्रिवृत्करणोत्तरमपि तत्रत्यकेवलजलप्रत्यक्षासंभवात् । किं चायं जलां-
शोऽतिसूक्ष्मोऽपि दूरतोऽपि च गृह्यते समीपस्थेन गृह्यते इति न युक्तिः सहस्र-
' इन्द्रियदोषेण तेजःपृथिव्योरग्रहणमदृष्टवशाच्चाम्बुन एव ग्रहणम् ' (श्रीभा०

पृ० ९९ प० ८) इति तदुक्तिस्तु तन्मतश्रद्धालुभिरेवास्थेया । किं च समी-
पगतस्य ' नेदं जलम् ' इति प्रतीतिर्जायते । तत्र च सत एव जलस्यासत्त्वेन
प्रतीतिरित्यन्यथावभासोऽवर्जनीय एव । एतेन ' शुक्रौ त्रिवृत्करणेन तेजोशस्य
सत्त्वात्तस्य रजतरूपेण प्रतीतिः ' इति निरस्तम् । किं च स तेजोशो रजत-
रूपेणैव कुतो ज्ञायते । विद्युत्सूर्यादिरूपेणापि तस्य भानं स्यात् । मिश्रणा-
त्नाक् तेजोशस्य विद्युत्सूर्यादिसर्वसाधारणत्वात् । न च त्रिवृत्कृतस्य तेजसो
रजतरूपेण परिणतस्य केचिदंशाः शुक्रौ मिश्रिता भासन्त इति वाच्यम् । तत्र
तेषां सत्त्वे प्रमाणाभावात् । न च रजतप्रतीतिरेव प्रमाणामिति वाच्यम् । तस्याः
प्रतीतेः सत्ख्यातिवसिद्धौ हि शुक्रौ रजतांशसत्त्वं सिध्यति । रजतांशसत्त्व-
सिद्धौ हि तस्याः प्रतीतेः सत्ख्यातित्वं सिध्यतीत्यन्योन्याश्रयात् । न च शुक्रौ
रजतसादृशानुभवाद्भ्रजतांशसत्त्वं कल्पनामिति वाच्यम् । शुक्रौ रजतगुणसदृशचा-
कचक्यादिगुणवत्त्वेन सादृशयोपपत्तेः । न हि सदृशे वस्तुनि सदृशवस्त्वंशा
विद्यन्त एवेति नियतिकृतनियमोऽस्ति । किं च देवदत्तीयवस्त्रालंकारादिसदृशे
चैत्रीयवस्त्रालंकारादौ देवदत्तस्य स्वकीयत्वभ्रमो भवति । तत्र देवदत्तीयवस्त्राद्य-
वयवानां चैत्रीयवस्त्रादिषु नैव प्रवेश इति तत्र कथं सत्ख्यातिः । देवदत्तीयव-
स्त्रादिषु विनष्टेष्वपि विनाशमजानतो देवदत्तस्य परकीयवस्त्रादिषु दृष्टेषु स्वकी-
यत्वभ्रमो दृश्यते । अत्यन्तसदृशयोर्द्वयोः कार्षापणयोरप्येकस्यावयवा अन्या-
वयवसदृशा न तु त एवेत्यावालवृद्धं प्रत्ययः प्रसिद्धः । सोमाभावे च पूतीक-
ग्रहणं श्रुतिचोदितं सोमनिष्ठगुणसदृशगुणवत्त्वाच्च तु सोमावयवसद्भावात् ।
ब्रीह्यभावे नीवारग्रहणमप्येवमेव । किं च दुग्धसदृशे गङ्गाजले दुग्धावयवसत्त्वे
कस्मिंश्चिद्भ्रते दुग्धत्यागे गङ्गाजलमपि त्याज्यं स्यात् । शुद्धमप्यन्नं रूपतो
मांससदृशं चेत्तदवयवसत्त्वात्त्याज्यं स्यात् । अमृतसदृशमद्यप्राशनौदृत्यानामम-
रत्वापत्तिश्चेति बहुभ्याकुली स्यात् ।

यदपि ' स्वमे च प्राणिनां पुण्यपापानुगुणा भगवतैव तत्तःपुरुषमात्रानु-
भाव्यास्तत्तत्कालावसानास्तथाभूताश्चार्थाः सृज्यन्ते ' (श्रीभा० पृ० ९७ प०
१२) इत्यादिग्रन्थेन स्वमे सत्ख्यातिसिद्धये तत्रत्या रथादयः पदार्थाः परमे-

धरेण सृष्टाः परमार्थसत्या एवेत्युक्तं तच्चिन्त्यम् ।
 स्वप्नेऽर्थाः प्रातिभासिकाः यतो जगति सर्वस्यार्थजातस्यादृष्टं साधारणकार-
 णम् । तथा च न तादृशः कश्चन पदार्थो यस्मा-
 त्सकाशात्कस्यापि प्राणिनः सुखं दुःखं वा नोत्पन्नम् । देवदत्तीयस्वप्ने परमेश्व-
 रेण ये पदार्थाः सृष्टास्तन्मध्ये यस्माद्देवदत्तस्य सुखं दुःखं वा नोत्पन्नं स पदार्थः
 परमेश्वरेण कस्यादृष्टेनोत्पादितः । अनुभूयन्ते चोदासीना बहवः पदार्थाः स्वप्ने ।
 तथा च

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।

इति न्यायान्नैव ते पदार्थाः परमेश्वरेण सृष्टाः किंतु जीवेन कल्पिताः । क-
 ल्पना चेयं स्मृतिविशेषरूपा । मायामात्रं तु (ब्र० सू० ३ । २ । ३) इति
 सूत्रे स्वमस्थपदार्थानां मायामात्रत्वं सूत्रकारैः कण्ठरवेणैवोक्तम् । मायाशब्दो
 ह्यनिर्वचनीयवाचीति प्रसिद्धमेव । अनिर्वचनीयत्वं च तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यत्वे
 सति तत्तत्कालावसानत्वमेव । स्वमस्थपदार्थानां तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यत्वं तत्त-
 त्कालावसानत्वं च स्वीकृतवद्भिरपि रामानुजीयैः ' मायाशब्दस्यानिर्वचनीय-
 वाचित्वं न दृष्टम् (श्रीभा० पू० १०२ प० २) इत्युच्यते इति कोऽयमानि-
 र्वचनीयशब्दे द्वेषः । ' मायामात्रमाश्वर्यकारकत्वम् , जीवस्य कात्स्न्येनानभि-
 व्यक्तस्वरूपत्वात्तस्याश्वर्यकारकसृष्टिकर्तृत्वासंभवात्परमेश्वरकर्तृकैव स्वमसृष्टिः ,
 इत्यर्थे तु सूत्राक्षरास्वारस्यम् । यतो ' मायामात्रं तु ' इत्युच्यते न तु ' ईश्व-
 रकृतिस्तु ' इत्युच्यते । किं चानाभिव्यक्तस्वरूपत्वं कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य
 मायामात्रत्वं तस्येति प्रत्यासत्त्या लभ्यते एव । तत्परित्यज्य जीवानामित्यध्या-
 हृत्य जीवानां कात्स्न्येनानाभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थकरणं सूत्रकृतोऽनाभिमतमिति
 स्पष्टमेव । शुक्तिरजतादयोऽपि स्वमस्थपदार्थवत्तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यास्तत्तत्काला-
 वसानाश्चेति मायिका एव । किं च स्वमस्थपदार्थस्तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यां-
 स्तत्तत्कालावसानांश्च सृजतोऽचिन्त्यशक्तेः परमात्मनः शक्तिः शुक्तिरजतादि-
 सृष्टौ न कथंचिदपि प्रातिबद्धा भवोदिति स्वमस्थपदार्थवच्छुक्तिरजतादीनां पर-
 मार्थसत्यत्वं रामानुजीयैः कुतो न स्वी क्रियते । स्वमस्थपदार्थानां जीवक-

ल्पितत्वे ' स हि कर्ता ' (बृ० ४ । ३ । १०), ' य एष सुभेषु ' (का० ५ । ८) इतिश्रुतिविरोधस्तु न । जीवानां परमात्मनः सकाशाद्भेदाभावात् । स्वमस्थपदार्थानां शुक्तिरजतादीनां च जीवकल्पितत्वेऽपि परमात्मनः सर्वत्र साधारणकारणत्वेन तत्रापि कारणत्वावश्यंभावाच्च ।

जपाकुसुमसमीपवर्तिस्फटिकस्थले रक्तः स्फटिक इति प्रतीतौ न रक्तिमा मायिकः कल्प्यते । तस्य जपाकुसुमे सत्त्वात् ।

प्रातिभासिकस्योदाहरणान्तरार्थं

आरोप्यासंनिकर्षस्थल एव प्रातिभासिकवस्तुत्पत्त्यङ्गीकारात् । किं तु तस्य रक्तिन्नः स्फटिकसमवायो मायिक इत्यनिर्वचनीयख्यातिरेव । एवं पीतः शङ्ख

इति प्रतीतौ पित्तद्रव्यगतपीतिन्नः सत्त्वे बोध्यम् । तदनङ्गीकारे तु पीतिमापि मायिकः कल्प्यते । रामानुजीयानां मते तु स्फटिकासमवेतस्य रक्तिन्नः शङ्खासमवेतस्य पीतिन्नश्च तत्समवेतत्वेन भानादन्यथाख्यातिरपरिहार्या स्यात् ।

यदप्यलातचक्रप्रतीतौ सत्ख्यातिसिद्धये ' अन्तरालाग्रहणाच्चक्रप्रतीतिरूपपद्यते ' (श्रीभा० पृ० ९९ प० १०) इत्युक्तं तत्रेत्थं विवेचनीयम् । वास्तविके चक्रेऽन्तरालाभावाद्दन्तरालाग्रहणम् । अलातचक्रेऽन्तरालसत्त्वेऽपि शैष्ण्यात्तद्ग्रहणं वर्तत इति सत्यम् । परं तु किमन्तरालाग्रहणमेव चक्रप्रतीतिरुतान्तरालाग्रहणादन्या चक्रप्रतीतिः । नाद्यः । अन्तरालाग्रहणं ह्यन्तरालप्रतीत्यभावः । स च चक्रप्रतीतिरूपः कथं भवेत् । न हि घटप्रतीत्यभाव एव पटप्रतीतिः । अत एव भारागमे सुखी संवृत्तोऽहमित्यत्र दुःखाभावे सुखमुपचर्यत इत्युच्यतेऽभियुक्तैः । किं च चतुष्कोणेऽन्तरालप्रतीत्यभावेऽपि न चक्रप्रतीतिः । द्वितीये त्वलातचक्रे चक्रस्य वस्तुतोऽभावादननिर्वचनीयचक्रोत्पत्तिरभ्युपेया स्यात् । दर्पणे मुखप्रतीतौ सत्यस्यैव स्वमुखस्य प्रतीतावपि तस्य दर्पणासंबद्धस्य तत्संबद्धत्वेन प्रतीतिसिद्धये संबन्धस्यानिर्वचनीयस्योत्पत्तिरभ्युपेयैव ।

दिग्बोहेऽप्येवम् । तथा हि—दिग्नेदानां पूर्वादीनां सर्वत्र सापेक्षैव नियमेन प्रतीतिरमुकापेक्षया पूर्वं इति । अत एव माङ्गमुत्सोऽन्नानि भुञ्जीतेत्या-

दिव्यवस्था सिध्यति । अन्यथा दिग्भेदानां सर्वेषां सर्वत्र सत्त्वेन तदसंगतिः स्यात् । तथा च यदपेक्षया या पूर्वा तस्यास्तदपेक्षयैवोत्तरात्वज्ञाने पूर्वस्यामुत्तरात्वस्य सत्त्वेऽपि तदपेक्षोत्तरात्वस्याभावेन तदपूर्वमनिर्वचनीयं कल्पनीयमेव । एतेन ' दिगन्तरप्रतीतिर्यथार्थैव ' (श्रीभा० पृ० ९९ प० १७) इति परास्तम् ।

यत्तु ' द्विचन्द्रज्ञानादावप्यङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिभिर्नायनतेजोगतिभेदेन सामग्रीभेदात्सामग्रीद्वयमन्योन्यानिरपेक्षं चन्द्रग्रहणद्वयहेतुर्भवति । तत्रैका सामग्री स्वदेशविशिष्टं चन्द्रं गृह्णाति । द्वितीया तु किञ्चिदक्रमतिश्चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशवियुक्तं गृह्णाति । अतः सामग्रीद्वयेन युगपदेशद्वयाविशिष्ट-चन्द्रग्रहणे सति ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदादेकत्वग्रहणाभावाच्च द्वौ चन्द्राविति भवति प्रतीतिविशेषः । देशान्तरस्य तद्विशेषणत्वं देशान्तरस्य चागृहीतस्वदेशचन्द्रस्य च निरन्तरग्रहणेन भवति ' (श्रीभा० पृ० ९९ प० १९) इत्युक्तं तदनुभवविरुद्धम् । यथा गृहे भित्त्यादौ नागदन्ते स्थितं वस्त्रमङ्गुल्यवष्टब्धनेत्रेण दृष्टं चेन्न केवलं तद्वस्त्रं द्वितीयं दृश्यते तदधिकरणीभूतो नागदन्तोऽपि द्वितीयो दृश्यते । तदाश्रया भित्तिः, तद्गृहं, तदाश्रयीभूता भूमिश्च द्वितीया दृश्यते । एवं साध्रं सनःत्रमाकाशत्वेवं सर्वं जगद्द्वितीयं दृश्यत इति ह्यनुभवः । तथा च ' द्वितीया तु किञ्चिदक्रमतिश्चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशवियुक्तं गृह्णाति ' इति न संभवति । चन्द्रसमीपदेशग्रहणमेव द्वितीयसामग्र्या न भवति दूर एव स्वदेशवियुक्तचन्द्रग्रहणम् । एवं ' देशान्तरस्य चन्द्रविशेषणत्वमगृहीतस्वदेशचन्द्रस्य देशान्तरस्य निरन्तरग्रहणेन भवति ' इत्यपि न संभवति । वास्तविकश्चन्द्रस्तदधिकरणीभूतो देशस्तत्समीपो देशश्चेत्येतन्मध्य एकस्यापि द्वितीयसामग्र्या ग्रहणाभावात् । अतो द्वितीयसामग्र्या गृह्यमाणं सर्वं जगदनिर्वचनीयमेवेत्येकमेनापि स्वीकार्यमेव । एवं च यच्छ्रीशंकराचार्यचरणैर्बौद्धमतखण्डने ' सर्वथानुपपत्तेश्च ' (ब्र० सू० २ । २ । ३२) इति सूत्रे ' यथायथायं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय परिक्षते तथातथा सिक्तताकूपवद्विदीर्घत एव, न काञ्चिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः ' इत्युक्तं तदेवात्र

रामानुजमतविचारे स्मृतिपथमारोहति - । तदेवमनिर्वचनीयं बाध्यं तदितरद्वा-
धकमिति बाध्यबाधकभावस्य सामञ्जस्येनोपपत्तिर्भवति । एतेन ' बाध्यबाधक-
भावः सर्वानुभवविषयतया तद्रहिततया चोपपद्यते ' (श्रीभा० पृ० १०१
प० ६) इत्येवं यथाकथांचिद्बाध्यबाधकभावोपपत्तिकल्पनमपास्तम् । किंचा-
ज्ञानां शिष्याणां बहूनामप्यनुभवविषयीभूतोऽर्थो दोषज्ञस्य गुरोरेकस्याप्यनुभव-
विषयीभूतेनार्थेन बाध्यत इति प्रसिद्धं लोके । एवं चानिर्वचनीयत्वरूपं मिथ्या-
त्वमेव बाध्यत्वे प्रयोजकं भवति । जगति दृश्यमानं च सर्वमेतदनिर्वचनीयमेव ।
अनिर्वचनीयाज्ञानमूलकत्वात् ॥ २० ॥

श्रुत्यादिकमविद्यायां प्रमाणं श्याद्यथायथम् ।

सत्याधिष्ठानधीस्तत्र स्यादविद्यानिवर्तिका ॥ २१ ॥

मूलभूतमज्ञानं च ' एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ' (छा० ८ । ३ । २) इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । अनृतशब्देनानिर्वचनीयमज्ञान-
मुच्यते । यत्तु ' ऋतामिति कर्मवाचि । ऋतं पिबन्तौ
भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् (का० २ । १) इति वचनात् । ऋतं कर्म फला-
भिसंधिरहितं परमपुरुषाराधनवेषं तत्प्राप्तिकलम् ।

अत्र तद्व्यतिरिक्तं सांसारिकफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि । एतं ब्रह्मलोकं न
विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति वचनात् ' (श्रीभा० पृ० १०१ प० ११)
इत्युक्तं तत्र । ऋतशब्दस्य सत्यवाचितया प्रसिद्धत्वात् । अमरसिंहोऽपि ' सत्यं
तथ्यमुतम् ' (अमरको० १ । ६ । २२) इत्याह । तथा चानृतमसत्यम् ।
तच्च ब्रह्मलोकाज्ञाने कारणं भावरूपमेतदज्ञानमेव । अनृतेन प्रत्यूढा इति
वेदनेभावे हेतुगर्भं विशेषणम् । अज्ञानं चैतन्न ज्ञानाभावरूपम् । किं तु ज्ञान-
नाभावापेक्षयाऽतिरिक्तं भावरूपम् । इतरथा कार्यकारणयोरैक्येन वेदनाभाव-
हेतुत्वेनानृतोक्तिरसंगता स्यात् । तत्र ऋतशब्दस्य कर्मवाचित्वम् । ऋतं पिबन्ता
कर्मफलमुपभुञ्जानावित्यर्थः । तत्र ऋतशब्दस्य कर्मवाचित्वेऽपि कर्मफलार्थे
लक्षणापत्तेः । सत्यवाचिकृतशब्दस्य तु कर्मफलरूपेऽर्थे प्रवृत्तिः सूपादा ।

‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म’ इत्युक्त्या कर्मफलस्यावश्यकत्वेनावश्यंभाविरूपस्य त्वत्वस्य कर्मकले सत्त्वात् । किंच त्वन्मते ऋतशब्दो विशेषकर्मवाची सामान्यकर्मवाची वा । नाद्यः । ऋतमिति कर्मवाचीति सामान्यतस्त्वदुक्तिविरोधात् । किंच कर्मविशेषग्रहणे फलाभिसंधिपूर्वकं गृह्यते तदपूर्वकं वा । आद्येऽनृतशब्देन फलाभिसंधिसहितं सांसारिकफलं कर्म गृह्यत इति त्वदीयसिद्धान्तासंगतिः स्यात् । ऋतशब्देनैव तादृशकर्मग्रहणेऽनृतशब्देन ताद्विरुद्धस्य कस्यचिद्ग्रहणापत्तेः । द्वितीये तु ‘ऋतं पितृन्ताविति वचनात्’ इति त्वदीयो हेतुसंगतः स्यात् । ऋतं पितृन्ताविति कर्मफलोपभोगमतिपादनेन फलाभिसंधिपूर्वस्यैव कर्मणस्तत्र ग्रहणात् । ऋतशब्दस्य सामान्यकर्मवाचित्वे त्वनृतशब्देन त्वदभीष्टं कर्मविशेषग्रहणं कथं सिद्ध्येत् । न स्रकर्मशब्दात्कर्मविशेषरूपमर्थकोऽपि प्रत्येति । सामान्यपुरस्कारप्रवृत्तस्य शब्दस्य विशेषे तात्पर्यं हि पकरणादिभ्योऽवगम्यते न तु तथात्र किंचिद्दृश्यते । ‘ब्रह्मलोकवेदनाभावरूपफलोत्पादनसामर्थ्यस्य फलाभिसंधिपूर्वककर्माणि सत्त्वेन तादृशं कर्मानृतशब्देन प्रतिपाद्यते । तदर्थं च ऋतशब्देन फलाभिसंधिरहितं कर्म विवक्षितम्’ इति तु सर्वथाऽनुचितम् । नञ्समभिव्याहृतपदे विशेषार्थपरत्वस्य व्युत्पत्तिविरोधात्काप्यदृष्टत्वाच्च । प्रतियोगिवाचकपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव नञर्थान्वयितावच्छेदकत्वात् । अत एवैकस्मिन्घटे विद्यमाने तदतिरिक्तानामखिलानां घटानां तत्रासत्त्वेपि घटो नास्तीति न प्रयोगः । अन्यथा ब्राह्मणविशेषे देवदत्तादावब्राह्मणपदप्रयोगप्रसङ्गः स्यात् । किंचानृतशब्देन सकामकर्मग्रहणे सुषुप्तस्य कर्माभावेन प्रतिबन्धकाभावात्त्वन्मते तदाऽहमर्थस्फुरणाच्च तदा स्वात्मभूतस्य ब्रह्मणो ज्ञानं कुतो नोदेति ।

नासदासीयसूक्तमपि (तै० ब्रा० २ । ८ । ९ । ३ । ४) सदसदनिर्वचनीयजगन्मूलभूताज्ञाने प्रमाणम् । तत्र हि तम आसीदिति तमःशब्देनाज्ञानमुच्यते । तस्य च नासदासीन्नो सदासीदिति निषेधद्वयेन सदसदनिर्वचनीयता लभ्यते । यद्यपि नासदासीन्नो सदासीदित्यनेन सदसतोः प्रलयकालेऽस्तद्भावमात्रमुच्यते तथापि तदानीं तस्मिन्नेव सूक्ते तम आसीदिति प्रतिपादितं

यत्तमोऽस्ति तस्य सत्त्वे नो सदासीदिति निषेधा-
नासदासीयसुक्तमज्ञाने प्रमाणम् ।
संगतिः । असत्त्वे नासदासीदिति निषेधासंगतिः ।
अतोऽथांशेव तत्तमः सदसदानिर्वचनीयं सिध्यति ।

यत्तु ' नासदासीनो सदासीत्तदानीमित्यत्रापि सदसच्छब्दौ चिदचिद्व्य-
ष्टिविषयौ । उत्पत्तिवेलायां सत्यच्छब्दाभिहितयोश्चिदचिद्व्यष्टिभूतयोर्वस्तुनोर-
प्ययकालेऽचित्तमष्टिभूते तमःशब्दाभिधेये वस्तुनि प्रलयप्रतिपादनपरत्वादस्य
वाक्यस्य नात्र कस्यचित्तदसदानिर्वचनीयतोच्यते । [श्रीभा० पृ० १०१
प० १५] इत्युक्तं तत्र । सदसच्छब्दयोश्चिदचिद्व्यष्टिविषयकत्वे प्रमाणा-
भावात् । अस्तीति भासमानं सत्, तद्विरुद्धमसदादिति हि तयोः शब्दयोरर्थः
प्रसिद्धः । किं च चिद्व्यष्टिभूतानां जीवानामचित्तमष्टौ लघोऽत्यन्तासंभवी ।
उत्पत्तिवाक्ये चिदचिद्व्यष्टिभूतयोरुत्पत्तिकथनादन तयोरेव प्रलयोक्तिरिति कथ-
मवगतं त्वया । न तावत् ' सच्च त्यच्चाभवत् ' (तै० २ । ६ । १) इत्यु-
त्पत्तिवाक्यभेदत्पकरणस्थम् । नापि शब्दसाम्यम् । उत्पत्तिवाक्ये हि सत्यच्छ-
ब्दौ निर्दिष्टौ । अत्र तु सदसच्छब्दौ । किं च त्यच्छब्दस्तच्छब्दसमानार्थः ।
' तदिति परोक्षं विजानीयात् ' इत्युक्तेस्तच्छब्दः परोक्षवस्तुनिदर्शकः । तत्र
तच्छब्दो लोकवेदसाधारणस्यच्छब्दस्तु केवलं वैदिक इत्यन्यत् । प्रकान्तप-
रोक्षकत्वमपि त्यच्छब्दयोरस्तीति चान्यत् । तथा च सच्च त्यच्चेत्यत्र त्य-
च्छब्देन परोक्षं वस्तुच्यते । अमूर्तमिति यावत् । अमूर्तत्वपरोक्षत्वयोः प्रायः
सहचारात् । तच्छब्दोऽस्तीति भासमानार्थको मूर्तं वस्त्वाचष्टे । अमूर्ताथकत्य-
च्छब्दसंनिधानात् । मूर्तत्वसत्त्वयोः प्रायः सहचाराच्च । मूर्ते सत्त्वस्यासंदिग्ध-
त्वात् । एवमुत्पत्तिवाक्य एव सत्यच्छब्दयोश्चिदचिद्व्यष्ट्यर्थकत्वं नास्तीति
तदनुरोधात्प्रलयवाक्ये सदसच्छब्दयोस्तदर्थकत्वं दूर एव । तस्मिन्नेव सूक्ते
' आनीदवातं स्वधया तदेकम् ' इत्यनेन ' तुच्छेनाभ्रपिहितम् ' इत्यनेन च
जगन्मूलभूताज्ञानमुच्यते । एतत्स्पष्टीकरणाय तत्र श्रीमत्सायणाचार्यैः कृतोऽर्थो
युक्ततरत्वाच्च संगृह्यते ।

“ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् ।... आनीद्वान्तं स्वधया तदेकम् ।... तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम् । सलिलं सर्वमा इदम् । तुच्छेनाभ्रविहितं यदासीत् । तमसस्तन्माहिना जायतैकम् ” [तै० ब्रा० २ । ८ । ९ । ३ । ४] ।

यदा पूर्वसृष्टिः प्रलीना, उचारसृष्टिश्च नोत्पन्ना तदानीं सदसती द्वे अपि नाभूताम् । नामरूपाविशिष्टत्वेन स्पष्टं प्रतीयमानं जगत् सच्छब्देनोच्यते । नर-विषाणादिसमानं शून्यमसदित्युच्यते । तदुभयं नासीत् । (बाह्यस्वरूपपराहितं केवलकल्पनामयमपि शशशृङ्गादि तदा नासीदिति नासदासीदित्यस्य तात्पर्यम् ।) किं तु काचिदव्यक्तावस्थाऽऽसीत् । सा च विस्पष्टत्वाभावाच्च सती । जगदुत्पादकत्वेन सद्भावान्नाप्यसती । तत्सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं ब्रह्म वस्तु स्वधया स्वस्मिन्नाश्रितया सर्वजगत्कारणरूपया मायया सहितमानीत् चेष्टितवत् । नात्र चलनं चेष्टा । किं तु सद्भावमात्रमित्यभिप्रेत्यावातमिति विशेष्यते । वायुराहितं निश्चलमित्यर्थः । ... तमःशब्देनाविद्यामायाशक्त्यादिशब्दवाच्यं जगद्विकारोपादानं मूलाज्ञानमुच्यते । यथा तमः पदार्थानावृणोत्येवामिदमपि ब्रह्मतत्त्वमावृणोतीति तमःशब्देन व्यवहारः । तादृशं जगद्विकारानिष्पादनक्षमं ब्रह्मण्याश्रितं किञ्चित्तम आसीत् । तेन तमसा सर्वं जगद् गूढम् । यथा मृत्पिण्डे घटो गूढो यथा वा बीजे वृक्षो गूढस्तद्वत् । अत एव प्रकेतं प्रकर्षेण ज्ञातुमशक्यम् । तथा च मनुना स्मर्यते-

‘ आसीद्विदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ’

[मनुस्मृ० १ । ५] इति ।

तत्र दृष्टान्तः सलिलमिति । यथा वर्षे पतिता वर्षोपलाः सलिलमात्रत्वेनावशिष्यन्ते तथा सर्वं जगदिदं तम आसीत् । तमोमात्ररूपेणावशिष्टमित्यर्थः । अत्र हि काणादादयोऽसत्कार्यवादिनः कारणे पूर्वमाविद्यमानमेव कार्यमुत्पद्यत इत्याहुः । सत्कार्यवापिनस्तु सांख्यादयः पूर्वं विद्यमानमेव कार्यमव्यक्तं सत्कारणव्यापारेण व्यक्ती भवतीत्याचक्षते । तत्र सत्कार्यवादिनां मतमेव तमसा

गूढमिति श्रुत्याङ्गीकृतम् । आ समन्ताद्भवत्युत्पद्यत इत्याभु जगत् । तदेव तुच्छेनापिहितम् । तत्त्वज्ञानमात्रेण निवर्त्यत्वात्कारणं मूलाज्ञानं तुच्छम् । तेनापिहितं प्रलयकाल आच्छादितम् । तादृशं यज्जगद्भासितज्जगदव्यक्तं सत्पूर्वोक्तादज्ञानरूपात्तमसः सकाशान्महिना महत्त्वेनाभिव्यक्तजगद्रूपेणाजायतोत्पन्नम् । तदिदमज्ञानिदृष्ट्या जगदाकारेण भासमानमपि परमार्थत एकं ब्रह्मैवेति ।

एतदेव सदसदानिर्वचनयिं जगन्मूलभूतमज्ञानं मायाशब्देनोच्यते । मि-

थ्यात्वे साति विचित्रार्थसर्गकरत्वं मायात्वम् । यत्तु
मायाशब्दार्थः ' नहि सर्वत्र मायाशब्दो मिथ्याविषयः ' (श्रीभा०
पृ० १०२ प० ४) इत्युक्तं तत्र सर्वत्रेत्यस्य

यथाश्रुतार्थत्वे सर्वत्र मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वाभावेऽप्यत्र मिथ्यार्थकत्वे न किञ्चिद्भाषकम् । सर्वत्रेत्यस्य क्वापीत्यर्थे तु प्रासिद्धिविरोधः । ऐन्द्रजालिकमद-
शितान्मिथ्याभूतानर्थान्दृष्ट्वा, ' इमे मायिकाः ' इतीदानीं बाला अपि व्यव-
हरन्ति । मीयतेऽपरोक्षवत्प्रदर्शयतेऽनयोति माया । माछाससिभ्यो यः (उणादि०
सू० ४ । १०९) इति यप्रत्ययः । देवीपुराणे पञ्चचत्वारिंशदध्यायेऽप्यस्याः
स्वरूपमुक्तम्—

' विचित्राकार्यकरणा अचिन्तितफलप्रदा ।

स्वप्नेन्द्रजालवह्नोके तेन माया प्रकीर्तिता ' ॥ इति ।

तापनीयश्रुतिरप्यत्र प्रमाणम् । विद्यारण्योक्तिरपि—

माया चेर्ध तमोरूपा तापनीये तदीरणात् ।

अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् ॥

[प० द० ६ । १२५] इति ।

तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना ।

बालस्य रक्षता देहमेकैकाशेन सूदितम् ॥

(वि० पु० १ । १९)

इत्यत्रापि मायाशब्दस्यायमेवार्थः । प्रह्लादस्य देहं रक्षताऽऽशुगामिना तेन

विष्णुचक्रेण शम्बरदैत्यमोरितं मायासहस्रमेकैकांशेन नाशितामित्यर्थः । मिथ्यार्थो ज्ञानबाध्योऽपि शस्त्रेण च्छेद्यो भवत्येव । शस्त्रधारिणा केनचित्पुरुषेण रज्ज्वां रज्जुबुध्या सर्पबुध्या वा छिद्यमानायां दूरस्थो भ्रान्तः पुरुषः सर्प-
 शिछन्न इत्येव जानाति । किं च यावन्न ज्ञानोदय स्तावन्मिथ्यार्थविनाशो मिथ्याभूतेन शस्त्रेण जायमानो दृश्यते । स्वमस्थं काष्ठं स्वमस्थपरशुना छिद्य-
 मानं स्वमे दृश्यत एव । एतेन ' इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते (बृ० २ । ५
 १९) इत्यत्रापि विचित्राः शक्तयोऽभिधीयन्ते अत्र एव हि भूरि त्वष्टेह राज-
 तीत्युच्यते । न हि मिथ्याभूतः कश्चिद्विराजते ' (श्रीभा० पृ० १०२ प०
 १७) इत्यपास्तम् । मिथ्याभूता अपि स्वामा हस्त्यश्वादयोऽलंकृता विराज-
 मानाः स्वमे सर्वैरप्यनूभूयन्ते । ' अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्श्रान्तो
 मायया संनिरुद्धः ' (श्वे० ४ । ९) ' अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः
 प्रबुध्यते ' (गौ० १ । १६) ' इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ' (बृ० २ ।
 ५ । १९) ' मम माया दुरत्यया ' (गी० ७ । १४) इत्यादौ मायाशब्दो
 निरुक्तार्थक एव । न किञ्चित्तत्र बाधकं दृश्यते ।

तत्त्वमसि (छा० ६ । ८ । ७) इति जीवब्रह्मैक्यश्रुतिरप्युक्ताज्ञाने
 प्रमाणम् । जीवब्रह्मणोर्वस्तुतो भेदश्चेत्तथोरैक्यं न
 मूलाज्ञानेऽर्थापत्तिः प्रमाणम् । संभवतीत्यतो भेदस्य काल्पनिकत्वमेव स्वीकार्यम् ।
 तदन्यथानुपपत्त्या तादृशभेदज्ञानजनकत्वेनानिर्वच-

नीयाज्ञानं सिध्यति । यस्तु ' ऐक्योपदेशस्तु त्वंशब्देनापि जीवशरीरकस्य ब्र-
 ह्मण एवाभिधानादुपपन्नतरः ' (श्रीभा० पृ० १०३ प० ४) इत्युक्तं तत्रा-
 त्वमहमित्यादेः सकाशात्तच्च जीवशरीरकस्य ब्रह्मणः काप्यप्रतीतेः । किं च
 त्वमहमित्यादेः सकाशाद् ब्रह्मणो जीवविशेष्यतया भानमुत जीवप्रकारतया ।
 आद्ये दुःखी त्वमसित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । ब्रह्मणो दुःखलेशस्याप्यभावात् ।
 न च ' द्विधिप्रतिषेधौ विशेषणे पर्यवस्यतः साति विशेष्ये बाधे ' इतिन्यायेन
 विशेषणभूते जीवे दुःखित्वं पर्यवस्यतीति वाच्यम् । शान्दान्वयो विशिष्ट
 एवेति तदनुसारेण श्रोतुर्बुद्धिः प्रथमं विशिष्टेऽवतरन्ती विशेष्ये बाधिता सती

विशेषणे पर्यवस्यतीति तन्न्यायस्वरूपम् । दुःखी त्वमसीत्यत्र तु प्रथममपि न विशिष्टे श्रोतुर्बुद्धिरवतरतीति नात्र तन्न्यायप्रवृत्तिः । किं च विधिप्रतिषेधविषये तथा, न त्वनुवादविषये । तत्र प्रायस्तादृशप्रयोगादर्शनात् । तथा च दुःखिना त्वयेत्थमुक्तमित्यादिप्रयोगासंगतीस्तदवस्थैव । किं च तत्त्वमसीतिमध्यमपुरुषप्रयोगानुपपत्तिः । ' त्वदात्मा ब्रह्मास्ति ' इत्यत्रेव तत्त्वमस्तीति प्रयोगः स्यात् । द्वितीये तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तदवस्थैव स्यात् । प्रकारीभूतात्मनो ब्रह्मसामानाधिकरण्यमिति तु न वाच्यम् । न हि घटप्रकारीभूतघटत्वस्य नित्यत्वेन तदाभिप्रायेण घटो नित्य इति प्रयोगः क्वापि दृश्यते । किं च त्वमहमित्यादेरात्मपर्यन्तार्थकत्वं सुतरामनुपपन्नम् । एतौ हि सर्वनामसंज्ञकौ । सर्वनामशब्दो हि कंचित्परामृशति । ' तत्त्वमसि श्वेतकेतो ' इत्यत्र त्वमित्यनेन श्वेतकेतुः परामृश्यते । स च परामृश्यमानः पित्रा संबोध्यमानो जीव एव न तदन्तर्यामी । किं च जीवजडशब्दौ निरूपकाणां निष्कर्षकशब्दौ शरीरशब्दवत् । अन्यथा जीवशरीरकः परमात्मा जडशरीरकः परमात्मेत्यादिस्त्वत्संमतः प्रयोगो नोपपद्येत । प्रत्युत जीवः परमात्मा जडः परमात्मोति प्रयोगः स्यात् । तथा च त्वमहमित्यादयो मातापित्रादयो देवदत्तयज्ञदत्तादयश्च जीवाविशेषवाचकाः शब्दास्तथा पृथिव्यादयो घटादयश्च जडविशेषवाचकाः शब्दाः कथमात्मपर्यन्तमर्थं प्रतिपादयितुं शक्नुयुः । एतेन ' अनेन जीवेनात्मना ' (छा० ६ । ३ । २) इति श्रुतौ जीवशब्दस्यात्मपर्यन्तार्थकत्वमपास्तम् । यस्तु त्वंशब्देन ब्रह्मण एवाभिधाने हेतुरुक्तः ' अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति सर्वस्य वस्तुनः परमात्मपर्यन्तस्यैव हि नामरूपभाक्त्वमुक्तम् ' (श्रीभा० पृ० १०३ प० ६) इति स न संभवति । परमात्मनोऽनुपवेशपूर्वकमेव नामरूपव्याकरणमिति हि श्रुत्योक्तम् । तथा चानेन हेतुना परमात्मनस्तत्तन्नामभाक्त्वं कथं सिध्यतीति त एव प्रष्टव्याः । न हि ' पयसि निगूढं धृतम्, तद्धिना पयसो न पयस्त्वम् ' इत्येतावता पयःशब्दः पयोन्तर्यामिघृतमभिधातुं प्रभवेत् ।

यादि परमात्मा सर्ववस्तुत्पादक इत्यतः सर्ववस्तुवाचकशब्दभागपि भवती-

त्युच्यते तर्हि घटोत्पादकः कुलालोऽपि घटशब्दभाक् स्यात् । यद्यस्माच्छब्दाद्-
यमर्थो बोद्धव्य इत्येवं सर्वशब्दानां संकेतं परमात्मा कुरुत इत्यतः परमात्मा
सर्वशब्दभाक् स्यात्तर्हि पुत्रादीनां इत्थादिशब्दसंकेतकारी पित्रादिरपि तत्त-
च्छब्दभाक् स्यादित्यास्तां तावत् ।

वायुपुराणे चायं ब्रह्मज्ञानवादः स्पष्ट एवोपलभ्यते-

रज्जावर्हिर्मरौ वारि नीलिमा गगने तथा ।

अंसद्विश्वमिदं भाति यस्मिन्नज्ञानकल्पितम् ॥

मूलज्ञाने पु. घटावच्छिन्न एवायं महाकाशो विभिद्यते ।

राणं प्रमा. कार्योपाधिषागच्छिन्नं तद्वयज्जीवसंज्ञकम् ॥

णम् मायया चित्राकारिण्या विचित्रगुणशीलया ।

ब्रह्माण्डं चित्रामतुलं यस्मिन्भित्ताविवापितम् ॥

(वा. पु. १०४ । ३९ । ४० । ४२) इति ।

देवी भागवते देवीगीतायामपि-

अहमेवासं पूर्वं मे नान्यत्किञ्चिन्नगाधिप ।

तदात्मरूपं चित्संवित्पद्मब्रह्मैकनामकम् ॥

अप्रतर्क्यमनिर्देश्यमनौपम्यमनामयम् ।

तस्य काचित्स्वतः सिद्धा शक्तिर्भायेति विश्रुता ॥

न सती सा नासती सा नोभयात्मा विरोधतः ।

एतद्विलक्षणा काचिद्वस्तुभूतस्ति सर्वदा ॥

[दे. गी. १ । २ । ४] इति ।

विष्णुपुराणे द्वितीयांशे द्वादशाध्याये चायं ब्रह्मज्ञानवादो दृश्यते ।
तथा हि--

ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।

नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वे यदास्ति यन्नास्ति च विप्रवर्ध

[वि. पु. २ । १२ । ३८] ।

विष्णुशब्दः परमात्मवाची । अत्र ज्योतिरादीनां सर्वेषां परमात्मतादा-
त्म्यमुच्यते । ज्योतिरादिजगतः परमार्थत्वे तस्य परमात्मनः सकाशाद्भेदे च

वादात्म्यं न संभवतीत्यतो ज्योतिरादिजगतः काल्पनिकत्वमेव वाच्यम् । कल्पना चाज्ञानमूलिकेत्यज्ञानवादः सिध्यति । एवं च ज्योतीषि विष्णुरित्यादि सामानाधिकरण्यं ज्योतिरादीनां बाधार्थमेव । तन्नेतत्त्वादात्म्यं शरीरशरीरिभावमूलकम् । 'यस्य पृथिवी शरीरं मस्यापः शरीरम्' (बृ. ३ । ७ । ३-४) इति श्रुतौ यदम्बु वैष्णवः कायः (वि. पु. २ । १२ । ३७) तानि सर्वाणि तद्वपुः [वि० पु० १ । २२ । ८४] तत्सर्वं वै हरेस्तनुः [वि० पु० १ । २२ । ३७] इति विष्णुपुराणे च पृथिव्यवादीनां सर्वेषां परमात्म-

शरीरत्वमुच्यते । यस्यात्मा शरीरम् (श० ब्रा० विष्णुपुराणादप्यज्ञानसिद्धिः १४ । ६ । ७ । ३०) इति श्रुतौ च जीवस्यापि परमात्मशरीरत्वमुच्यते । लोके च शरीरशरीरिणो-

स्तादात्म्यं व्यपदिश्यते यथाऽयं जीवः कर्मभिर्गौरश्वो मनुष्यो देवो वा जात इतीति चेन्न । जीवजडयोः परमात्मना सह शरीरशरीरिभावसंबन्धाङ्गीकारेऽपि वस्तुतस्तादात्म्यस्याभावेन ज्योतीषि विष्णुरित्यादिप्रयोगासंगतेस्तादवस्थ्यात् । तादात्म्यं हेकसत्ताकत्वम् । जीवोऽयं कर्मणा गौरश्वो मनुष्यो देवो वा जात इत्यादयः प्रयोगास्तु तादात्म्यारोपमूलकाः । न च ज्योतीषि विष्णुरित्यत्राप्यारोपितं तादात्म्यमास्त्विति वाच्यम् । संभवन्त्यामुपपत्तावारोपाङ्गीकारस्यान्याय्यत्वात् ।

किंच जीवजडयोः परमात्मना सह शरीरशरीरिभावो न प्रमाणपदवीमारोहति । शरीरं हि कर्मजन्यफलभोगायतनं लोके जीवजडयोर्नात्मशरीरत्वम् प्रसिद्धम् । न चेश्वरस्य कर्मजन्यफलभोगाः संभवन्ति । तथा च यस्य पृथिवी शरीरमित्यादौ

शरीरादिशब्दाः स्वरूपार्थकाः । दृश्यते हि शरीरशब्दः स्वरूपार्थकः शिलापुत्रकस्य शरीरमिति । यथा—तानि सर्वाणि तद्वपुः, यदम्बु वैष्णवः कायः, तत्सर्वं वै हरेस्तनुः, इति विष्णुपुराणे कायवपुस्तनुशब्दा अपि स्वरूपार्थका एव । विष्णुपुराण एवाशेषमूर्तिः (वि० पु० २ । १२ । ३९) इत्यत्र स्वरूपमर्मायत्वेन प्रसिद्धस्य मूर्तिशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् । अत एव विष्णुस-

राण एव विश्वरूपो यतीऽव्ययः [वि० पु० १ । २२ । ६८] द्वे रूपे
ब्रह्मणस्तस्य मूर्ते चामूर्तमेव च (वि० पु० १ । २२ । ५३) इत्यत्र रूप-
शब्दोक्तिः तन्नच्छते । ' विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता ' [वि० पु० ६ । ७ ।
६१] इत्यादौ शक्तिविभूतिशब्दावपि स्वरूपविशेषार्थकावेव । अन्यथा
' अशेषमूर्तिः ' ' विश्वरूपः ' इत्यादिविष्णुपुराणस्थवाक्यैरेकवाक्यत्वात् न
स्यात् । एतेन तदेकधार्म्यं तदेकनिष्ठाभ्यं तदेकशेषं शरीरमिति शरीरशब्दाद्यर्थ-
निर्वचनं रूपशक्तिविभूतिशब्दानां तादृशार्थकत्वेन गतिकल्पनं चापास्तम् ।
भोग्यायतन एव शरीरशब्दस्य लोके प्रतिपद्यत्वात् । तदेवं नाधार्थेन ज्योतीषे
विष्णुरिति स्नामानाधिकरण्येन जगत्कल्पनामूलभूतमज्ञानं सिद्धम् ।

किं चान्न चरणत्रयेण ज्योतिरादीन् काश्चित्प्रतिपद्यन्पदार्थविशेषान्निर्दिश्य

किमनया विशेषोक्तेस्त्वभिप्रायेण चतुर्थचरणे यद्-
सर्वं परमात्मरूपम् स्थितं यन्नास्ति तत्सर्वं त एवेत्युक्तम् । ' यदस्ति ' भावरूपेण प्रतीयमानं चेतनं जीवजातमचेतनं घटादि

च । ' यन्नास्ति ' अभावरूपेण प्रतीयमानमस्तीति यन्न प्रतीयते शशशृङ्गादि
मनोराज्यकल्पितं राज्यादि च ' यद्यपि शशशृङ्गादीनां स्वरूपमेव नास्तीति
कथं तस्य परमात्मस्वरूपत्वं तथापि शशशृङ्गादीनां बाह्यस्वरूपाभावेऽपि बौद्ध-
परिकल्पितमान्तरं स्वरूपमस्त्येव । अत एव शशशृङ्गादिपदानामर्थवत्त्वात्प्राति-
पदिकतन्त्रा व्याकरणे प्रतिपाद्यते । शशशृङ्गः नास्तीतिनिषेधप्रतियोगिनः प्र-
तिपद्यिष्यात् एव । बाह्यस्वरूपेण नास्तीति हि तदर्थः । एतदुक्तं भगति-यद्-
स्त्येवं बाह्यं परिदृश्यते तत्सर्वं परमात्मैवेति किं यत्कव्यम् । यन्नास्ति बाह्यार्थ-
पूर्वभाव्यान्तरं केवलं बुद्धिपरिकल्पितं च तदपि त एवेति । अनेन परमात्मनो
विलक्षणवैभवशालित्वमुक्तं भवति ।

अन्तर्बाहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः'

[म० ना० १३ । १-]

इति श्रुतावप्येतदेवाच्यते । आन्तरकल्पनोत्तरं च तत्तद्योग्यसाधनसाम-
ग्रीसत्त्वे क्वचिन्नादृशाकारं बाह्यस्वरूपं दृश्यते यथा घटप्रांसादादिषु । कुम्भ-

कारो रथकारश्च प्रथमतो घटाकारं प्रासादाकारं च बुद्धावाकलस्य पश्चात्तादृ-
शाकारं घटं प्रासादं च निर्मिमीते । क्वचित्तु बाह्यस्वरूपं न दृश्यते यथा शश-
शृङ्गादिष्वित्यन्यत् । बाह्यस्वरूपेणासत् केवलं बुद्धिकल्पितं च शशशृङ्गाद्य-
ज्ञानमूलकमेतत्तज्ज्ञानं सिध्यति ।

किं चासत्ः परमात्मशरीरत्वं न संभवति । जीवानां हि साक्षात्परमा-
त्मशरीरत्वम् । अचेतनानां तु जीवद्वारैव । ' अनेन जीवेनात्मनाऽनुपविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशेनैव सर्वेषां वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वं
च ' (श्रीभा० पृ० ११२ पं० १९ इति हि भवतैवोच्यते । ' काष्ठलो-
ष्टादिष्वपि चैतन्यमस्त्येव किं त्वनुद्भूतम् ' इति च भवदीयः सिद्धान्तः । तथा
चासतो जीवशरीरत्वाभावेन न परमात्मशरीरत्वसंभवः । जीवशरीरत्वं तु न
कथमप्यसत्ः संभवति । भोगाभावात् ।

यत् ' यदस्तीत्यत्र चिदंशोऽविनाशित्वेनास्तिशब्दवाच्यः । अचिदंशस्तु
विनाशीति नास्तिशब्दाभिधेयः । (श्रीभा० पृ० १०४ पं० ८) इत्युक्तं
तत्र । अचेतनानां घटादीनां भावरूपेण प्रतीयमानानां नास्त्यसत्यादिशब्दैः
क्वाच्युच्यमानत्वाभावात् । प्रासिद्धिविरुद्धोऽप्ययमर्थः केवलं रामानुजीयैवाधार्यं
सामानाधिकरण्यमनङ्गीकुर्वद्भिः शरीरशरीरिभावमूलकं सामानाधिकरण्यमिति
स्वमतेनास्य श्लोकस्थोपपत्तये स्वीकृत इति कथं शब्देयः स्यात् । यदम्बु
वैष्णवः कायः (वि० पृ० २ । १२ । ३७) इत्यादौ कायादिशब्दा रूप-
मूर्तिशक्तिविभूत्यादिशब्दैरेकार्थत्वोपपत्तये स्वरूपार्थका इत्यनुपदमेवोक्तम् ।

ज्योतीषि विष्णुरित्यनेन श्लोकेन यदुक्तं सर्वं परमात्मैवेति तदुक्तिभावेण
न सिध्यति किं तु तत्र हेतुः प्रदर्शनीय इत्याह—

ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः ।
ततो हि शैलाब्धिधराद्विभेदाज्जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥

(वि० पृ० २ । १२ । ३९)

अत्र यत् इत्यनेन पूर्वश्लोकोक्तार्थेऽयं हेतुरिति बोध्यते । यस्मादयं भग-

वान्परमार्थतो ज्ञानस्वरूपोऽस्ति । अशेषमूर्तिः इदं सर्वं परमात्मैवेत्युक्तरित्याऽ-
 शेषजगत्स्वरूपकस्तु न वस्तुभूतः । एतत्स्वरूपं सर्वं
 प्रपञ्चस्याज्ञानविजृम्भितत्वम् विज्ञानविजृम्भितं मिथ्यैव । विविधं ज्ञायतेऽनेनेति
 विज्ञानं मूलभूताज्ञानम् । अथवा विज्ञानेऽधिष्ठान-
 भूते ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि विजृम्भितानि कल्पितानि । कल्पनामयं वस्तु चावि-
 द्याकार्यं मिथ्याभूतमेव । मिथ्याभूतं वस्तु च तत्त्वतोऽधिष्ठानमेवेति ज्योतिरादि
 सर्वं परमात्मैवेति पूर्वश्लोकोक्तार्थः सिद्धः । अत्र 'न तु वस्तुभूतः, विज्ञान-
 विजृम्भितानि' इत्येवं जगतो मिथ्यात्वोक्त्या मिथ्यावस्तुमूलभूतमज्ञानं दृढी-
 कृतम् ।

यच्च 'इदमस्त्यात्मकमिदं नास्त्यात्मकम्, अस्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतु-
 रयमित्याह- ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽस्ताविति' (श्रीभा० पृ० १०५ प० ५)
 इति ज्ञानस्वरूप इतिश्लोकावतरणमुक्तं तच्चिन्त्यम् । ज्योतींषि विष्णुरिति पूर्व-
 श्लोके हि सर्वं स एवेति विधेयम् । यदस्ति यन्नास्तीति त्वनुवादः । यच्छब्द-
 योगेनानुवादत्वं स्पष्टीकृतं च । उत्तरवाक्योपात्तो हेतुश्च पूर्ववाक्यगताविधेयां-
 शस्यैव नानूद्यमानांशस्येति वाक्यार्थविदो मन्यन्ते । अत इदमवतरणमयुक्तम् ।
 'अस्तीति प्रतीयमानमप्यचेतनं घटादि नास्तीत्यनेनोच्यते' इति विपरीतं
 स्वीकृत्य तत्समर्थनायायं प्रयत्नोऽप्यनूद्यमानांशे हेतुत्वाभिधानमित्ययं विपरीत
 एवेति व्यर्थ एव

प्रतिकूलतामुषगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ॥ इति ।

ज्ञानस्वरूप इति श्लोकोक्तं शैलादिभेदानामज्ञानविजृम्भितत्वमेव स्थिरी
 करोति--

यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।

तदा हि संकल्पतयोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ।

(वि० पु० २ । १२ । ४०)

शुद्धमविद्यासहितम् । निजरूपि भेददर्शनरहितम् । दोषा रागादयः ।
 समन्तात्कल्प्यते भेदोऽनेनेति संकल्पोऽविद्या ।

यैचेतच्छ्लोकव्याख्यानम् ' समित्येकीकारे । जीवस्य देहेन सहैकी-
कृत्य कल्पनं संकल्पोऽहं देहोऽहं मनुष्य इत्यादिः । एतन्मूलकमेव कर्म । कर्म-
मूलका एव कर्मफलभोगाय भोग्यभूता वस्तुभेदाः । ते देहात्मभ्रमनिवृत्तौ वस्तुतो
विद्यमाना अपि भोगाय न भवन्तीति ' (श्रीभा० पू० १०५ प० १७)
इति तच्चिन्त्यम् । वस्तुभेदानां ज्ञानिदृष्ट्या वस्तुतोविद्यमानत्वाभावात् । किंचा-
यमर्थोऽस्माच्छ्लोकात्स्वरसतो न लभ्यते । उक्तः संकल्पपदार्थोऽपसिद्धः ।
भोगायेत्यध्याहारे क्लेशः । निषेध्यतावच्छेदकं च भोग्यत्वमिति तत्प्रदर्शकं
मुख्यमेव भोगायेति पदं कथमध्याहारेणापि लभ्येत । अन्यथा विधौ ' न '
इत्यध्याहारेण विपरीतार्थकल्पने बहुव्याकुली स्यात् ।

यत्तु ' वस्तुभेदा न भवन्तीत्यचिद्वस्तुनः कादाचित्कावस्थायोगितया
नास्तिशब्दाभिधेयत्वम् ' (श्रीभा० पू० १०६ प० २) इत्युक्तं तत्रेत्थमु-
च्यते—कादाचित्कावस्थायोगिनस्तदानीं नास्तिशब्दाभिधेयत्वं लोके न कापि
प्रतीयते । किंच वस्तुभेदाः कादाचित्का विनाशिन इति सत्यम् । किंतु तेषां
कादाचित्कत्वं विनाशित्वं वा ' विद्यमाना अपि भोगाय न भवन्ति ' इत्युक्त्या
कथमभिधीयते सूच्यते वेति विपाश्चित एव विदांकुर्वन्तु ।

जगदुपलब्धिप्रकारेणापि वस्तुभेदानामसत्यत्वोपपादनद्वारा पुनरज्ञानं श्लो-
कद्वयेन स्थिरी करोति—

वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ।

यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्राथा कुञ्ज कुतो हि तत्त्वम् ॥

(वि० पु० २ । १२ । ४१)

अनेन श्लोकेनार्थस्वभाव उक्तः ।

मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणवः ।

जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ।

(वि० पु० २ । १२ । ४२)

पूर्वश्लोकोक्तार्थस्वभावस्योदाहरणमनेन प्रदर्शितम् । ततः परमात्मव्यति-
रिक्तस्य मिथ्यात्वमुपसंहरति—

तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्कचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम् ।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम्

[वि० पु० २ । १२ । ४३]

अत्र पूर्वार्धे विजातीयभेदविषेधः सूचितः । उत्तरार्धे सजातीयभेदनिषेधः सूचितः । भेददर्शननिमित्ताज्ञानमूलं कर्मैवोति च स्फुटीकृतम् । यत्तु तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चिदित्यस्य ' विज्ञानव्यतिरिक्तं जडवस्तु केवलास्तिशब्दवाच्यं न भवति ' इत्यवतरणमुक्तं (श्रीभा० पृ० १०६ प० २०) तदयुक्तम् । श्लोकात्तादृशार्थाऽपतीतेः । न ह्यस्तीत्यस्य केवलास्तिशब्दवाच्यमित्यर्थः । लक्षणाप्रसङ्गात् । किं च जडवस्तुनः केवलास्तिशब्दवाच्यत्वाभावेऽपीदानीमत्र घटोऽस्तीत्येवं कालविशेषदेशविशेषोपाधिक्वास्तिशब्दवाच्यत्वमस्त्येवेति जडवस्तुनो नास्तिशब्दाभिधेयत्वं न सिध्यति ।

भेदश्च सर्वो मिथ्याभूतोऽज्ञानकल्पित एव । यतो ब्रह्मणि वस्तुतः स्वगतोऽपि भेदो नास्तीत्याह—

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।

एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

(वि० पु० २ । १२ । ४४)

अत्र पूर्वार्धे धर्मधर्मिकृतोऽपि भेदो नास्तीति सूच्यते । उत्तरार्धे एकमित्युक्त्या त्रिविधभेदाभावोऽनूद्यते । सदैकं जन्मवृद्ध्यादिरहितम् । न यतोऽन्यदस्तीत्यनेन जगन्मिथ्यात्वबोधनद्वारा तन्मूलभूतमज्ञानं दृढीकृतम् । उक्तमुपसंहरति—

सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥

(वि० पु० २ । १२ । ४५)

अत्रासत्यमन्यदित्यनेन ज्ञानव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वं बोध्यते । सर्वं मिथ्या चेद्व्यवहारविषयता कथमित्यत आह—एतदिति । तत्रापि चोक्तं मूलकारणमज्ञानमुक्तमित्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम्—ज्योतीषीति श्लोके ज्योतिरादिपदान्युद्देश्यसमर्पकाणि ।
विष्णुपदं विधेयपरम् । ज्योतिरादीनां दृश्यमानस्वरूपेण मिथ्यात्वबोधनाय

परमात्मतादात्म्यं विधीयते । तादात्म्यविधानं मुद्दे-
विष्णुपुराणवचनतात्पर्यम्
शयतावच्छेदकरूपेणोद्देश्यस्य मिथ्यात्वबोधनायैव ।
यद्रजतं सा शुक्तिरिति यथा । तथा च ज्योतीषी-

त्यादिषु षट्सु श्लोकेषु ' विष्णुः ' ज्ञानस्वरूपो भगवान्, शुद्धं निजरूपि-
ज्ञानं, विज्ञानमेकं, ज्ञानं विशुद्धम् एकं सदैकम् स वासुदेवः, ज्ञानं सत्यम् ' इत्येतानि पदानि प्रथमश्लोकविधेयभूतज्ञानस्वरूपब्रह्मबोधकानि । तथा ' ज्यो-
षीषि भुवनानि वनानि गिरयो दिशो नद्यः समुद्रा यदास्ति यन्नास्ति, न तु
वस्तुभूतः शैलादिभेदान् विज्ञानविजृम्भितानि, संकल्पतरोः फलानि वस्तुभेदाः,
विज्ञानमृते वस्तुजातम्, न यतोऽन्यदस्ति, असत्यमन्यत् '—इत्येतानि पदानि
प्रथमश्लोकगतोद्देश्यभूतमिथ्यावस्तुबोधकानि । श्लोकप्रबन्धात्स्वरसतस्तथैवार्था-
वगतेः । एतेन ' ज्योतीषीति प्रथम श्लोके यदास्ति यन्नास्तीति प्रक्रान्तस्य
सद्भाव एवमिति षष्ठे श्लोके सत्यमसत्यमित्युपसंहारः ' (श्रीभा० पृ० १०७
प० १४) इत्यपास्तम् । स्वरसतस्तादृगर्थानवगमात् । ज्ञानं यथा सत्यमिति
सत्यमित्यस्य ज्ञानमित्यनेनान्वितत्वात्तस्य च प्रथमश्लोकगतविधेयबोधकत्वात्तेन
सत्यमित्यनेन प्रथमश्लोकगतस्य यन्नास्तीत्यस्योद्देश्यभूतस्योपसंहारासंभवात् ।
तथा च यदास्ति यन्नास्तीति द्वयोरप्यन्यदसत्यमित्यनेनैवोपसंहारः । एवं स्थिते
' अत्र निर्विशेषे परे ब्रह्मणि तदाश्रये सदसदनिर्वचनीये चाज्ञाने जगतस्तत्क-
ल्पितत्वे वाऽनुगुणं किञ्चिदपि पदं न दृश्यते ' (श्रीभा० पृ० १०८ प० १)
इति वचः साहसमात्रमेव । ' ज्ञानस्वरूपो भगवान्, शुद्धं निजरूपि ज्ञानमपा-
स्तदोषम्, ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम्, एकम्,
इत्येतानि पदानि निर्विशेषे परे ब्रह्मण्यनुगुणानि । ' विज्ञानविजृम्भितानि,
संकल्पतरोः फलानि ' इत्येतान्यज्ञाने जगतस्तत्कल्पितत्वे चानुगुणानि । ' वि-
ज्ञानमृते न वस्तुजातं, न यतोऽन्यदस्ति, असत्यमन्यत् ' इत्येतानि च जगत-
स्तत्कल्पितत्वेऽनुगुणानि बोधयानि । अज्ञानस्य जगद्रूपकार्यकरणान्नासत्त्वम् ।

कार्यस्य जगतो मिथ्यात्वाच्च न सत्त्वमिति कारणीभूताज्ञानस्य सदसदनिर्वचनीयत्वं फलति । नतु तदत्र प्रत्यक्षतः शब्देनोच्यते । एतेन ' अस्तिनास्तिसत्यासत्यशब्दानां च सदसदनिर्वचनीयवस्त्वाभिधानासामर्थ्याच्च ' (श्रीभा. पृ० १०८ प० ६) इति प्रत्युक्तम् ।

यत्तु ' अत्र चाचिद्वस्तुनि नास्त्यसत्यशब्दौ न तुच्छत्वमिथ्यात्वपरौ प्रयुक्तौ । अपि तु विनाशित्वपरौ । वस्त्वस्ति किं मही घटत्वमित्यत्र विनाशित्वमेव ह्युपपादितं न निष्प्रमाणकत्वं ज्ञानबाध्यत्वं वा ' [श्रीभा० पृ० १०८ प० ९] इत्युक्तं तन्न । वस्त्वस्ति किं मही घटत्वमित्यत्र शाब्दमर्यादया जडार्थानां प्रतिक्षणमन्यथात्वमुच्यते । तस्माच्च यद्यपि विनाशित्वमुपपादितं भवति तथापि न तदुपपादने तत्तात्पर्यम् । तत्रैव श्लोके ' ब्रूहि किमत्र वस्तु ' इत्युक्तेः । तथा च प्रतिक्षणमन्यथात्वं वस्तुत्वाभावबोधने हेतुरिति पुराणकाराणां विवक्षितं प्रतीयते । वस्तु, सत्यं, तत्त्वमिति पर्यायाः । तथा च वस्तुत्वाभावः सत्यत्वाभावः, असत्यत्वं, मिथ्यात्वमिति यावत् । ज्योतीषि विष्णुरित्युपक्रमे च ज्योतिरादीनां परमात्मसामानाधिकरण्योक्त्या ज्योतिरादिरूपेणासत्यत्वमेव सूचितम् । मध्ये च न तु वस्तुभूतः, विज्ञानविजृम्भितानि, संकल्पतरोः फलानि, इत्यनेनासत्यत्वमेवोक्तं भवति । वस्त्वस्ति किं मही घटत्वमित्यत्र च प्रतिक्षणान्यथात्वरूपं हेतुं प्रदर्श्य तदेव दृढीकृतम् । अन्ते च तस्मान्नेत्यत्र ' विज्ञानमृते न किञ्चिद्वस्तु ' इति ज्ञानं विशुद्धमित्यत्र च न यतोऽन्यदस्तीति च स्पष्टमेवोक्तम् । उपसंहारे च सद्भाव एवमित्यत्र ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यदित्युक्तम् । तेन चासत्यस्य ज्ञानबाध्यत्वमर्थादुक्तं भवति । तस्माज्जडार्थानां मिथ्यात्वं सिध्यत्येवेत्यास्तां तावत् ।

तेषां च मिथ्याभूताखिलपदार्थानां मूलकारणमविद्या । तस्या निवर्तकं च ' तत्त्वमसि ' (छा० ६ । ८ । १०) अयमात्मा ब्रह्म [बृ० २ । ५ । १९]

इदं सर्वं यदयमात्मा (बृ० २ । ४ । ५) इत्यादिवेदान्तवाक्यतात्पर्यविषयीभूतं निर्विशेषात्मैक्यज्ञानम् । यत्तु ' निर्विशेषब्रह्मज्ञानान्नाविद्यानिवृत्तिः ।

अविद्यानिवर्तकोपपत्तिः

वेदाहमेतं पुरुष महान्तमादित्यवर्णं तमसः प्रस्तात् । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय (तै० आ० ३ । १३ । १) सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । न तस्येशे कश्चन । तस्य नाम महद्यशः । य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति (म० ना० १ । ८ । १० । ११) इत्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । (श्रीभा० पृ० ११० प० २) इत्युक्तं तत्रोच्यते— यद्यपि ' एवं विद्वान् ' इत्यनेन ' य एनं विदुः ' इत्यनेन च पूर्वोपात्तं सगुणात्मज्ञानमनूद्य तस्यामृतप्राप्तिसाधनत्वमुक्तं तथापि तत्परम्परयैव न साक्षात् । एतच्च प्रागुपपादितम् (पृ० ११६ प० २३) । किं च सविशेषब्रह्मज्ञानेनाविद्यायाः सर्वथा विनाशो न संभवति । विशेषाणामविद्यामूलकत्वात् । सविशेषात्मज्ञानं हि तत्त्वज्ञानस्यान्तरङ्गन्तरं साधनमिति बोध्यम् ॥ २१ ॥

अतो निवृत्तिरप्यस्या अविद्याया न दुर्वचा ॥

अविद्यां तत्त्वतो ज्ञात्वा मुच्यते कर्मबन्धनात् ॥ २२ ॥

निर्विशेषब्रह्मज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वात्तेनास्या निवृत्तिर्भवत्येवेति नाविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तिः । निर्विशेषब्रह्मज्ञानं चाविद्यायास्तत्त्वतो ज्ञाने सत्येव घटते ।

अविद्यायास्तत्त्वतो ज्ञानं चाविद्याया अविद्यात्वेन

अविद्यानिवृत्त्युपपत्तिः ज्ञानम् । तस्मिन्सत्येव सा हातुं शक्यते नान्यथा । तस्या हानं च सुखादिषु मिथ्यात्वदृष्टिः मिथ्यात्व-

दृष्टिश्च सुखादयो मनोवृत्तिविशेषा नात्मगुणा इति भावना । तादृशभावनादाढर्ये च सुखार्थं दुःखानिवृत्त्यर्थं वा न कदापि प्रवृत्तिः संभवति । प्रवृत्त्यभावे च तन्मूलकस्य कर्मणोऽप्यभाव इति कर्मरूपाद्बन्धनान्मुक्तिः सिध्यति । विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्—

तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकम् ।

मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखोपलक्षणः ॥

ज्ञानमेव परं ब्रह्माज्ञानं बन्धाय चेप्यते ।

ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥

(वी० पु० २ । ६ । ४७-४८) इति ।

तदीक्यायामप्युक्तम्- मनसः परिणामः स्वप्ननोरथवाञ्छितविज्ञासमात्रम् । किं तर्हि सत्यमित्यत आह- ज्ञानमिति । ज्ञानात्मकं ब्रह्मैव परमार्थ इति शेषः । तर्हि कुतोऽस्य बन्धमोक्षाविति चेत्-अविद्याहंकारादिरूपेण प्रतीयमानं ज्ञानमेव बन्धायेष्यते । विद्यारूपतया तन्निरसनेन ज्ञानमेव मोक्षाय चेष्यते । अविद्या तदध्यस्तं च विद्या तन्निरसनीयं च ज्ञानमेवेत्याह-ज्ञानात्मकमिति । सर्वं विश्वं ज्ञानात्मकमित्यर्थः इति । शिवविष्णुरुक्तो भेदोऽप्यौपाधिक एव । तदप्युक्तं विष्णुपुराणे-

शंकरो भगवान्शौरिः श्रिश्च गौरी द्विजोत्तम ।

(वि० पु० १।८।२२) इति ।

एवं चात्मैक्यज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तिः । यद्यपि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' [बृ० २।४।५] इत्यादिश्रुतिषु कर्तृकर्मभेदेन जीवब्रह्मभेदः प्रतीयते तथापि स औपाधिकः । 'तत्त्वमासि' (छा० ६।८।७) इतिश्रुतिप्रतिपादितैक्यानुरोधात् । न चोक्तभेदश्रुत्यनुरोधादैक्यमौपाधिकं स्यादिति वाच्यम् । यथा 'तत्त्वमासि' इत्यत्र वृत्त्यैवाभेदः प्रतिमाद्यते न तथा 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यत्र भेदः । तत्र हि वाच्यवृत्त्या द्रष्टृदृश्यभाव एवोच्यते । तदन्यथानुपपत्त्या तु तयोर्भेदकल्पना । तथा च प्रत्यक्षश्रुतेः प्राबल्यादैक्यमेव परमार्थः । ऐक्यज्ञाने चार्थादेव भेदज्ञानं निवर्तत इत्यविद्यानिवृत्तिरेव भवति । यतोऽविद्या सृष्टिकालेऽन्वुनः सकाशाद्बुद्बुत्त्वदुद्भूता स्वयं प्रथमतो भिन्नेव भवति । तादृशभेदमूलक एवायमाखिलः प्रपञ्चः । ततस्तया स्वाश्रयत्वेन प्रक-

ल्पितस्तत्प्रतिबिम्बितो जीवोऽपि परमात्मनः सकाशात्
अविद्याकृत्यम्

द्विन्मात्मानं मन्यते । तादृशाविद्यापरिणामभूतं जगच्च परमात्मनः सकाशाद्भिन्नं मन्यते । न केवलमेतावदेव, अपरं च-एकास्मिन्नेव ज्ञानस्वरूपे परमात्मानि ज्ञानरूपेणात्मरूपेण चानेकधाभावप्रकल्पनया तस्यैव ज्ञानरूपेण धर्मत्वं विषयित्वं च तथा तस्यैवात्मरूपेण धर्मित्वं विषयत्वं च प्रकल्प्य भेदं भासयति । तयोश्च धर्मधर्मिणोर्ज्ञानात्मबोर्वस्तुत्वादात्म्यसंबन्धसत्त्वेऽपि तौ वियोजयन्तीव तयोर्मध्ये स्वयं भूत्वा

धार्मिणे च तं स्वविषयत्वेनान्तर्भाव्य तमात्मसात्कृत्वा तदात्मसात्करणं स्वकीयं मायात्वं चापह्नुत्य स्वस्यां प्रातिबिम्बरूपेण तं प्रदर्शयन्ती तं स्वप्रातिबिम्बितं जीवात्मानं धर्मभूतज्ञानस्याश्रयत्वेन प्रकल्प्य स्वयं विषयरूपेण साक्षात्पारिणामद्वारा च तत्र प्रविशति । ज्ञाने हि विषयत्वस्य कल्पना युक्तेति विषयरूपेण तत्र प्रवेशः सुलभः ।

यथा कस्यचिद्धनिकस्य गृहे तस्य यथा प्रियं भासते तादृशेन रूपेण कश्चिद्धूर्तः प्रविशति । ततस्तदीयविधासस्थानं भूत्वा तदीयं सर्वमात्मसात्कृत्वा स्वकीयं धूर्तत्वं तदीयसर्वस्वस्यात्मसात्करणं चापह्नुत्य तदीयं द्वितीयं बाह्येश्वरं हृदयमिव प्रियतरो भवति । एवमपहतसर्वस्वोऽपि धानिकः स्वयं तत्कृत्यमजानानः प्रत्युत पुत्रादपि प्रियतरेण तेन स्वयं कृतार्थं मनीषिणं मन्यमानो विस्फूर्जते । स्वयं तु स्वकीयस्यापि सर्वस्वस्य मध्य एकां कपर्दिकामपि क्वचिद्विनियोक्तुं तं विना न शक्नोति तद्वत् ।

ज्ञाने च सा विषयरूपेण प्रविष्टा ज्ञानाङ्गिका प्रथमतो बुद्धिरूपेण ततोऽहंकारमहाभूतादिरूपेण च परिणमते । अविद्यायां तत्परिणामभूतबुद्ध्याद्युपाधौ प्रातिबिम्बितश्च जीवात्मा प्रातिबिम्बप्रापकोपाध्यनुसारेण वर्तते सोऽयं संसारः । एतदेव चाविद्याया अविद्यात्वम् । यदा च पूर्वकृतसुकृतौघवशान्निर्मलान्तःकरणः सद्गुरुणोपादिष्टः सन्नेतदविद्यास्वरूपं याथात्म्येनावगच्छति तदा सद्य एव मुक्तो भवति । यथा स्वप्न उच्चावचान्भावान्पश्यंस्तेषु रागद्वेषानुसारेणानुकूल्यं प्रातिकूल्यं वा विचिन्तयन्निष्ठप्राप्तयेऽनिष्टनिवृत्तये च यतमानो गुरुतरसंरम्भां वैदिकीं यागादिक्रियां लौकिकीमायोधनादिक्रियां वाऽऽरभमाणोऽप्यकस्माज्जागृतश्चेत्सद्य एवैकपदे तत्सर्वं शून्यत्वेन भावयति तद्वदिति बोध्यम् । तदेवमाविद्यासंबन्धेन श्रीभाष्यकृद्भिः प्रदर्शिताः सप्तविधा अनुपपत्तयो निरस्ता वेदितव्याः । एवमन्यदपि सर्वं रामानुजोहितमात्मकैयविरुद्धं तर्कजालं श्रुत्यादिस्वरसविरुद्धमुक्तदिशा निरस्तप्रायमेव । तच्च काप्यनाभिनिविष्टबुद्धिभिः सुधीभिः स्वयमूहामिति शिवम् ॥ २२ ॥

कर्मान्धीभूतचेतोविगलितानिजतत्त्वानुसंधानशक्ति-
लोकः प्रायेण संप्रत्ययमवनितले कर्मपाशेन बद्धः ॥
दृष्ट्वेदं प्रातकालं मनसि कृतवता गुम्फितो नूनमारा-
दद्वैतामोद एष प्रभवतु सुतरां मोहजालापनुत्थै ॥ १ ॥

आंसीत्पुण्यपुरे पुरा खलु सुधीः श्रीनीलकण्ठाभिध-
स्थत्ते इत्युपनामकान्वयभवः शास्त्रेषु पारं गतः ॥

नागोजीतिपदाभिधेयविदुषोऽन्तेवासितां धारयन्-
बालंभट्ट उरुप्रथः परममंस्तैनं मुनिं पाणिनिम् ॥ २ ॥

तस्माल्लब्धसमस्तविद्य उदभूदभ्यंकरोपाह्वयः

श्रीमद्भास्करपाण्डितो यमाखिलं जानाति लोकत्रयम् ॥

मुन्याकाशामुनीन्दु (१७०७) वत्सर इमं लोकं स्वलंकृत्य
योऽध्याप्य च्छात्रगणं युगाङ्कमुनिभू (१७९४) शाके शरीरं
जहौ ॥ ३ ॥

रक्तं पाणितलेऽनुरक्तममले सर्वेश्वरे शंकरे

सक्तं शास्त्रविचारणे निजगुरौ भक्तिप्रभावान्वितम् ॥

संसारेऽतिविरक्तमान्तरमहामोहौघविध्वंसकं

दृष्ट्वा भास्करपाण्डितं भुवि जनो मेने वसिष्ठं परम् ॥ ४ ॥

तच्छात्रेषु प्रथम उदगाद्रामशास्त्रीति नाम्ना

पूज्येनालंकृतवपुरसौ सद्गुरोः प्राणभूतः ॥

यः पूतात्मा प्रवचनपटुः क्लान्तगात्रं विनीतो

निष्कामोऽध्यापयदविरतं छात्रशालां विशालाम् ॥ ५ ॥

यत्राहं निवसामि पीडयति मां श्रीरित्थमुद्विग्नया

वाग्देव्या निलयं स्थिरं कमलभूः संयाचितोऽभूद्ध्रुवम् ॥

पुत्रीसोहरसानुषक्तहृदयः श्रीगर्वसर्वकषं

पाकाषर्दिमुपघ्नमेकमतुलं वैराग्यपाण्डित्ययोः ॥ ६ ॥

तच्छात्रान्तर्भूतस्तद्गुरुपौत्रस्तदङ्घ्रिभृतचित्तः ॥
 अभ्यंकरेत्युपाह्वस्तत्प्रेरणयैव संप्रवृत्तमनाः ॥ ७ ॥
 अद्वैतामोदममुं सद्गुरुपादाम्बुजेऽर्पयन्भक्त्या ।
 विदधाति वासुदेवः स्वजनुःसाफल्यकामनामनिशम् ॥ ८ ॥
 अद्वैतामोदनामासौ निबन्धः सुधियां मुदे ।
 व्यधायि वासुदेवेनाङ्कैर्गाभिवस्विन्दु [१८३९] वत्सरे ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटरत्नभास्करशास्त्रयन्तेवासिसकलविद्यापारदृधराम-
 शास्त्रिच्छात्रेण तच्चरणप्रसादलब्धज्ञानलवप्रोत्साहितेना-
 भ्यंकारोपाह्ववासुदेवशास्त्रिणा विरचितोऽद्वैतामोदः

समाप्तिमगमत् ।

अद्वैतामदस्थविषयाणामनुक्रमाणिका ।

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
मङ्गलाचरणम्	१	सदनुभूत्यारैक्यम्	
धर्मार्थकामानामानित्यत्वम्		अनादिषट्कम्	
मोक्षस्य नित्यत्वम्		त्रिविधं सत्त्वम्	
उपनिषदुद्देशः	२	जीवत्वमिधरत्वं चौपाधिकम्	९
मीमांसकमतोत्पत्तिः		अज्ञानस्य शक्तिद्वयम्	
ब्रह्मसूत्रकुरुद्देशः	३	जीवस्वरूपम्	१०
नास्तिकोत्पत्तिः		अवच्छेदवादः	
मीमांसकमतप्रचारः		आभासवादः	
श्रीशंकराचार्यावतारः		प्रतिबिम्बवादः	
शंकरदर्शनम्	४	जीवैकत्वानेकत्वविचारः	११
परमात्मा दृशिरूपः		एकजीववादः	
आत्मरूपमेकं तत्त्वम्		जीवस्य विभुत्वम्	
दृशिद्वैविध्यम्		जीवस्थानादित्वम्	१२
ब्रह्म जगन्मूलम्		प्रतिबिम्बवादः	
कारणस्य सूक्ष्मत्वं व्यापित्वं च पृथि- व्यादीनामुत्तरोत्तरं सूक्ष्मत्वम्	५	अद्वैतम्	१३
आत्मनो निर्विशेषत्वम्		अविद्या	
आत्मनि भेदत्रयराहित्यम्	६	सृष्ट्यारम्भकालिकमज्ञानकृत्यम्	१४
आत्मनो निर्गुणत्वम्		अहंकाराद्युत्पत्तिः	
सगुणश्रुत्युत्पत्तिः		ज्ञानेन्द्रियोत्पत्तिः	
आत्मा-ज्ञानस्वरूपः	७	अन्तःकरणोत्पत्तिः	१५
आत्मनो न ज्ञातृत्वं ज्ञेयत्वं च		कर्मेन्द्रियोत्पत्तिः	
आत्मा नित्यः		प्राणोत्पत्तिः	
कूटस्थनित्यता		पञ्चीकरणम्	
अद्वैतम्		पञ्च कोशाः	१६
सन्मात्रं ब्रह्म		पुण्यकम्	
		कर्मत्रैविध्यम्	८

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
शरीरत्रैविध्यम्		द्रव्यं षड्विधम्	
जीवन्मुक्तितुरीयावस्थयोर्भेदः	१७	ईश्वरभेदाः	
अनिर्वचनीयक्यातिः		षड्गुणाः	
असत्त्वात्सत्त्वात्प्राप्तिः	१८	परमात्मगुणाः	
प्रत्यक्षप्रमाणम्		जीवभेदाः	२९
सविकल्पकं प्रत्यक्षम्	१८	नित्यविभूतिः	
निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम्		ज्ञानम्	
अनुमानम्	१९	प्रकृतिः	३०
उपमानम्		चतुर्विंशतितत्त्वानि	
शाब्दम्	२०	भूतोत्पत्तिक्रमः	३१
अर्थापत्तिः		कालः	
अनुपलब्धिः		द्रव्याणां साधर्म्यम्	३२
अन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वम्	२१	गुणा दशविधाः	
साधनचतुष्टयम्		सत्त्वरजस्तमांसि	
श्रवणादिसाधनत्रयम्		शब्दादिपञ्चकम्	
श्रवणाद्युपयोगः	२२	संयोगः	
मोक्षप्रतिबन्धनिरासः		शक्तिः	
मोक्षः	२३	ज्ञानस्य द्रव्यत्वमपि	३३
जीवन्मुक्तिः	२४	शरीरशरीरिभावः	
जीवन्मुक्तिप्रयोजनम्		शरीरशरीरिणोर्भेदः	
विदेहमुक्तिः	२५	परमात्मनो बहुभवनं शरीरद्वारकम्	३४
श्रीशंकराचार्यकालः		यदा ह्येवेतिश्रुत्यर्थः	
श्रीरामानुजाचार्यकालः	२६	अद्वितीयश्रुत्यर्थः	३५
रामानुजदर्शनम्	२७	नेह नानेतिश्रुत्यर्थः	
चिदाचिदीश्वररूपं त्रिविधं		परमात्मनः साविशेषत्वम्	३६
तत्त्वम्		सामानाधिकरण्यम्	
द्रव्यनिरूपणम्	२८	परमात्मा सगुणः	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
गुणेष्ववान्तरभेदः		शाब्दज्ञानम्	४५
ज्ञानस्यात्मगुणत्वम्		वेदस्य भागद्वयम्	
ज्ञानद्वैविध्यम्	३७	वृत्तिभेदाः	
परमात्मनो ज्ञातृत्वम्		लक्षणा	
परमात्मनो ज्ञेयत्वम्		उपमानं न प्रमाणान्तरम्	४६
मनसा न मनुत इति श्रुत्यर्थः		अर्थापत्तिर्न प्रमाणान्तरम्	
परमात्मा कूटस्थानित्यः	३८	अनुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरम्	
परमात्मनः परम्परया जग-		गुणभूतज्ञानोपपत्तिः	४७
दुपादानकारणत्वम्		ज्ञानभात्मनिष्ठम्	
विशिष्टाद्वैतम्		अहंभावोऽहंकारश्च भिन्नः	
प्रकार्यद्वैतम्		जीवस्याणुत्वम्	४८
प्रकाराद्वैतम्		ज्ञानस्य शरीरव्यापित्वम्	
जीवाद्वैतम्		ज्ञानस्य संकोचविकासौ	
जीवानां मिथो भेदः	३९	कर्मज्ञानानन्तरं ब्रह्मविचारः	४९
सदनुभूत्योर्भेदः		जीवन्मुक्तिर्नास्ति	
जगतः सत्यत्वम्		मोक्षे परमात्मैक्यम्	
परिणामवादः	४०	मोक्षेऽपि जीवब्रह्मणोर्भेदः	
तत्त्वज्ञानोपयोगः		इतरपदार्थानामन्तर्भावः	५०
जीवानां न स्वातन्त्र्यम्	४१	मतद्वयसंक्षेपः	५२
सत्त्व्यातिः		मायावादः सूत्रकारात्प्रागपि	५६
शास्त्रस्य सत्यत्वम्	४२	मायावादः सूत्रकारसंमतः	
प्रत्यक्षप्रमाणम्	४३	ब्रह्मशब्दव्युत्पत्तिः	५७
निर्विकल्पकम्		मोक्षे शरीरराहित्यम्	५८
सापिकल्पकम्		मोक्षे भयात्यन्ताभावः	
संनिकर्षद्वैविध्यम्		जीवन्मुक्तिः	५९
अनुमानम्	४४	जीवेऽहंभावादिक्रमन्यतः	
अनुमानभेदाः		मत्तस्य कीदृशं कर्म	६१

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
तत्त्वज्ञानशब्दार्थः	६२	ब्रह्मशक्तिर्माया	७०
तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम्		तत्प्रतिबिम्बितो जीवः	
कार्यस्य कारणं तत्त्वम्	६३	उद्भूतशक्तिमद्ब्रह्मैवेधरः	
नाशस्य सान्वयत्वम्	६	इदमेव सगुणं ब्रह्म	
नाशस्वरूपम्		आत्मनो निर्गुणत्वम्	८३
साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ब्रह्मवि- चाराधिकारः	६४	यतो वाच इति श्रुत्यर्थः	
मीमांसाद्वयस्य नैकशास्त्रत्वम्	६६	निर्विशेषः सामान्यानुभवः	
परमात्मनो धर्मत्वं गौणग शास्त्रषट्कम्		सन्मात्ररूपं सामान्यस्य परा काष्ठा	
कर्मज्ञानस्य न पूर्ववृत्तत्वम्	६७	पृथक्करणभावेनापि	
आत्मसाक्षात्कारादाविद्यानिवृत्तिः	६९	धीत्यादौ न भावरूपा धर्माः	
आत्मसाक्षात्कारसाधनम्	७०	निर्विशेषे वस्तुनि शब्दः प्रमाणम्	
आत्मसाक्षात्काराद्धृदयग्रन्थिभेदः स्मृतेर्न दर्शनरूपत्वम्		निषेधमुखेन शब्दस्य प्रवृत्तिः	
भक्तिशब्दार्थः	७२	तदस्थलक्षणतः प्रतिपादनम्	
ज्ञानोत्तरं न कर्मावश्यकत्वम्	७३	आगमस्य लौकिकत्वम्	
आत्मसाक्षात्कारोत्तरं कर्मानुभवः		निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम्	
साधनसप्तकस्य साधनचतुष्ट- यान्तर्भावः		निर्विकल्पकस्य सन्मात्रग्राहित्वम्	८३
कर्मण उपयोगः	७७	गमानुजीयस्वीकृतनिर्विकल्पक- खण्डनम्	
विद्याकर्मणोर्न समुच्चयः		अनुमानेनापि निर्विशेषवस्तुसिद्धिः	
विद्यां चाविद्यां चेति श्रुत्यर्थः		निर्विकल्पकं सन्मात्रग्राहि न भेदग्राहि	
जीवन्मुक्तकृतकर्मापयोगः		भेदस्य दुर्निरूपत्वम्	८४
ब्रह्मजिज्ञासायां न कर्मभीमां- सापेक्षा	७५	भेदप्रतियुपपत्तिः	
निर्विशेषब्रह्मणः प्रामाणिकत्वम्	७७	संस्थानं न जातिः	८५
		जातिरेव भेद इति न युक्तम्	८६
		लौकिकप्रत्यक्षं विशिष्टविषयम्	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
निर्विशेषसन्मात्रमलौकिक- प्रत्यक्षसिद्धम् - सन्मात्रब्रह्मणो न प्रमेयभावः घटादीनामपरमार्थत्वम् अपरमार्थत्वस्य निर्वचनम् मासाङ्गिकं सत्ख्यातिखण्डनम् व्यावर्तमानत्वमपरमार्थ्ये हेतुः जगतो बाधः परमार्थत्वनिर्वचनम् अनुभूतिरेव सती निर्विषयानुभूतेर्न परमकार्यत्वम् अनुभूतेर्नपागभावः अनुभूतिसामान्यस्यान नानात्वम् अनुभूतिसामान्यस्य परा काष्ठा अनुभूतिनित्यत्वादिकं च न भाव- रूपम् निर्विषया संवित् योग्यानुपलब्धिः प्रमाणम् अस्मरणनियमस्य नानुभवाभाव- साधिकत्वम् सुषुप्तौ नाहमर्थभानम् अनुभूतेर्निर्विकारत्वम् ब्रह्मशक्तिनित्या बजाङ्कुरन्यायः प्रवाहानादित्वम् मोक्षे प्रपञ्चस्याभानं कीदृक् अभावस्य न धर्मरूपत्वम्	१० ११ १२ १३ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २००	धर्म्यपेक्षया धर्मस्य सूक्ष्मत्वम् घटो नास्ति घटाभावोऽस्तीत्य- नयोरर्थभेदः सिद्धिसामान्यं संवित्. स एवात्मा अनुभूतिसामान्यसाधनम् आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वम् को विशेषः किं सामान्यम् निर्विशेषचिन्मात्र आत्मा युष्मदर्थोऽस्मदर्थश्च लौकिकोऽहमर्थोऽपि युष्मदर्थ एव अहमर्थो नात्मा अहंकारशब्दार्थः अहंभावोऽपि कल्पित एव मोक्षे नाहंभावः मोक्षे न भयलेशः मोक्षे न सुखं न दुःखम् अहं मुक्तो भवेयमिति संकल्पो- पपत्तिः मोक्षपदार्थः द्वैतिमते मोक्षानुपपत्तिः निर्विशेषज्ञानस्य नाश्रयापेक्षा ब्रह्मणो न विज्ञातृत्वम् आत्मा चिद्रूप एव न चैतन्य- गुणकः धर्मिभूतं ज्ञानं गुणभूतज्ञानं चेति न ज्ञानद्वयम्	१०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २००

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
संविदादिशब्दाः संबन्धिशब्दा एवेति		शास्त्रमसत्यमपि प्रमाणम्	
न नियमः	१०७	स्थूलारुन्धतन्यायः	
अजडत्वलक्षणम्		प्रत्यक्षस्य शास्त्रेण बाधः	११९
अनुभूतिभ्रान्त्या ज्ञातृतयाऽव- भासते		उपदेष्टुः प्रतिपाद्यविषये निर्दोषत्वम्	
अन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वम्	११०	असत्यादापि सत्या प्रतीतिः	१२०
लौकिकं ज्ञानं क्रियारूपमनि- त्यमेव		स्वामिज्ञानस्यासत्यत्वम्	"
लौकिकज्ञानस्यैवाहंकारो		बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमो नास्ति	
व्यञ्जकः	१११	रेखया वर्णप्रतिपत्तिः	
अप्रकाशस्वरूपेणापि प्रकाश- स्वरूपस्य व्यञ्जनम्		शब्दार्थयोरारोपितं तादात्म्यम्	
रविकरकतलयोः परस्पराभिव्य- ञ्जकत्वम्		रेखागवयात्सत्यप्रतिपत्तिः	
अभिव्यञ्जकानां स्वात्मस्थत- याऽभिव्यञ्जनं स्वभावः		शास्त्रस्य न तुच्छत्वम्	१२३
सुषुप्तौ नाहमर्थावभासः	११४	ज्ञानस्य द्विविधमसत्यत्वम्	१२५
सुखमहमस्वाप्समितिपरामर्शो- पपत्तिः	११५	शास्त्रसिद्धस्य न पश्चाद्बाधः	१२६
न किञ्चिदहमज्ञासिषामिति परामर्शः		नेह नानेति वाक्यस्य स्वस्मि- न्प्रवृत्तिः	
मामप्यहं न ज्ञातवानिति परामर्शः		संदेहेति श्रुतेर्निर्विशेषार्थकत्वम्	१२७
सुषुप्तावात्मनः साक्षित्वम्		आत्मा विवर्तोपादानम्	१२८
विदेहमुक्तौ नाहंभावः	११६	शरीरशरीरिभावेन श्रुत्युपपत्तिः	
जीवन्मुक्तावहंभावोपपत्तिः		आदेशशब्दार्थः	
अद्वैते शास्त्रं प्रमाणम्	११७	अथ परेति श्रुतेर्निर्विशेषार्थकत्वम्-१३४	
		यत्तदद्रेष्यमिति श्रुत्यर्थः	
		सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेर्निर्विशेषार्थ- कत्वम्	१३५
		सत्यं ज्ञानमित्यत्र लक्षणत्रयम्	
		लक्षणस्य प्रयोजनम्	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
सामानाधिकरण्यम्	१३८	अज्ञानं न ज्ञानप्रागभावरूपम्	
ब्रह्मजोऽद्वैतार्थत्वम्	१३९	भावरूपज्ञानसाधनम्	१६१
सदेवेतिश्रुत्यर्थः	१४०	आरोपितत्वं नञ्घोत्यम्	
भेदत्रयराहित्यम्		अविद्याया अनिर्वचनीयत्वोपपत्तिः	१६२
प्रविज्ञोपपत्तिः	१४३	असत्यतुच्छयोर्भेदः	
सगुणश्रुतिवार्थम्		अधिष्ठानस्य सत्यत्वम्	१६३
सगुणनिर्गुणवाक्ययोरविरोध	१४४	अज्ञानसाधकानुमानम्	१६४
ब्रह्मगुणकथने न तात्पर्यम्	१४५	प्रत्यनुमाननवकम्	
भोक्त्रे न ज्ञातृज्ञेयभावः		प्रत्यनुमानस्वण्डनम्	१६६
श्रुतिसंभवं ब्रह्म ज्ञानस्वरूपम्	१४६	मिथ्यार्थस्योपादानं मिथ्यैव	
नानात्वनिषेधतात्पर्यम्	१४७	अन्यत्र सत्यत्वेनादृष्टस्यापि	
नानाशब्दार्थः		प्रपञ्चस्य भ्रमविषयत्वम्	१६७
नानात्वदर्शनाच्च शान्तिः	१४९	अनिर्वचनीयख्यातिः	१६९
अन्तरशब्दस्य नावकाशाद्यर्थ-		प्रातिभासिकवस्तुत्पत्तिकारणम्	
कत्वम्		सत्ख्यातिस्वण्डनम्	१७०
निर्विशेषब्रह्मवादः सूत्रकारसंमतः	१५०	स्वसदृशे स्वांशसत्त्वनियमो न	
निर्विशेषब्रह्मणि गीतातात्पर्यम्	१५१	स्वामार्थानां न सत्यत्वम्	१७२
निर्विशेषब्रह्मणि पुराणतात्पर्यम्	१५२	अलातचक्रप्रतीतौ न सत्ख्यातिः	१७३
भगवच्छब्दवाच्यत्वमौपचारिकम्		दिङ्मोहे न सत्ख्यातिः	
आत्मनः सविशेषत्वं व्यावहारिकम्		द्विचन्द्रज्ञाने न सत्ख्यातिः	
व्यावहारिकस्य शुभाश्रयत्वम्		अज्ञाने श्रुतिः प्रमाणम्	१७५
ज्ञानव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वम्		ऋतशब्दस्य न कर्मवाचित्वम्	
यन्मयं चेतिप्रश्नार्थः		नासदासीयसूक्तज्ञाने प्रमाणम्	१७७
अविद्याया आश्रयोपपत्तिः	१५८	सदसच्छब्दौ न चिद्विद्वद्यष्टि-	
अविद्याया विरोधानोपपत्तिः		विषयौ	
अविद्यास्वरूपोपपत्तिः	१६०	नासदासीयसूक्तभाष्यम्	
		मायाशब्दार्थः	१७९

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
सामानाधिकरण्यम्	१३८	अज्ञानं न ज्ञानप्रागभावरूपम्	
ब्रह्मजोऽद्वैतीयत्वम्	१३९	भावरूपाज्ञानसाधनम्	१६१
सदेवेतिश्रुत्यर्थः	१४०	आरोपितत्वं नञ्घोत्यम्	
भेदत्रयराहित्यम्		अविद्याया अनिर्वचनीयत्वोपपत्तिः	१६२
प्रविज्ञोपपत्तिः	१४३	असत्यतुच्छयोर्भेदः	
सगुणश्रुतितात्पर्यम्		अधिष्ठानस्य सत्यत्वम्	१६३
सगुणनिर्गुणवाक्ययोरविरोध	१४४	अज्ञानसाधकानुमानम्	१६४
ब्रह्मगुणकथने न तात्पर्यम्	१४५	प्रत्यनुमाननवकम्	
मोक्षे न ज्ञातृज्ञेयभावः		प्रत्यनुमानस्वण्डनम्	१६६
श्रुतिसंभवं ब्रह्म ज्ञानस्वरूपम्	१४६	मिथ्यार्थस्योपादानं मिथ्यैव	
नानात्वनिषेधतात्पर्यम्	१४७	अन्यत्र सत्यत्वेनादृष्टस्यापि	
नानाशब्दार्थः		प्रपञ्चस्य भ्रमविषयत्वम्	१६७
नानात्वदर्शनान्न शान्तिः	१४९	अनिर्वचनीयख्यातिः	१६९
अन्तरशब्दस्य नावकाशाद्यर्थ-		पातिभासिकवस्तुत्पत्तिकारणम्	
कत्वम्		सत्ख्यातिस्वण्डनम्	१७०
निर्विशेषब्रह्मवादः सूत्रकारसंमतः	१५०	स्वसदृशे स्वांशसत्त्वनियमो न	
निर्विशेषब्रह्मणि गीतातात्पर्यम्	१५१	स्वामार्थानां न सत्यत्वम्	१७२
निर्विशेषब्रह्मणि पुराणतात्पर्यम्	१५२	अलातचक्रप्रतीतौ न सत्ख्यातिः	१७३
भगवच्छब्दवाच्यत्वमौपचारिकम्		दिङ्मोहे न सत्ख्यातिः	
आत्मनः सविशेषत्वं व्यावहा-		द्विचन्द्रज्ञाने न सत्ख्यातिः	
रिकम्		अज्ञाने श्रुतिः प्रमाणम्	१७५
व्यावहारिकस्य शुभाश्रयत्वम्		ऋतशब्दस्य न कर्मवाचित्वम्	
ज्ञानव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वम्		नासदासीयसूक्तमज्ञाने प्रमाणम्	१७७
यन्मयं चेतिप्रश्नार्थः		सदसच्छब्दौ न चिदचिद्व्यष्टि-	
अविद्याया आश्रयोपपत्तिः	१५८	विषयौ	
अविद्याया विरोधानोपपत्तिः		नासदासीयसूक्तभाष्यम्	
अविद्यास्वरूपोपपत्तिः	१६०	मायाशब्दार्थः	१७९

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
मूलाज्ञानेऽर्थापत्तिः प्रमाणम्	१८०	सर्वं परमात्मरूपम्	१८४
त्वंशब्दो न जीवान्तर्यामिपरः		प्रपञ्चस्याज्ञानविजृम्भितत्वम्	
विधिप्रतिषेधावितिन्यायः		जडानां न नास्तिशब्दवाच्यत्वम्	
सर्वेषां शब्दानां नात्मपर्यन्तार्थ		भेदत्रयराहित्यम्	
कत्वम्		ज्योतीषित्यादिवचनतात्पर्यम्	
मूलाज्ञाने पुराणं प्रमाणम्	१८३	अविद्यानिवर्तकोपपत्तिः	
ज्योतीषि विष्णुरित्यादिविष्णु-		अविद्यानिवृत्त्युपपत्तिः	
पुराणवचनार्थः		अविद्याकृत्यम्	
जीवजडयोर्न ब्रह्मशरीरत्वम्			

अद्वैतामोदस्थविषयाणामनुक्रमणिका समाप्ता ।